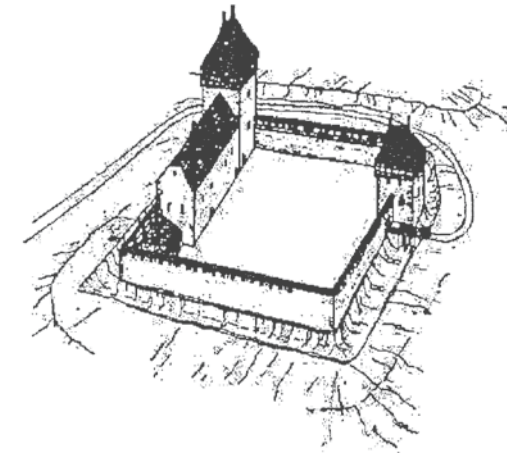

Castrum

2007/1

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele

A tartalomról:

FÜLÖP ANDRÁS - KOPPÁNY ANDRÁS
Építési technológia és természetes sziklafelszín
a magyarországi várakban

PUSZTAI TAMÁS
A keleméri Mohosvár

MORDOVIN MAXIM
Késő középkori udvarház Zalavár-Récéskúton

SARUSI KISS BÉLA
Murány történeti szerepe a kezdetektől a 17. századig

Históriaantik Könyvesház Kiadó

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

5. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

5. szám

Budapest, 2007

E számunk munkatársai

B. BENKHARD LILLA, régész, KÖH Műemléki Tudományos Intézet, Budapest, ELEKI NÁNDOR, régészhallgató, ELTE Régészettudományi Intézet, FELD ISTVÁN régész, ELTE Régészettudományi Intézet, FÜLÖP ANDRÁS, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, GALMLAKÁR VIKTOR, történész, régészhallgató, ELTE Régészettudományi Intézet, HORVÁTH RICHÁRD, történész, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet), KISS GÁBOR, régész, Vasvári Múzeum, KOPPÁNY ANDRÁS, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, LÁSZLÓ CSABA, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, MENTÉNYI KLÁRA, művészettörténész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, MORDOVIN MAXIM, régész, PhD hallgató, ELTE Régészettudományi Intézet, P. HAJMÁSI ERIKA, régész, Savaria Múzeum, Szombathely, PUSZTAI TAMÁS, régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, RÁCZ MIKLÓS, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, SARUSI KISS BÉLA, történész–levéltáros, Budapest Főváros Levéltára, SIMON ZOLTÁN, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, SKRIBA PÉTER, régész, Savaria Múzeum, Szombathely, SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS, régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, TEREI GYÖRGY, régész, Budapesti Történeti Múzeum, ZÁGORHIDI CZIGÁNY CSABA, történész, Vasvári Múzeum

Szerkesztette

Feld István

Technikai szerkesztő

Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

Historiaantik Könyvesház Kiadó

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

FÜLÖP ANDRÁS–KOPPÁNY ANDRÁS

ÉPÍTÉSI TECHNOLÓGIA ÉS TERMÉSZETES SZIKLAFELSZÍN A MAGYARORSZÁGI VÁRAKBAN¹

Nehéz feladat a régész számára a magyar várak és a természetes sziklaalakulatok kapcsolatának kutatása, hiszen köztudott, hogy a történelmi Magyarország hegyvidékeinek többsége a jelenlegi határokon kívül található. Ennek eredményeképpen hazánkat főleg síkságok jellemzik, és a legmagasabb csúcs is éppen csak, hogy meghaladja a tengerszint feletti 1000 méteres magasságot. Magyarország geomorfológiai sajátosságaiból következik, hogy csak két olyan hegyvonulatot találunk ahol akár a paleozoikum időszakából származó kőzetek, akár mezozoikus üledékes vagy fiatalabb, (neozoikus) vulkanikus sziklák a felszín közelében jelennek meg, és alkalmasak arra, hogy erődítésre használják őket. Az egyik az Északi-középhegység, a másik a Dunántúli-középhegység a Balaton környezetében. Más területeken e kőzeteket legtöbbször pleisztocén kori üledékréteg takarja. Az első és legfontosabb következtetés ebből, hogy az ország geomorfológiája és a várak elterjedése között nincs kapcsolat, leszámítva az erődítések és épületek anyagát, mely mindig a környezettől függ. A várak elhelyezkedése inkább a birtoktestek elhelyezkedésével kapcsolatos, de természetesen ez nem lehet jelen tanulmányunk tárgya.

Tanulmányunk további részében csak Magyarország jelenlegi területével, a fent említett helyekről vett példákkal foglalkozunk (1. ábra). Nyilvánvalóan nem lehetséges mindenre kiterjedően bemutatni a természetes sziklafelszínek és erődítési megoldások kapcsolatát – célunk az alapvető kérdések felvetése.

Amikor maga a sziklafelszín alkotta a járósínt, azt az építkezés folyamán általában vízszintesre lefaragták. Ha a sziklát földréteg borította, az alapozást alkotó szikla egyenetlenségeit át kellett hidalni, ennek a legegyszerűbb módja pedig a fal teherhárítóívvel való megerősítése volt. Jó példát találunk erre a dunántúli *Siklóson* (2. ábra). A vár egy kisebb magaslat tetején található, jelenlegi formáját a 14. század folyamán nyerte el. Később, a 16. század elején reneszánsz stílusban újjáépítették, majd a 18. században megnagyobbították. A Czeglédy Ilona által korábban végzett részleges feltárások után nemrég alkalom adódott az újabb kutatásra a helyreállítási munkálatok kapcsán (Juan Cabello, Bartos György). Ennek során került feltárásra a 14. század végén épült keleti palotaszárny fent említett alapozása (3. ábra).

- 1 E tanulmány a csehországi Hrubá Skálában, a Castrum Bene 2006. évi konferenciáján angol nyelven elhangzott előadás írott változatának (Building Technologies of Natural Rock Surfaces in Hungarian Castles. In: Burg und ihr Bauplatz. Castrum Bene, 9. Ed. TOMÁŠ DURDÍK. Praha, 2006. 99–120.) magyar fordítása. A fordítást ezúton köszönjük Markó Ágnes régészhallgatónak. A Csehországban tartott előadást a Nemzeti Kulturális Alap és a Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta.
- 2 CZEGLÉDY 1975., CZEGLÉDY 1987., KOPPÁNY 1994.

A leglátványosabb magyar példa a vár és a sziklafelszín kapcsolatára a puha vulkáni tufából álló hegy tetején álló *Sirok* vára. A legutóbbi közettani vizsgálatok³ megerősítették, hogy a szikla nem riolittufa (ahogy azt a történeti és néprajzi irodalom állítja) hanem dácittufa. A vár a 13. század vége körül épült, írott forrás először 1320-ban említi. Az alsó várat, melyet az 1960-as években tárt fel Kovács Béla.⁴ 1562-ben ötszögű bástyákkal nagyobbították meg. Az alsóvár környékének újabb kutatását Fülöp András végezte,⁵ akinek a felső vár addig érintetlen részének kutatására is lehetősége nyílt. Az utóbbi során világossá vált, hogy a sziklafelszínt több alkalommal érintetlenül hagyták, azonban a nagy kiugró sziklákat beépítették a várfalba. A 13–14. századi felsővárnak, amelyről még keveset tudunk, másik érdekes vonása hogy az alsóvárból egy meredek, sziklába vágott alagúton át vezető lépcsővel volt megközelíthető (5-6. ábra). A bejárati folyosóhoz erődítésképpen kaput építettek, melynek két derékszögű falát (és egy nyílást) a természetes helyén álló sziklából faragták ki, míg a harmadik és negyedik falat kőből építették meg – ezek később elpusztultak (5. ábra).

Drégely várában (14. ábra), melyet a források 1285-ben említenek először, két sziklába vágott lépcsős bejárat is volt. A déli kapu alacsonyabb szintről vezetett fel és feltételezhetően építmény volt fölette. Ennek boltozatát részben a sziklába faragták, részben kőből építették (16. ábra). A felső kapu (15. ábra) bizonyosan egy kapuépítmény része volt, ennek homlokzata előtt sziklába vágott árok helyezkedett el. Bár az ásatások csak mostanában kezdődtek,⁶ az eddigi eredmények azt sugallják, hogy mind a két kapu korábbi a 15–16. századnál.

Ezek a példák felhívják a figyelmünket az első általános megfigyelésre a sziklába vágott jelenségekkel kapcsolatban. A középkorban általában akkor folyamodtak a szikla megfaragásához, ha nem volt más lehetőség, vagy a kő anyaga annyira puha volt, hogy annak megfaragása egyszerűbbnek tűnt falak emelésénél, vagy más szerkezetek építésénél. Más esetekben a falak nyomvonala követi a hegytető természetes formáját. Ha egy különálló, de nem túl magas sziklaorom található a hegytető közelében, azt általában toronnyal erődítették. Példa erre a fent említett *Drégely* vára (a déli kaputól délre), illetve *Somló* vára, ahol az ásatások, László Csaba és Fülöp András vezetésével csak most indulnak, tehát még nem tudhatunk közelebbit sem az épületek koráról, sem azok funkciójáról. Ugyanilyen helyzet található *Cseszneken*.⁷

Ezen váraknak a külső járószintje általában maga a megfaragott szikla, valamint gyakran kerülnek feltárássra sziklába vágott lépcsők is, mint például *Sirokon*⁸ és *Regécen*.⁹ *Füzér* várában, amely a 13. század elején épült, a várba vezető lépcsőket fával borították, ahogy az a 17. századi írott források¹⁰ és hasonló megoldások alapján más váraknál is feltételezhető, bár a falépcsők maradványai és a járószint más szerkezetei általában elpusztultak, ezért ma már csak magukat a lépcsőket vagy más, sziklába faragott nyomokat találhatunk.

3 PINTÉR 2005.

4 KOVÁCS 1975., KOVÁCS 1978.

5 FÜLÖP 2004.

6 MAJCHER 2005a. 120–121., MAJCHER 2005b., GÁL 2005.

7 AMBERGER–LÁSZLÓ 1993.

8 KOVÁCS 1975., KOVÁCS 1978.

9 SIMON 2003. 207–208.

10 SIMON 2000. 70.

A sziklába vágott árkok a kezdetektől hozzátartoztak a várak védelmi rendszeréhez. Jellemző példája ennek *Visegrád* vára, mely az 1250-es években királyi várként épült.¹¹ Bár valószínűleg istállók és más építmények helyezkedtek el a 14. századra datált árokban¹² az ásások mostanáig azt mutatták ki, hogy személtérakóként használták, és csak a híd támasztószerkezetének nyomai figyelhetők meg a sziklában.¹³ A sziklafelszínen még ma is láthatók a folyamatos kőfejtés nyomai, az így nyert követ a palotaszárnyak építésénél használták fel. Hasonló nyomokat tártak fel a természetes sziklafelszínen *Budán*, a középkori királyi palota alatt (20. ábra).¹⁴

Nem ismert a pontos rendeltetése a *Csobánc* várától északra található hatalmas gödröknek, melyeket a vár Giulio Turco által 1569-ben készített alaprajzán láthatunk (21. ábra). Ezeket általában a 15. század végén készült erődítésekről szóló forrásokhoz kötik és valószínűleg ostromgépek feltartóztatására szolgáltak,¹⁵ az ásást megelőzően azonban semmi nem állítható biztosan.

A felvonó hidak alatti, sziklába vágott árkok szintén a várkapuk védelmét szolgálták. Az egyszerű, felvonóhíddal kapcsolódó farkasvermek mellett sokkal bonyolultabb szerkezetek is elterjedtek Magyarországon. Az utóbbi jellemző példája az először 1301-ben említett *Sümege*n található, ahol a farkasvermet mészkőbe vágták. Két oldalát a szikla alkotta, a többi oldalát pedig pillérek erősítették (22-23. ábra). A kapualjon belül kis méretű aknákat alakítottak ki a kapu másik oldalán levő billenőszerkezet fogadására. Az árok betöltése összefüggésbe hozható a vár utolsó, 18. századi pusztulásával. A feltáró régész, Kozák Károly azonban meg tudta határozni az árok korát, mivel előkerültek a kapcsolódó kapuépítmény 15. századi nyílászkeretei.¹⁶ Hasonló szerkezettel épült kaput használtak Sirok várában is, amint azt az 1562-ben épült kapu legújabb rekonstrukciós rajzán (Albert Tamás) megfigyelhetjük (11. ábra).

A várakat gyakran külső, fa-föld szerkezetű erődítés vette körbe. *Boldogkő* várának esetében (24. ábra), melyet a források a 13. század végén említenek először, az 1960-as évek közepén folytatott régészeti feltárás több építési periódust határozott meg.¹⁷ A közműltban végzett feltárások során¹⁸ a várat körülvevő, az 1682-ben készült inventáriumban¹⁹ leírt palánk került feltárásra a lentebb elhelyezkedő teraszon. Az inventáriumból tudjuk, hogy itt fa őrtornyok helyezkedtek el, és hogy a hegy teraszát itt álló faszervezetű istálló, mézszárszék és más épületek töltötték ki.

A környező palánk nyomait északnyugaton egy szögletes keresztmetszetű alapárok és egy sor ehhez kapcsolódó, fél méter átmérőjű cölöplyuk alkotja (26. ábra). A palánk északi része más szerkezetű, külső oldalát cölöpsor tartotta, belső oldalát pedig meredek sziklafal alkotta, amelyen a függőleges és vízszintes gerendák bevésett nyomai láthatók. Közéjük földet tömtek, mely megoldás egész Magyarország területén elterjedt volt. Ennek az erődítésnek a külső oldalához egy félkör alakú bástya csatlakozott, amelyet – a feltárt cölöplyukak alapján – szintén egy sor cölöp tartott (25. ábra).

11 IVÁN 2004. 16–20.

12 BUZÁS–SZÓKE 1990., BUZÁS–SZÓKE 1992. 133.

13 IVÁN 1997a., IVÁN 1997b. 1036–1038.

14 NAGY 1964. 137.

15 KOPPÁNY–SÁGI 1965. 10., 22., 23.

16 KOPPÁNY–KOZÁK 1969. 97–99. 116. és 119. ábra.

17 K. VÉGH 1966.

18 KOPPÁNY 2002., ÉDER–KOPPÁNY 2004.

19 K. VÉGH 1966. 149–150., SÓS 2002. 92.

Mind a falak építéséhez, mind a várbeli élethez szükség volt vízre. Nem világos, hogy a falak emeléséhez szükséges nagy mennyiségű vizet honnan vették, mivel a vízvételi lehetőség a rendelkezésre álló ciszternák és kutak alapján meglehetősen csekélynek tűnik. Véleményünk szerint, alkalmanként a vizet a várba szállítani kellett.²⁰ Habár az inventáriumok általában említenek kutakat a várak területén, a magas hegycsúcsokon épült erősségek esetén ezek léte kétséges. Sokkal valószínűbb, hogy sok esetben ezek egyszerű ciszternák voltak, ahogy azt a közelmúltban Nagy Ágnes, a tragikusan fiatalon elhunyt régész hangsúlyozta.²¹

Ezek egyszerűbb változatát találhatjuk meg az 1260–1262 között épült *Szigliget* várának egyik pincéjében, ahol egy 14–15. századra keltezhető négyzetes, kváderekből falazott ciszternát tárt fel Gere László.²² A kötömbök és a szikla közé szigetelésképpen agyagréteget tömtek. Egy 13. századra datálható, kör alakú ciszternát tárt fel Hatházi Gábor *Csókakő* várában, ahol a ciszternának kettős fala volt, közöttük agyagréteggel.²³ *Salgó* várában az alsóvári vízgyűjtő téglaburkolatát már elbontották. Ezek esetén a szigetelés céljából betömött agyagréteg léte nem igazolható. Ezzel ellentétben a felsővár ciszternájának (1500 körül épült) nem volt szigetelése, volt azonban két csatorna, amelyet túlfolyóként írt le az ásató, Feld István,²⁴ jóllehet ezek valószínűleg inkább az udvarról gyűjtötték össze a vizet (32. ábra).

Bonyolultabb szerkezetű ciszterna található *Cseszneken*, mely vár a 13. század vége óta áll, későbbi pedig több alkalommal bővítették, amint azt a Pámer Nóra, majd később László Csaba és Rác Miklós ásatai alapján tudjuk (33. ábra). E ciszterna fala a 15. században épült kváderekből (34. ábra). A ciszterna mellett egy szűrő szerkezetet alakítottak ki, mely összegyűjtötte és megtisztította a ciszterna feletti épület tetejéről származó vizet, mielőtt az a ciszternába jutott volna – a szigetelőréteg alatt.²⁵ Mind az egyszerű, mind a cseszneki típusú, bonyolultabb ciszternát megtaláljuk *Sümege* várában. A Kozák Károly által vezetett feltárások során világossá vált, hogy sem a vár korábbi építési periódusához tartozó egyszerűbb ciszternát, sem a későbbi, 16–17. században szűrőszerkezettel épült nem agyagréteg védte, hanem egy téglafalat építettek a kváderfal külső oldalához. Az utóbbi ciszterna valószínűleg boltozott volt.²⁶ Hasonló 13. századi, agyaggal szigetelt, boltozott ciszternát tártak fel *Hollókőn*, amely az épület részévé vált egy későbbi periódusban. A nagy torony tetejéről összegyűlő esővizet a felsővár közepén, előbb egy magasabban levő aknában gyűjtötték össze. Innen egy csatorna vezetett az alsó szinten elhelyezett ciszternához.²⁷ Meg kell említenünk, hogy némely várban, ahol a szikla anyaga elég tömör volt a víz megtartásához, a szigetelésre nem volt szükség.²⁸

Egy várban akár több vízgyűjtő is található, ami különböző építési periódusokra utal. Három ciszterna található *Visegrad* várában. Az, amelyik a felsővár északi kiemelkedésén állt, bizonyára boltozott volt (18. ábra²⁹). A másodikhoz csatlakozik egy csatorna,

20 L. pl. HATHÁZI 1999. 32–33.

21 NAGY 2003. 361.

22 GERE 2003.

23 HATHÁZI 1999. 32–33.

24 FELD 1984. 222., 228., 35. ábra, FELD 2005. 9–11.

25 PÁMER 1975. 81. ábra, AMBERGER–LÁSZLÓ 1993. 7. ábra.

26 KOPPÁNY–KOZÁK 1969. 110., 114., 145. és 154. ábra.

27 A. KOZÁK 1972. 11. ábra.

28 Cikkünk előadásakor Martin Krenn hívta fel a figyelmünket erre a lehetőségre.

29 Ez az oka annak, hogy sokáig tévesen azonosították: HENSZLMANN 1873. 2. ábra.

amely valóságos, latrinához vezető túlfolyó lehetett.³⁰ A harmadik, 14. századi téglaboltozatos vízgyűjtőt az alsóvárban általában ciszternának nevezik. Ehhez egy boltozott folyosó csatlakozik, mely negyed kört leírva érte el az egykori vízszintet.³¹

Vannak olyan várak is, ahol bizonyítani lehet a sziklába vágott kút létezését. Ez olyan helyeken volt lehetséges, ahol a porózus sziklán átszivárgó esővizet egy vízzáró réteg felfogta. Ennek megléte azonban csak a kút teljes feltárása után bizonyítható, bár ha az udvar utolsó pusztulási rétegét nem távolították el, az magába szívhatja a sziklán keresztül el nem szivárgó esővizet, így általában nem találunk vizet a kútban. Ráadásul ma már hiányoznak a korábban több vizet összegyűjtő tetők³², ezért a víz egykori szintjét nem tudjuk megítélni. Másrésről egyetértünk K. Végh Katalinnal,³³ aki helyesen mutatott rá, hogy a középkorban csak a kút fúrása közben derülhetett ki, hogy kút lesz-e belőle, avagy ciszterna.

Annyi bizonyos, hogy a kutak esetén a szigetelőréteg mindig hiányzott. Példa erre *Eger* (37. ábra), ahol a vár a püspöki székesegyház köré épült,³⁴ és folyamatosan tovább erősítették a 16. században, a török ellenes harcok idején.³⁵ Itt kutakat használtak a középkorban, ezek vizét a riolituffa kőzet fölött, az édesvízi mészkő és az agyagréteg közötti erek táplálták (38. ábra).³⁶ Jól látható a 16. századi vár alaprajzain,³⁷ hogy ezek a későbbi átépítések idején is használatban voltak. Hasonló geomorfológiát találhatunk *Buda* városában, ahol a hegy anyagát legnagyobb részben eocén kori márga és oligocén agyag alkotja, melyet folyami üledék és édesvízi mészkő borít.³⁸ Itt számos kutat dokumentáltak és tártak fel.³⁹

Nem tudjuk, pontosan mi az oka annak a furcsaságnak, hogy a már említett *Füzér* várában nem csak egy szigeteléssel ellátott ciszterna volt, hanem egy kút is (szigetelés nélkül). A 17. század elejéről ránk maradt inventáriumokban mindkettő kútként szerepel,⁴⁰ bár a szigetelés nélkül *eleven kút* néven említik 1665–1668-ban, ezért úgy tűnik ez valódi kút volt.⁴¹ Úgy véljük, a kút nem adhatott elegendő mennyiségű vizet, ezért egy ciszternát is létesítettek. Elképzelhető, hogy a vízük minősége nem volt ugyanaz, ezért más-más célra használták őket. Habár a vár története és építési periódusai jól ismertek, köszönhetően Simon Zoltánnak, a ciszterna és a kút még nincs feltárva, ezek munkálatai csak nemrég kezdődtek el.

A várakban nemcsak kutakat és ciszternákat, hanem forrásokat is találhatunk. *Nagyvászony*-ban az árokhoz közel megtalálták a forrást, amely a várat vízzel látta el. A forrástól egy fából és kerámiából készült csatorna vezetett a belső udvarban levő, két fedett medencéhez (36. ábra). Mindkettőt legkésőbb a 16. század második felére kelteznek. Az egyik kváderekből falazott volt, a másik fából készült, agyag szigeteléssel a fászerkezet és a szikla között. A medencék alján kifolyók voltak, melyeket csatorna kötött össze az árokkal. Ily módon a két medence vize mindig friss maradt.⁴²

30 GÁL 1992. 157.

31 LUX 1932. 25.

32 Ezért tudunk gyakran sziklába vágott, esőviz-elvezető árkokat feltárni, mint Sirok és Drégely várainál.

33 K. VÉGH 1966. 136.

34 GYÖRFFY 1987. 80–89.

35 DÉTSHY–KOZÁK 1972., DOMOKOS 2000.

36 KÁRPÁTI 2004. 143–152. 25. és 45. ábra, SUGÁR 1973. 43–52. ábra.

37 DÉTSHY–KOZÁK 1972. 16–20. ábra, DOMOKOS 2000. 2., 3. és 5. ábra.

38 HAJNAL 2003. 2.2, 2.3 és 3.1. ábra.

39 L. pl. HOLL 1966., Í. MELIS 1973., B. NYÉKHELYI 2003., SZEBENI 2003.

40 SIMON 1998. 38.

41 FELD–CABELLO 1980. 131., 139., SIMON 2000. 68., SIMON 2005. 61.

42 ÉRI–TAKÁTS 1963.

A sziklába vágott objektumoknak egy másik érdekes csoportját Kozák Károly tárta fel Egerben. Ezen gödröknek nyílása kicsi, szűk volt, alsó részük azonban szélesebb. A mélységük 320-560 cm között változott. Megfigyelhető volt, hogy oldalfalaik ki voltak égetve, szalmával és fával ki voltak bélelve – ezek rögzítését szeglyukak jelezték az oldalfalakon (39. ábra). Ahogy azt Nováki Gyula, a téma szakértője megállapította,⁴³ a gödrök gabonátárolásra szolgáltak és nagyon jól ismertek a néprajzi irodalomból is. Miután megtöltötték gabonával, egy kőlappal hermetikusan lefedték őket – a nyílás keskeny pereme jelzi ezt. Egerben említik ezeket az 1550-ből ránk maradt írott források, bár azt is megjegyzik, hogy nem voltak alkalmasak téli tárolásra,⁴⁴ valószínűleg azért, mert nem volt fölöttük építmény.

A *sárospataki* Vörös-torony pincéjében, épületen belül, másféle gabonátároló gödröket találtak,⁴⁵ ezek eltérő formája a keményebb sziklának köszönhető (emiatt egyiküket korábban kútként tartották számon – 40. ábra). Ahogy a Vörös-toronyral kapcsolatos újabb kutatások igazolták,⁴⁶ azt Perényi Péter építtette 1534-ben, a gabonátároló vermeket is bizonyára ekkor alakították ki. Mivel kapcsolódó rétegek nincsenek, sziklába faragásuk idejét nehéz pontosan meghatározni.

Ez rámutat a sziklába faragott objektumok egy másik általánosan jellemző problémájára: pontos datálásuk csak akkor lehetséges, ha régészeti rétegeket is vágnak, vagy – mint Sümegen – funkcionálisan kötni lehet a vár valamely más módon meghatározható korú részéhez. Amennyiben, mint ebben az esetben, a sziklafelület volt a járószint, amibe az objektumokat befaragták, sem a koruk, sem az egymással való kapcsolatuk nem állapítható meg régészeti leletek alapján, csupán a pusztulásuk időpontja.

Hozzá kell tennünk, hogy a gabonátároló vermek nem csak a várfalakon belül, de azoktól távolabb is elhelyezkedhettek. Példák erre *Boldogkő* és *Cserépvár* – utóbbi esetében kétségtelen tény, hogy ezeket használták a vár lerombolása után is, és kunyhók álltak felettük.⁴⁷

Érdekes példáit találjuk az ipari jellegű sziklába faragott objektumoknak a korábban már említett *Boldogkőn*. A korábbi ásások során, a vár déli tornyában egy puszkapor őrlésére használt, sziklába vájt malom nyomait találták meg (28-30. ábra). Az inventáriumok alapján 1671 és 1682 között készült.⁴⁸ Habár a malom nyomait az alsó szinten találták meg, az 1682-es inventárium közvetetten azt állítja, hogy az első szinten működött.⁴⁹ Úgy véljük, hogy csak a kerekek voltak az alsó szinten. A malomkövek, melyek az összeírók szempontjából a malom fő alkotórészének számítottak, az első szinten lehettek, a szokásos kialakításnak megfelelően. Bár puszkapor őrlésére szolgáló malmokat gyakran említenek a források, Magyarországon nincs más feltárt vagy álló példájuk, ezért szerkezetükről sem tudunk többet.⁵⁰ A feltáró régész szerint *Boldogkőn* a kereket álló helyzetben dolgozó ember hajtotta.⁵¹ Az alsóvárban egy fémöntő műhely nyomai kerültek

43 NOVÁKI 1986-1987. 20–29.

44 PATAKI 1972. 64., 66–67., ILLÉSSY 1894. 217.

45 DERCSÉNYI–GERŐ 1957. 6. ábra, GÓMÖRI 1969. 88.

46 DÉTSHY 1989. 10–27., FELD–SZEKÉR 1994., DANKÓ–FELD–SZEKÉR 1999., FELD 2000. 80–93. 144–164. ábra.

47 NOVÁKI 1986-1987. 20–29.

48 K. VÉGH 1966. 132., 152., 21-24. ábra.

49 SÓS 2002. 104.

50 PONGRÁCZ 1967. 160., KALMÁR 1971. 153–154.

51 K. VÉGH 1966. 155.

elő, környékén fémdarabokkal és pénzveréshez alapanyagul szolgáló bronzlapocskákkal (27. ábra). A kutatások alapján ezeket pénzhamisításra használták a 16. század végén.

További, a mindennapi élethez kötődő példákkal találkozhatunk *Sirokon*, melyet már említettünk a falak építéstechnikája kapcsán. A várhegy könnyen formálható kőzetének köszönhetően a sziklába faragott barlanglakásoknak hagyománya a 20. század közepéig élő volt a faluban. Még a belső berendezést is – kályhákat, falifülkéket – sziklából faragták.⁵² A vár inventáriuma, ami az 1596 óta itt tartózkodó török őrőség 1687-es elűzése után készült,⁵³ sokat segített a további befaragott objektumok azonosításában. Gerendavázás fa épületek álltak az alsóvár külső falának és a bástyáinak támaszkodva, ezek alapárkát megtalálták a korábbi feltárások során. Ezek azonosíthatóak a törökök fa házaival, melyeket az inventárium említ. Ezekhez tartoztak az északi szárazárok sziklába faragott kemencéi, amelyeknek lehetett egy épített, előrelépő része is, a faluban található nagyszámú 19. századi kemence analógiája alapján (9-10. ábra). Hasonló kemencék ismertek *Boldogkőről*, melyeket az 1682-ből ránk maradt inventárium említ, mondván, ezeket kenyérsütésre használták.⁵⁴ *Sirokon*, az alsóvár udvarának cölöplyukai alapján, egy nagyméretű fa épületet rekonstruálhatunk, amely azonos lehet a forrásokban említett egyik istállóval. Két üreg, tetején és oldalán nyílással, azonosítható a forrásokban említett két gabonátárolóval. Ezek egyike fölött – a sziklán látható nyomok alapján – egy fa építménynek kellett állnia, egy további pedig egy másik istálló mellett állt. Habár ezek alakja nem a gabonátároló veremek tipikus formája,⁵⁵ egyet kell értenünk azzal a nézettel, hogy itt a gabonátároló veremek új típusát találjuk.

A felsővár platójának nyugati sziklafalában, nagy magasságban kialakított fülkével kapcsolatban (13. ábra) először elfogadtuk a korábbi feltáró régész nézetét, hogy kaptárak elhelyezésére szolgálták, bár kialakításuk eltér a Magyarországon ismert sziklafalba vágott kaptárfülkékétől.⁵⁶ Ezek túl magasan voltak ahhoz, hogy rendszeresen használják őket, így szerepük sem tisztázott.

A felsővár járószintje alatt a másik pincerendszertől függetlenül kialakítva egy szimmetrikus, kissé csúcsíves kialakítású, boltozott pincefolyosót építettek a 16. század elején (7. ábra), ahol – az inventáriumok alapján – bort tároltak (8. ábra). A pincét fa falakkal osztották részekre, ezek nyomai most is láthatók a pince falán.

Ahogy azt a geológiai kutatások bebizonyították a siroki vár kőzetanyaga – mind a 13–14., mind a 16. században – megegyezett a falu környezetében található kőzettel.⁵⁷ Habár a puha vulkáni tufa nem volt a legmegfelelőbb anyag falazáshoz, sokkal olcsóbb volt, mintha nagy távolságból szállították volna a követ. Több esetben is, mint például Visegrádon, csak a sziklaárok kőanyagát használták épületekhez. A kőzettani vizsgálatok nemcsak a fejtés helyének meghatározásában, hanem a romok konzerválásában is segíthetnek. A kőanyag megfelelő fizikai jellemzők alapján való megválasztása döntően meghosszabbíthatja a megerősített falak fennállását.

52 BAKÓ 1970-1971., BAKÓ 1977.

53 FÜLÖP 2004. 148–150.

54 SÓS 2002. 92.

55 NOVÁKI 1986-1987. 30.

56 SAÁD–KÖREK 1965., Saád 1972., MIHÁLY 1976. 261–263.

57 A már említett kőzettani elemzés egy további érdekes dolgot is bizonyított. A különböző korokból származó habarcsanyagok azonosnak bizonyultak. A mész és a homok aránya 2:1 volt, jóllehet ennek az ellenkezője, 1:2 vagy 1:3 lett volna várható.

IRODALOM

- A. KOZÁK 1972 A. KOZÁK ÉVA: A hollókői vár ásatása. *Archaeológiai Értesítő*, 99. (1972) 167–187.
- AMBERGER–LÁSZLÓ 1993 AMBERGER KÁROLY–LÁSZLÓ CSABA: Csesznek. Vár és falu. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtár sorozat. Budapest, 1993.
- BAKÓ 1970–1971 BAKÓ FERENC: Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben. *Az Egri Múzeum Értesítője*, IX. (1970–1971) 325–431.
- BAKÓ 1977 BAKÓ FERENC: Bükki barlanglakások. Miskolc, 1977.
- B. NYÉKHELYI 2003 B. NYÉKHELYI DÓRA: Középkori kútlelet a budavári Szent György téren. Budapest, 2003.
- BUZÁS–SZŐKE 1990 BUZÁS GERGELY–SZŐKE MÁTYÁS: A visegrádi Alsóvár a XIII. században. In: Várak a 13. században. *Castrum Bene 1.* (1989) Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 121–134.
- BUZÁS–SZŐKE 1992 BUZÁS GERGELY–SZŐKE MÁTYÁS: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: Várak a későközépkorban. *Castrum Bene 2.* (1990) Szerk. Juan Cabello. Budapest, 1992. 132–156.
- CZEGLÉDY 1975 CZEGLÉDY ILONA: Siklós. In: Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975. 235–245.
- CZEGLÉDY 1987 CZEGLÉDY ILONA: Siklós a Zsigmond-korban. In: Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437. Kiállítási katalógus. I. Szerk. Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde. Budapest, 1987. 347–351.
- DANKÓ–FELD–SZEKÉR 1999 DANKÓ KATALIN–FELD ISTVÁN–SZEKÉR GYÖRGY: A régészeti kutatások jelentősége a sárospataki vár építéstörténetének felderítésében. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXVII. (1999) 375–384.
- DERCSÉNYI–GERŐ 1957 DERCSÉNYI DEZSŐ–GERŐ LÁSZLÓ: A sárospataki Rákóczi-vár. Budapest, 1957.
- DÉTSHY 1989 DÉTSHY MIHÁLY: Sárospatak vára és urai, 1526–1616. Sárospatak, 1989.
- DÉTSHY–KOZÁK 1972 DÉTSHY MIHÁLY–KOZÁK KÁROLY: Eger vára. In: Heves megye műemlékei. II. Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Budapest, 1972.
- DOMOKOS 2000 DOMOKOS GYÖRGY: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000.
- ÉDER–KOPPÁNY 2004 ÉDER KATALIN–KOPPÁNY ANDRÁS: Boldogkő, vár. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2003. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 166–167.
- ÉRI 1969 ÉRI ISTVÁN: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár. Budapest, 1969.
- ÉRI–TAKÁCS 1963 ÉRI ISTVÁN–TAKÁCS VILMOS: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár famaradványai. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. (1963) 341–353.

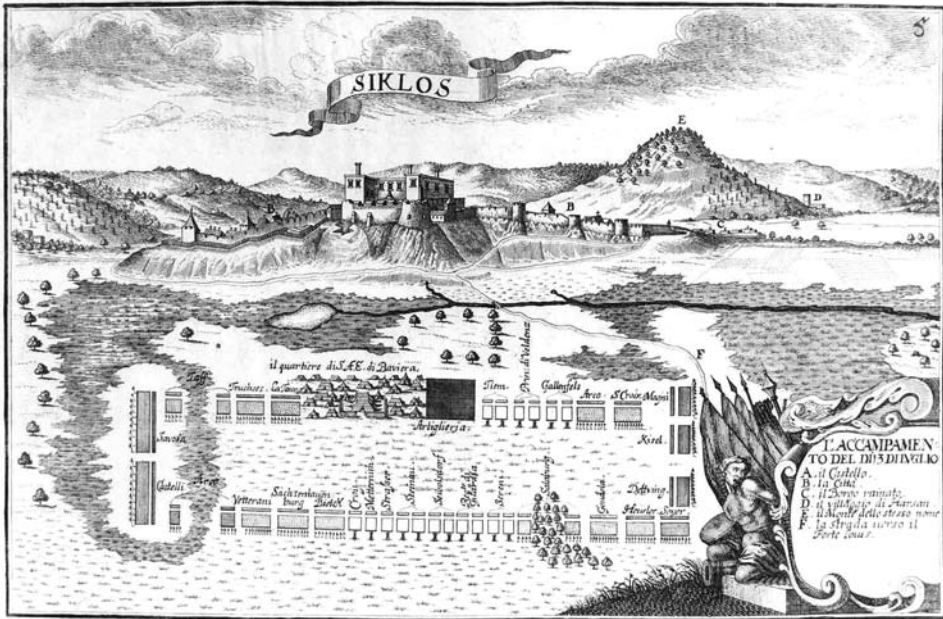
- FELD 1984 FELD ISTVÁN: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, X. (1984) 213–264.
- FELD 2000 FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. Sárospatak, 2000.
- FELD 2005 FELD ISTVÁN: Salgó vára. *Castrum*, 1. (2005/1) 109–111.
- FELD–CABELLO 1980 FELD ISTVÁN–CABELLO JUAN: A füzéri vár. Miskolc, 1980.
- FELD–SZEKÉR 1994 FELD ISTVÁN–SZEKÉR GYÖRGY: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázlata. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Szerk. Pamer Nóra. Budapest, 1994. 169–196.
- FÜLÖP 2004 FÜLÖP ANDRÁS: Adatok a siroki vár építéstörténetéhez. *Agria*, XL. (2004) 137–162.
- GÁL 1992 GÁL TIBOR: Szempontok a visegrádi fellegrvár elméleti rekonstrukciójának módosításához. *Castrum Bene*, 2. (1990) Szerk. Juan Cabello. Budapest, 157–166.
- GÁL 2005 GÁL TIBOR: Drégely várának helyreállítása 1985-től napjainkig. *Műemlékvédelem*, 2005/4. 203–206.
- GERE 2003 GERE LÁSZLÓ: A sziglieti vár ásatása, 1992–2000. Régészeti kutatások Magyarországon, 2000. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 67–73.
- GÖMÖRI 1969 GÖMÖRI JÁNOS: Sárospatak, Vörös-torony. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No. 22. (1969) 88.
- GYÖRFFY 1987 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Budapest, 1987.
- HAJNAL 2003 HAJNAL GÁBOR: A budai Várhegy hidrogeológiája. Budapest, 2003.
- HATHÁZI 1999 HATHÁZI GÁBOR: Csókakő vára. In: A 700 éves Csókakő. Szerk. Béni Kornél. Csókakő, 1999.
- HENSZLMANN 1873 HENSZLMANN IMRE: A visegrádi korona-bolt és a királyi lakosztály elrendezése. *Archaeológiai Közlemények*, IX. (1873) 1–15.
- HOLL 1966 HOLL IMRE: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Budapest, 1966.
- ILLÉSSY 1894 ILLÉSSY JÁNOS: Várvizsgálatok 1557–58-ban II. *Hadtörténeti Közlemények*, 7. (1894) 216–241.
- IVÁN 1997A IVÁN LÁSZLÓ: Visegrád – Fellegrvár. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No. 48. (1997) 167/1.
- IVÁN 1997B IVÁN LÁSZLÓ: A fellegrvár sziklaárka. Visegrádi ásatások. *Élet és Tudomány*, LII. (1997) 1036–1038.
- IVÁN 2004 IVÁN LÁSZLÓ: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád, 2004.
- Í. MELIS 1973 Í. MELIS KATALIN: A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. *Budapest Régiségei*, 23. (1973) 195–210.
- KALMÁR 1971 KALMÁR JÁNOS: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.
- KÁRPÁTI 2004 KÁRPÁTI JÁNOS: Az egeri vár föld alatti világa. Eger, 2004.

- KOPPÁNY 2002 KOPPÁNY ANDRÁS: Boldogkő, vár. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2002/2. 19–23.
- KOPPÁNY–SÁGI 1965 KOPPÁNY TIBOR–SÁGI KÁROLY: Csobánc. Budapest, 1965.
- KOPPÁNY–KOZÁK 1969 KOPPÁNY TIBOR–KOZÁK KÁROLY: A sümegi vár feltárása és helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem. Budapest, 1969.
- KOPPÁNY 1994 KOPPÁNY TIBOR: A siklósi vár. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1541. Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád–Takács Imre. Budapest, 1994. 374–375.
- KOVÁCS 1975 KOVÁCS BÉLA: Sirok. In: Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975. 250–254.
- KOVÁCS 1978 KOVÁCS BÉLA: Sirok, vár. In: Heves megye műemlékei. III. Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest, 1978. 555–558.
- K. VÉGH 1966 K. VÉGH KATALIN: Boldogkő várának feltárása. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, VI. (1966) 109–164.
- LUX 1932 LUX KÁLMÁN: Visegrád vára. Budapest, 1932.
- MAJCHER 2005A MAJCHER TAMÁS: Drégely vára. *Castrum*, 1. (2005/1) 120–121.
- MAJCHER 2005B MAJCHER TAMÁS: Drégely vára. *Műemlékvédelem*, 2005/4. 197–202.
- MIHÁLY 1976 MIHÁLY PÉTER: A Heves megyei kaptárkövek topográfiaja. *Az Egri Múzeum Évkönyve*, XIV. (1976) 245–292.
- NAGY 2003 NAGY, ÁGNES: Brunnen und Zisternen im mittellalterlichen Ungarn. *Antaeus*, 26. (2003) 343–411.
- NAGY 1964 NAGY EMESE: A középkori Buda és Pest építészetének technikai és szervezeti kérdései. I. *Budapest Régiségei*, XXI. (1964) 133–190.
- NOVÁKI 1986-1987 NOVÁKI GYULA: Tufába vágott gabonásvermek Északkelet-Magyarországon a törökkortól az újkorig. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve*, 1986–1987. 13–87.
- PATAKI 1972 PATAKI VIDOR.: A vár történeti áttekintése. In: Heves megye műemlékei. II. Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Budapest, 1972. 59–75.
- PÁMER 1975 PÁMER NÓRA: Csesznek. In: Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975. 120–125.
- PINTÉR 2005 PINTÉR FERENC: Jelentés a siroki vár közet- és habarcsmintáinak polarizációs mikroszkópos vizsgálatáról. Budapest, 2005.
- PONGÁCZ 1967 PONGÁCZ PÉTER: Régi magyar malomépítészet. Budapest, 1967.
- SAÁD 1972 SAÁD ANDOR: Adatok a kaptárkövek eredetének korának és rendeltetésének meghatározásához. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XI. (1972) 105–121.
- SAÁD–KOREK 1965 SAÁD, ANDOR–KOREK, JÓZSEF: Denkmäler der Frühmittelalterlichen Imkereien am Duss des Bükkgebirges. Die Fragen der Felsen mit Bienenischen. *Acta Archaeologica Hungarica*, XVII. (1965) 369–394.

SIMON 1998	SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár az 1623. évi inventárium tükrében. <i>Műemlékvédelmi Szemle</i> , 1998/1. 27–40.
SIMON 2000	SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár a 16–17. században. Miskolc, 2000.
SIMON 2003	SIMON ZOLTÁN: Regéc, vár. Régészeti kutatások Magyarországon, 2001. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 207–208.
SIMON 2005	SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár az újabb ásatások tükrében. <i>Castrium</i> , 1. (2005/1) 47–66.
SÓS 2002	SÓS ISTVÁN: A boldogkői vár a 17. századi inventáriumok tükrében. <i>A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve</i> , XLI. (2002) 89–113.
SUGÁR 1973	SUGÁR ISTVÁN: Az egri vár kútjai. <i>Az Egri Vár Híradója</i> , 9–10. (1973) 43–52.
SZEBENI 2003	SZEBENI, ANDREA: Ein Mittelalterlichen Brunnen auf dem Budaer Szent György tér. <i>Antaeus</i> , 26. (2003) 321–341.

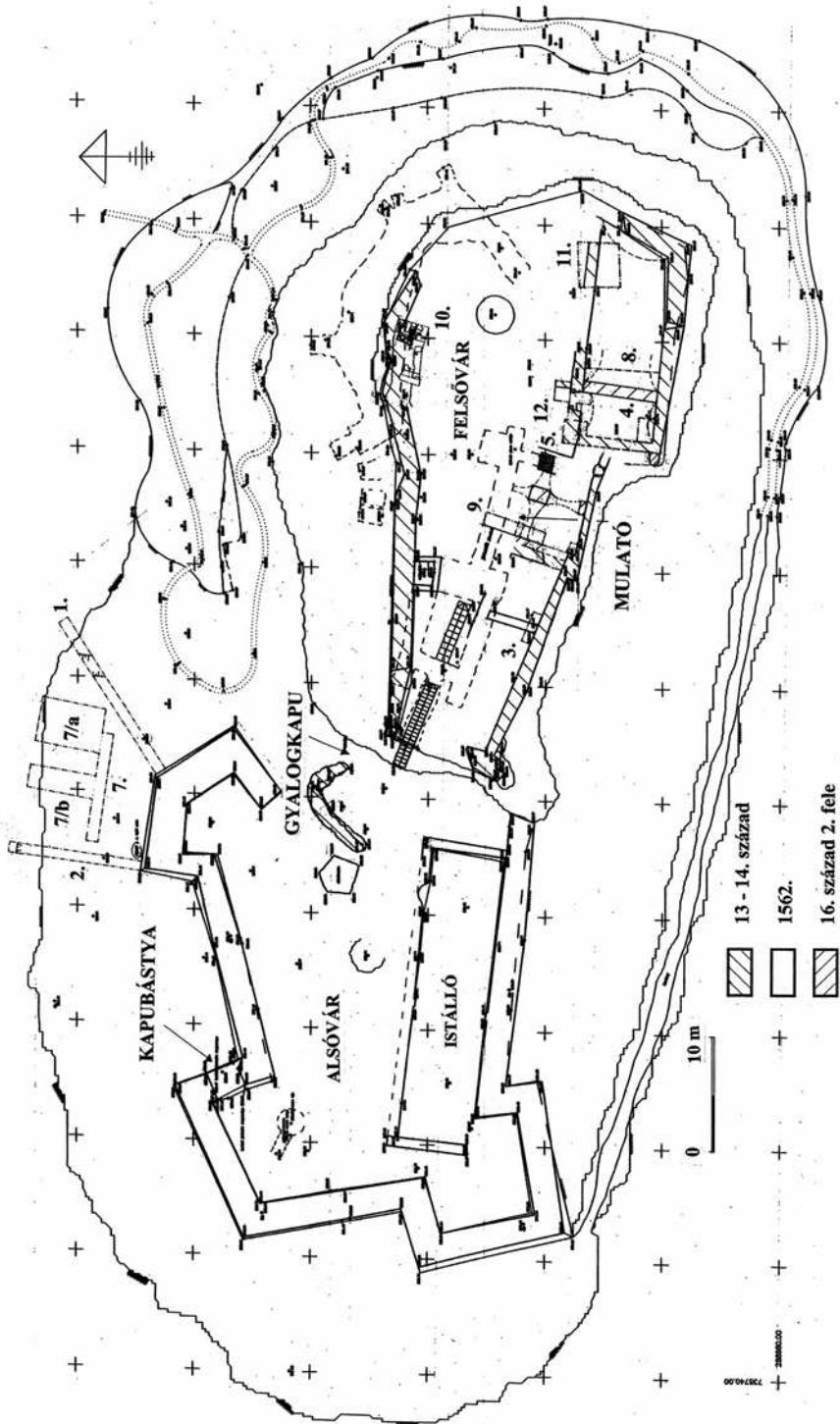
1. A cikkben említett várak (rajz: Arnóti Zsuzsa)

2. Siklós 1686-ban (M. Wening)

3. Teherhárító ív Siklós várában (fotó: Juan Cabello)

4. A siroki vár alaprajza (Fülöp 2004. nyomán)

5. A kapu maradványai Sirokon (fotó: Fülöp András)

6. A sziklába vájt alagút (fotó: Fülöp András)

7. Pince a felsővár alatt
(fotó: Fülöp András)

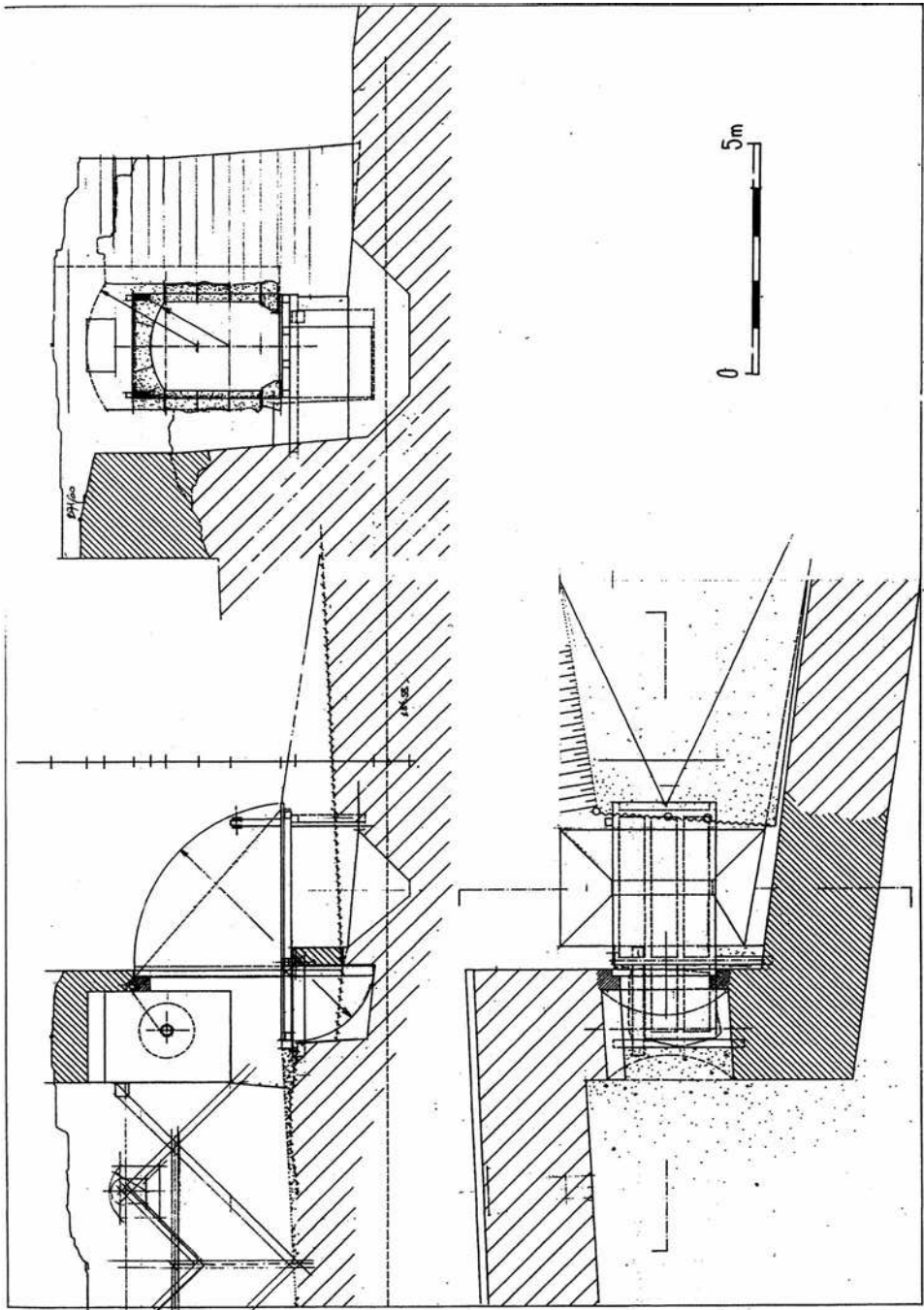
8. A különálló pince a
felsővárban
(fotó: Fülöp András)

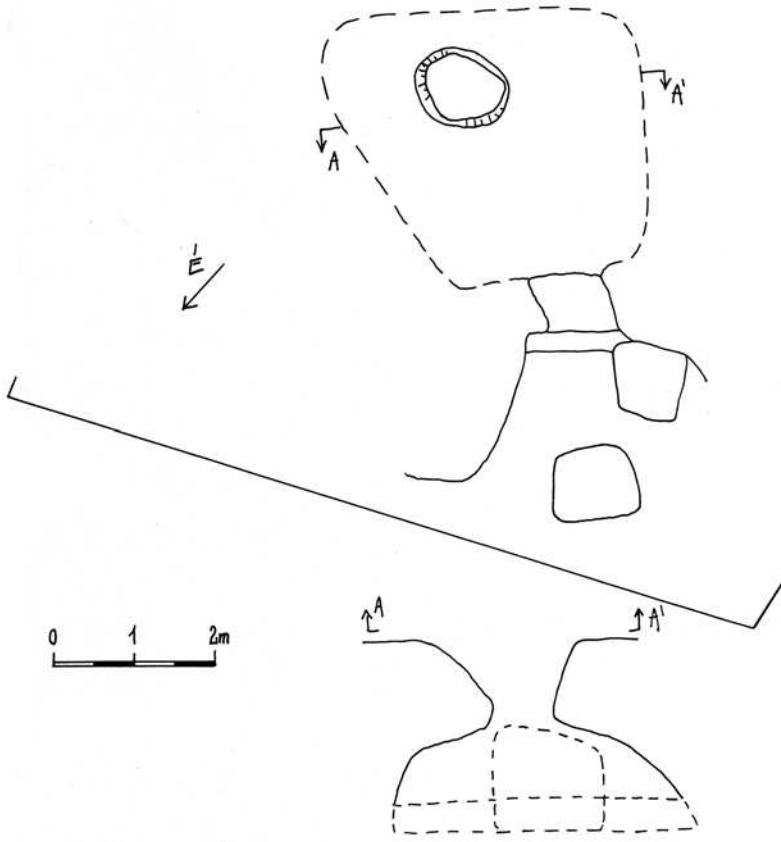

↑ 9. Tűzhely a siroki várban, 17. század
(fotó: Fülöp András)

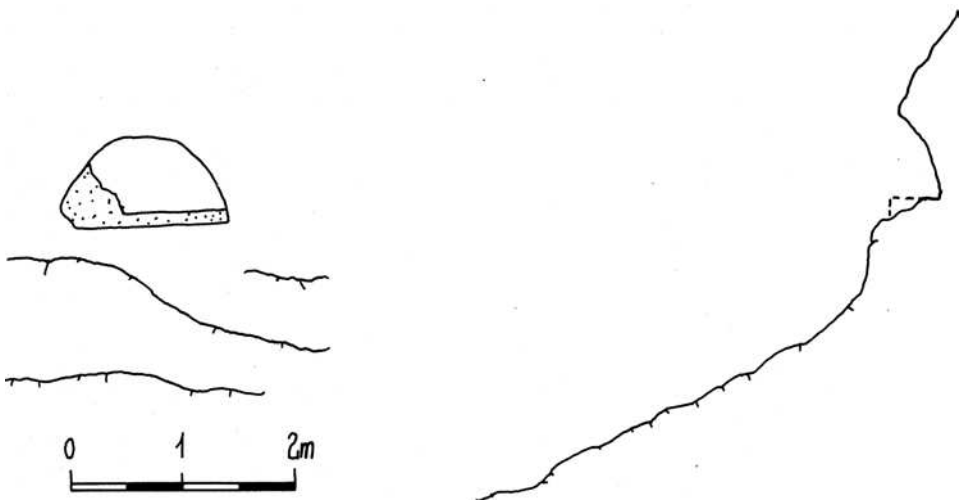
← 10. Kemence a faluban Sirokon,
19. század vége (Bakó 1970-
1971. nyomán)

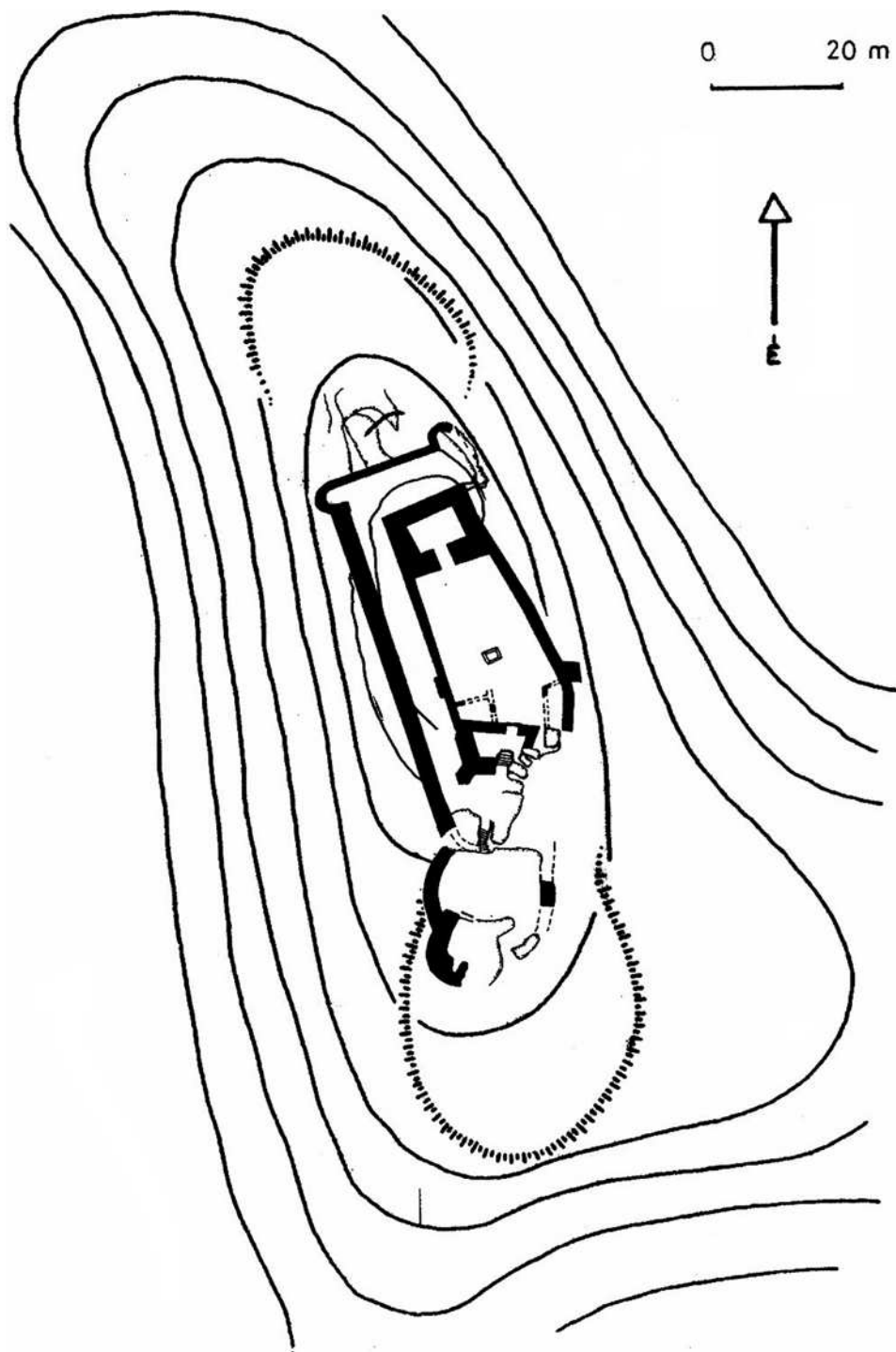
11. A siroki vár 1562-ben készült kapuja (rekonstrukciós rajz: Albert Tamás)

12. Azonosítatlan sziklába vágott fülke Sirokon (rajz: Fülöp András)

13. Gabonatároló verem (?) a siroki várban (rajz: Fülöp András)

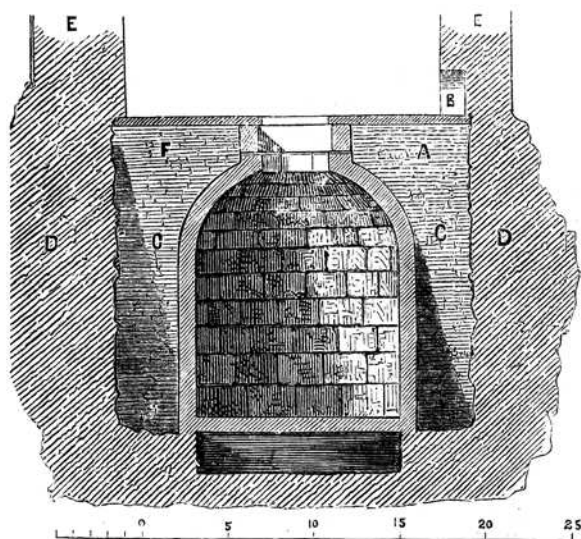
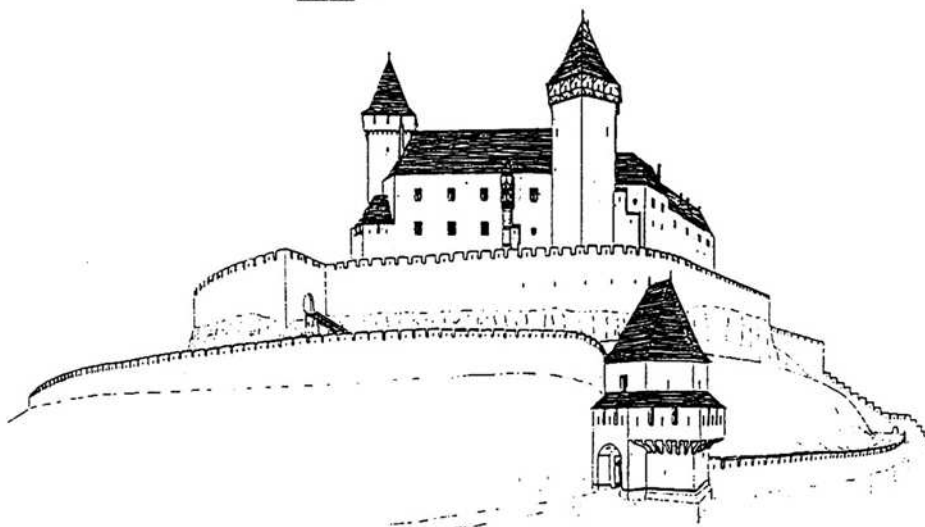
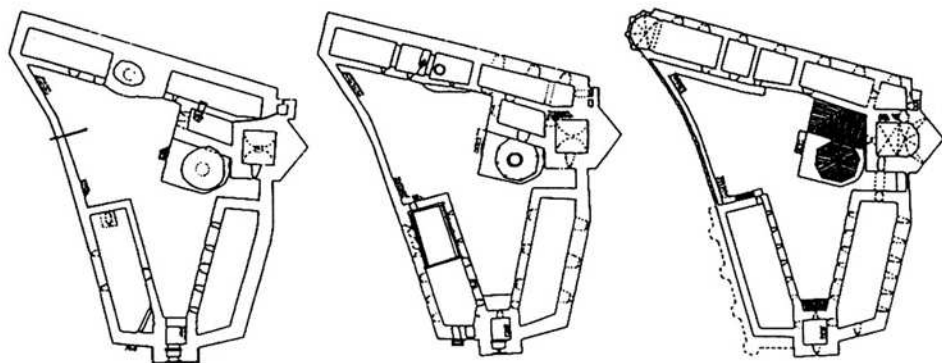
14. Drégely várának alaprajza
(rajz: Arnóti Zsuzsa és Szökrön Péter Majcher 2005a nyomán)

15. Drégely várának felső kapuja (fotó: Fülöp András)

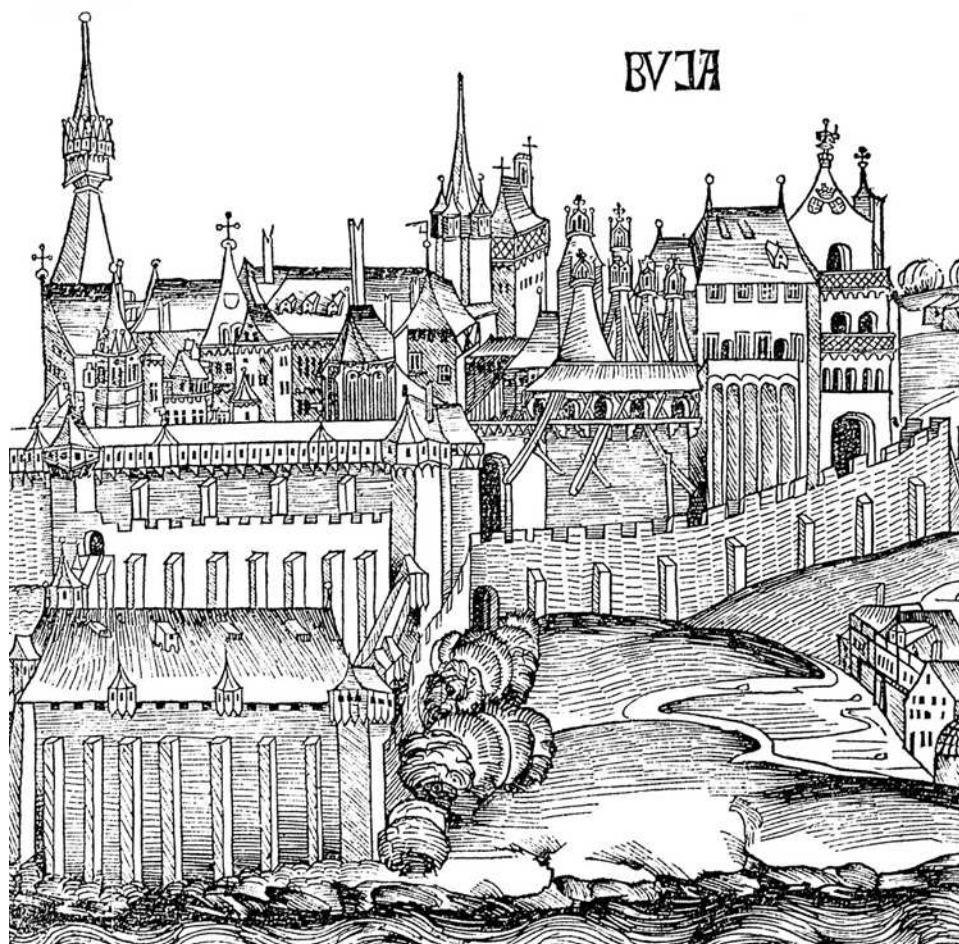

16. Drégely várának alsó kapuja (fotó: Fülöp András)

↑ 17. Visegrád felső vára a két ciszternával és a 15. századi állapot rekonstrukciós rajza (Buzás–Szőke 1992. nyomán)

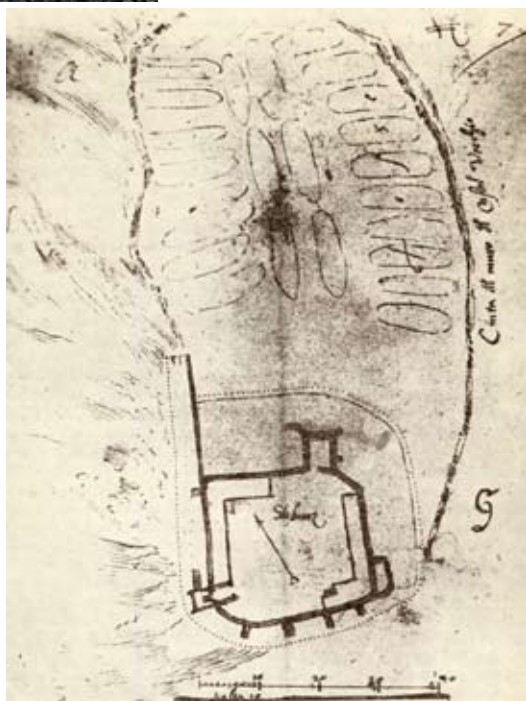
← 18. A ciszterna a felsővár északi szárnya alatt (Henszlmann 1873. nyomán)

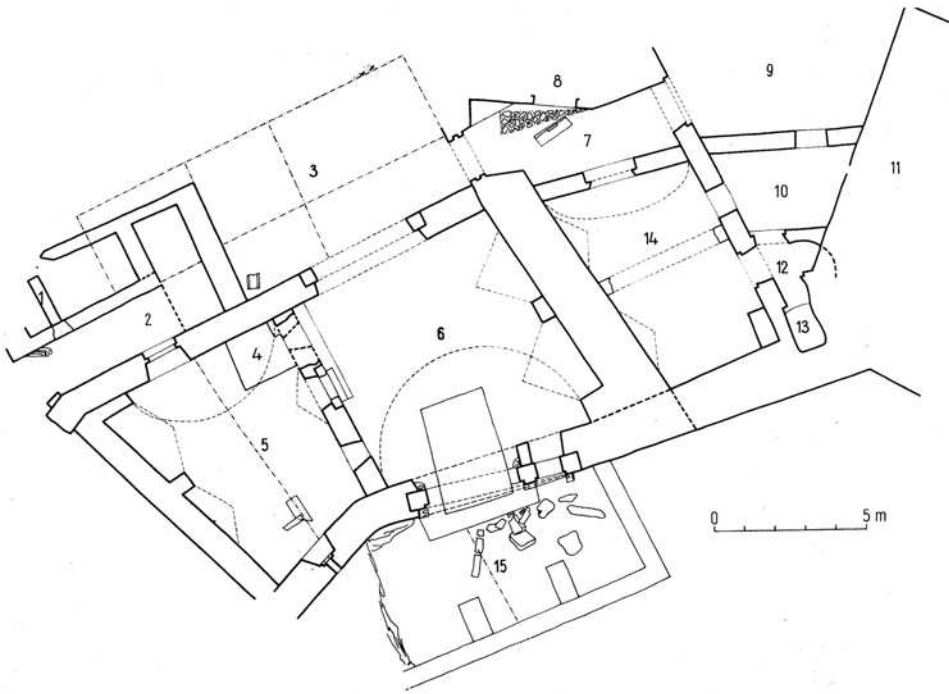
19. A budai királyi vár a Schedel Világkrónikában (15. század vége)

20. A kőfejtés nyomai a budai királyi palota alatt
(Nagy 1964. nyomán)

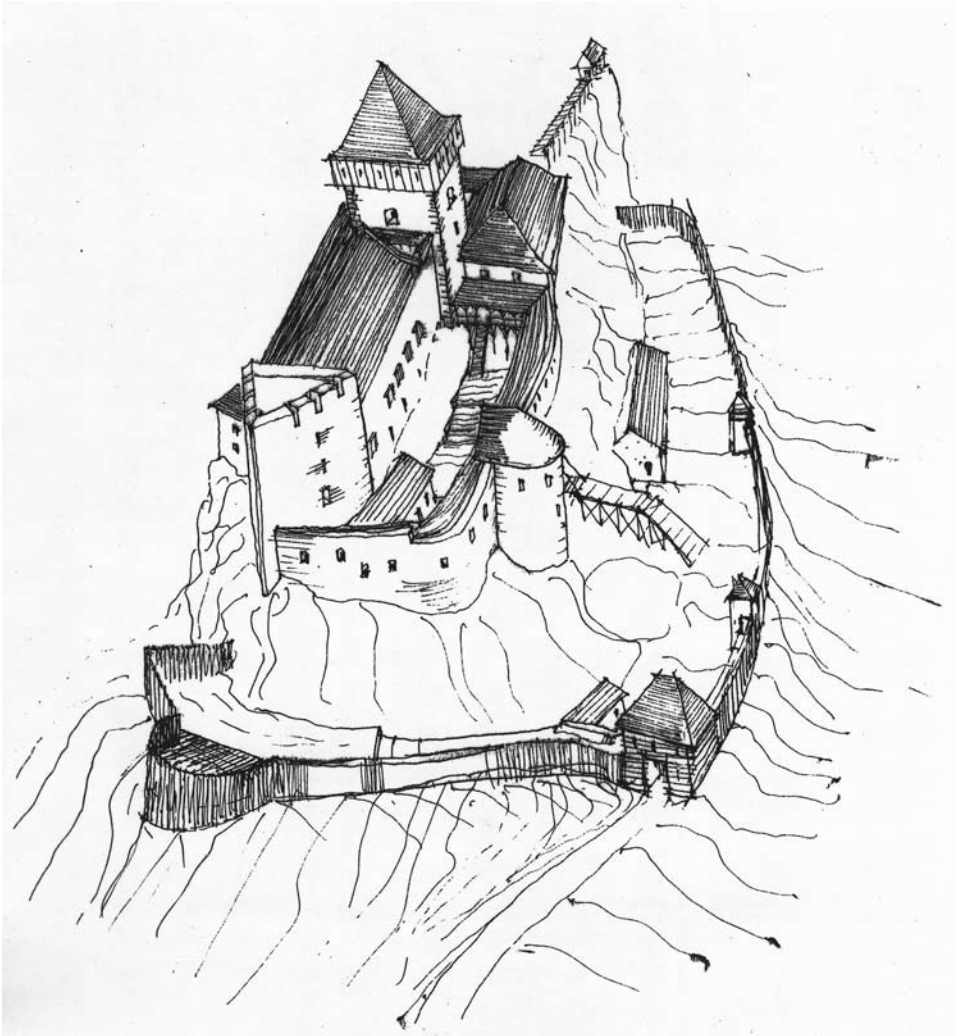
21. Csobánc várának alaprajza, készítette
Giulio Turco 1569-ben (Koppány-Sági
1965. nyomán)

22. A sümegi vár farkasverme (Koppány–Kozák 1963-1966. nyomán)

23. A sümegi vár farkasverme (Koppány–Kozák 1963-1966. nyomán)

24. Boldogkő vára a 17. században. A rekonstrukciós rajzot készítette Gerák Miklós

25. A nyugati palánk cölöplyukai
(fotó: Koppány András)

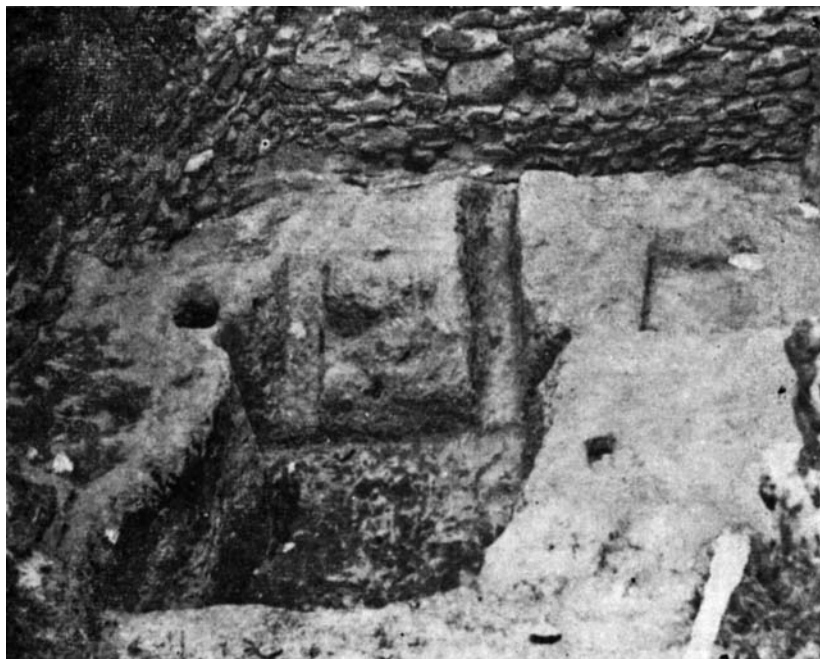
26. Az északi földbástya
cölöplyukai
(fotó: Koppány András.)

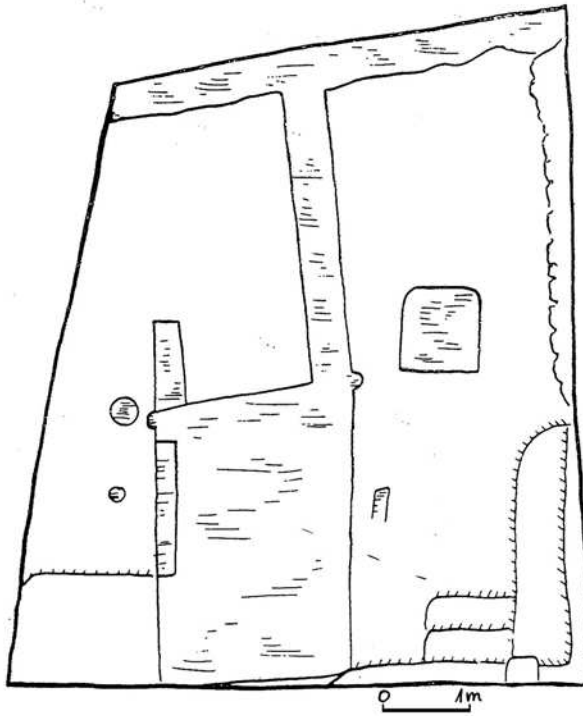

27. Fémolvasztó-műhely a
boldogkői várban
(K. Végh 1966. nyomán)

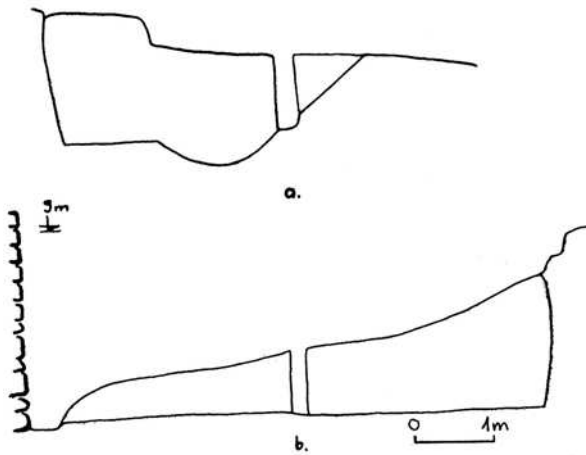

28. A Boldogkőn feltárt
malom nyomai
(K. Végh 1966. nyomán)

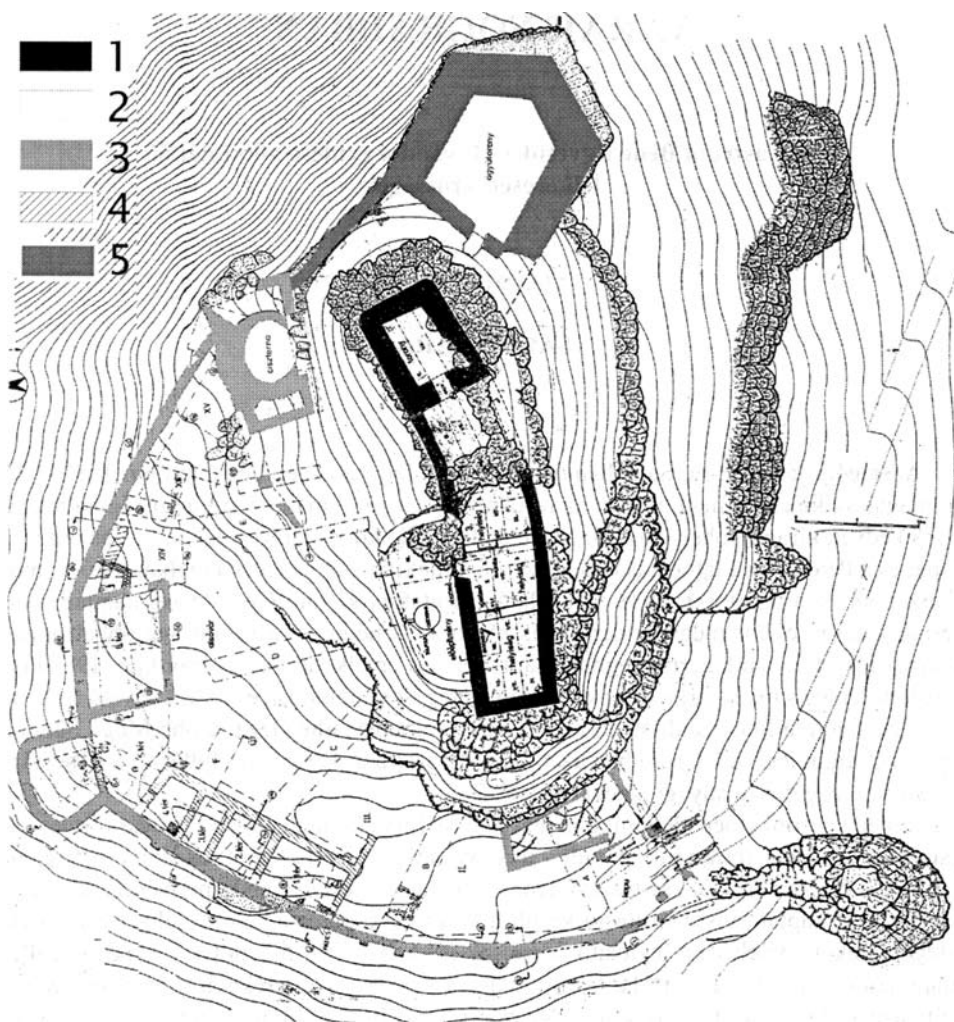

29. A Boldogkőn feltárt malom alaprajza (K. Végh 1966. nyomán)

30. A Boldogkőn feltárt malom maradványának keresztmetszete (K. Végh 1966. nyomán)

31. Salgó vára (Feld 2005. nyomán; 1 – 1300 körül, 2 – 1500 körül?, 3 – 1541 után, 4 – 1550 körül, 1. fázis, 5 – 1550 körül, 2. fázis)

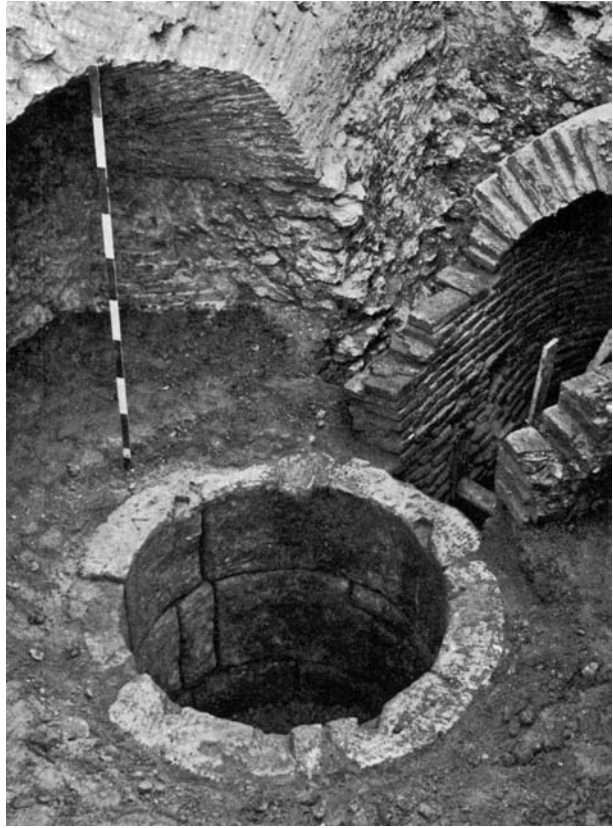

32. Salgó várának ciszternája (Feld 1984. nyomán)

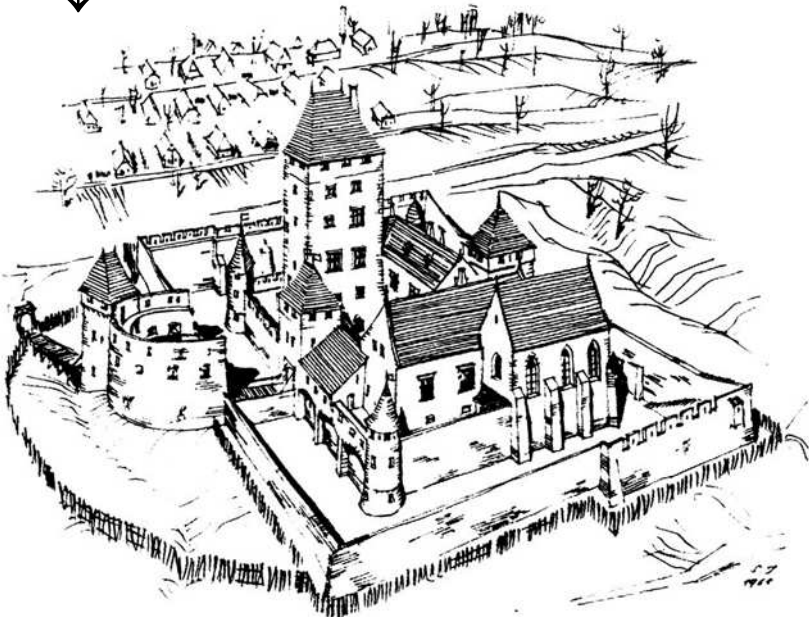

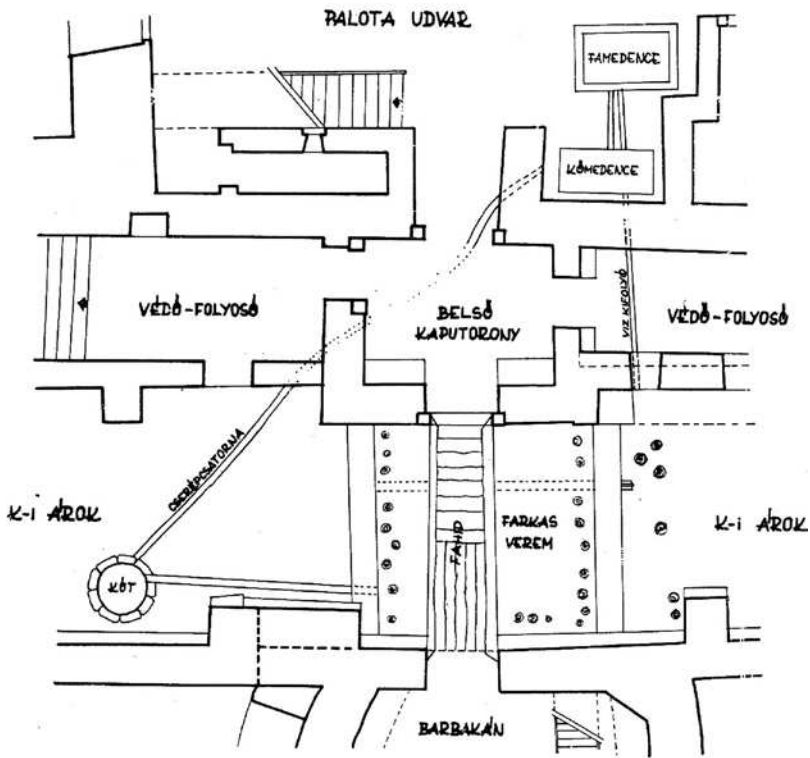
33. Csesznek vára (Amberger–László 1993. nyomán)

34. A ciszterna és a szűrőrendszer
(Pámer 1975. nyomán)

35. Nagyvázsony vára a
16-17. században
(a rekonstrukciós rajzot
készítette Sedlmayr János,
Éri 1969. nyomán)

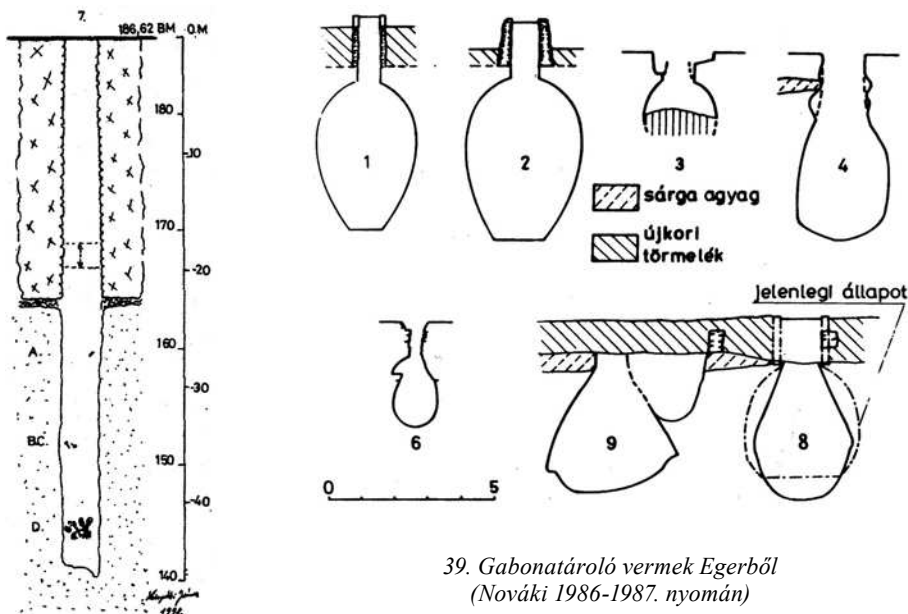

36. A nagyvázsonyi vár alaprajzának részlete (Éri–Takács 1963. nyomán)

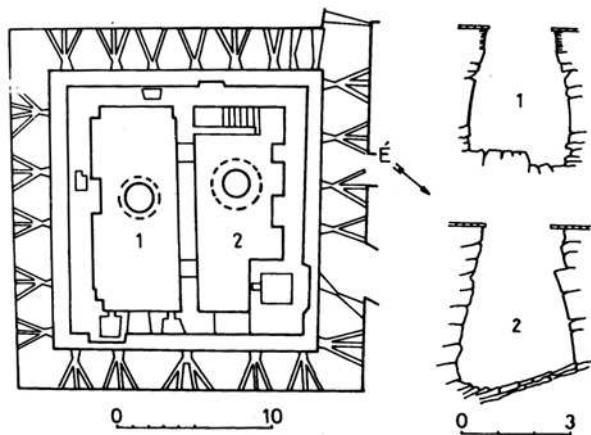

37. Eger a 17. század elején (Georg Houfnagel)

39. Gabonátároló vermek Egerből
(Nováki 1986-1987. nyomán)

38. Középkori kút Egerből
(Kárpáti 2004. nyomán)

40. Gabonátároló vermek a sárospataki Vörös-torony alsó szintjén
(Nováki 1986-1987. nyomán)

A KELEMÉRI MOHOSVÁR

Egy 13–14. században használt vár kutatásának lehetőségei

A 13–14. század magyar várainak régészeti kutatása során meghatározható volt egy jellegzetes vártípus, melyet általában kör vagy ovális alakú sánc vesz körbe, a sánc belső oldalán árokkal. Az árokkal körülvett belső mag területén egy torony maradványait találjuk. A torony mellett vagy ahhoz kapcsolódva pedig fa vagy kő épületek vannak. E várak árkon belül eső területének nagysága általában 0,02–0,09 hektár.¹ Dolgozatomban e vártípus egy képviselője, a Gömör-megyében található, Kelemér falu melletti Mohosvár régészeti kutatásának eredményeit mutatom be.

A középkori Magyarország 13. századi várépítészetének kutatásában az elmúlt évtizedek során mind a történettudomány, mind a régészeti kutatás olyan eredményeket ért el, melyek segítségével megrajzolható az a háttér, melybe a keleméri feltárások eredményeképp meghatározható vár elhelyezhető. A régészeti kutatás feladata az, hogy megvizsgálja, az általunk kutatott várak mennyiben kapcsolhatóak e háttérhez, egy-egy adott vár régészeti vizsgálatára alapozott ismereteink mennyiben egészítik ki vagy éppen módosítják a rendelkezésünkre álló, ismert képet. A magyarországi várak régész kutatói e feladatot azért is el kell hogy végezzék, hiszen összevetve a korszak váraira vonatkozó történeti és régészeti források arányát, látható, hogy a régészeti jellegű adatok oly nagyszámúak, hogy a 13–14. század várépítészetéről rajzolható kép nélkülük nem homályos, hanem teljesen töredékes lenne.

A történeti kutatásnak a 13–14. század magyar várépítészetére vonatkozó alapvetései ismertek²: 1241–1242-ben a középkori Magyar királyság egy részét a Batu kán vezette tatár hadak elpusztították. A tatár pusztítás utáni években az akkori magyar király, IV. Béla (1235–1270) számára a katasztrófából önként adódott a tanúság: minél több, korszerű kővárat emelni a stratégiaiilag fontos és arra alkalmas helyeken. Kővárak a tatár pusztítás előtt is álltak az országban, de számuk a 13. század második felétől szaporodott meg. A várépítésben a király járt elől. E munkában az 1250–1260-as években a király elsősorban a nagybirtokosokra támaszkodhatott. A 13. századi Magyarország történetének egyik leghatározottabban kitapintható vonulata a világi arisztokrácia töretlen súlynövekedése volt. Az 1260-as évektől már a királlyal is szembenálló uradalomteremtés érdekei mögé szorultak a várépítés országvédelmi megfontolásai. Egy-egy vár helyének kiválasztását magánhatalmi szempontok vezették. A század utolsó harmadában a nagybirtokosok ereje és súlya mindenekelőtt váraikban fejeződött ki. A század végére a magánkézen lévő várak száma már többszörösen fölülmúlta a királyi várakét. E várak védelmébe zárkozva tökéletes eredménnyel lehetett dacolni a királyi hadakkal szemben is. A 13. század végére az ország területén kialakulnak a királytól független, vele és egymással is szembenál-

1 E vártípusról röviden: MIKLÓS ZSUZSA: *földvár*-címszó. Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. 1994. 224.

2 FÜGEDI ÉRIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.; SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. História Könyvtár. Monográfiák 1. Budapest, 1993.; ALMÁSI TIBOR: A tizenharmadik század története. Budapest, 1996.; Várak a 13. században (Burgen im 13. Jahrhundert). Castrum Bene, 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990.

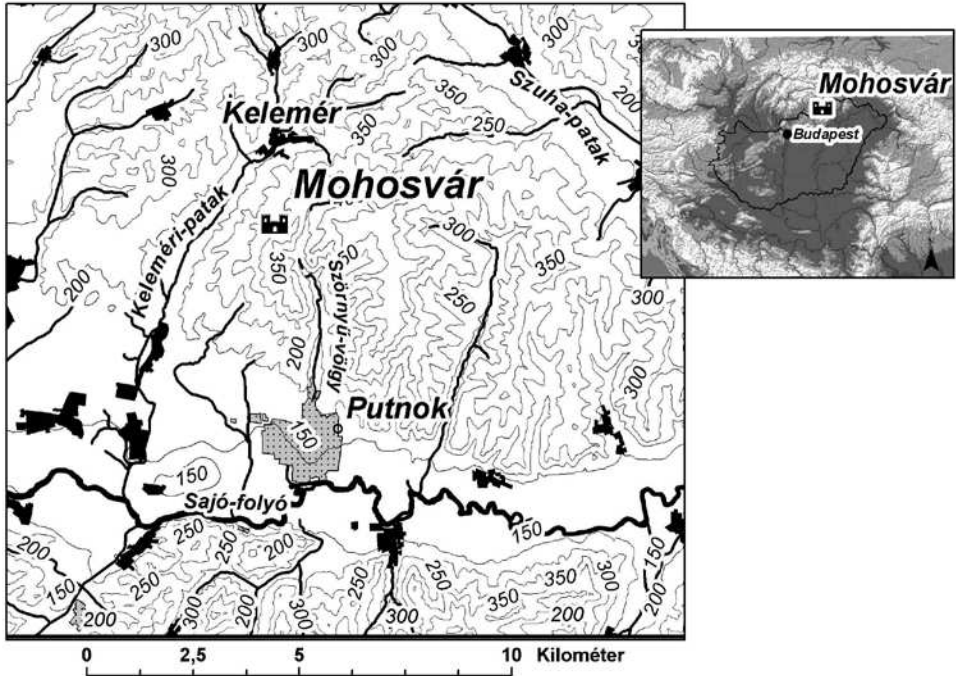

1. A keleméri Mohosvár a Kárpát-medencében

ló tartományúri hatalmak. E rendszerben a tartományurassághoz kötődő nemeseket nem a Nyugat-Európában megismert földadománnyal is párosuló hűbéri viszony kapcsolta urukhoz, hanem a többnyire a nagyurasságtól való félelem illetve a nyílt erőszak készítette behódolásra, szolgálatvállalásra őket. E korszak nemesi várépítését találoán jellemzi a történész megállapítása: „a vár szomszédvárat szült”.³ A 13. század második felére ez a rendszer biztosított fegyveres magánhatalmi erőt a báróknak a birtokfoglalásaikhoz, hatalmaskodásaikhoz, beháborúikhoz, uralmuk elismertetéséhez. 1300-ra a Magyar Királyság területén 10–11 család birtokolta a valódi hatalmat. E családok 1301 után, amikor a magyar uralkodóház – az Árpád-ház férfiága – kihalt, legfeljebb csak taktikai megfontolásból ismerték el névlegesen királyuknak valamelyik trónkövetelőt. Ez az erőszakon alapuló rendszer magában hordozta a saját pusztulását is. A 14. században a báróknak alávetett nemesek gyorsan kihátráltak uraik mögül és ellenükben a királyi hatalom támogatóivá szegődtek. E rendszer széttörése a 14. század elején az új uralkodónak, Károly Róbertnek (1308–1342) azonban két évtizednyi harcába került. E harcok során több, a 13. században épült vár el is pusztult vagy birtokosaik örökre elhagyták őket.

A keleméri Mohosvárra úgy tekinthetünk, mint e fent leírt korszak magánvár-építészetének egyik jellegzetes példájára.

Kelemér Észak-Magyarországon található, egy alacsonyabb dombvidék területén, Miskolctól 55 kilométer távolságban (1-2. kép). Miskolcraól a középkori Magyarország északi megyéibe a Sajó-folyó völgyében vezet az út. Kelemér a Sajó folyó és a Szuhatapatak völgyét összekötő völgyben fekszik. A Mohosvár a Kelemér falu fölötti dombokon épült, Kelemér falutól 2 kilométerre. Az írott források a középkorban Kelemér falun át-

2. A Sajó-folyó völgye, a Mohosvár közvetlen környezete

vezető utat „Magna Strata”-ként, azaz Nagy Útként említik. Ez az út kapcsolódott a Sajó-folyó völgyében északra vezető középkori főúthoz (3. kép).⁴

A Mohosvár két láp, a Kismohos és a Nagymohos láp fölötti domb tetején épült fel. A Mohosvár dombja 35 méterrel emelkedik Kismohos-Láp szintje fölé (4. kép).⁵

A vár környezetének történeti rekonstrukciója

A régészeti kutatással vizsgált középkori váraink természeti környezetéről, a várak tágabb környezetében lezajlott, a várak használója által is befolyásolt természeti folyamatokról igen keveset tudunk. Ma még jórészt hiányoznak azok a természettudományos vizsgálatok, melyek nyomán e környező világról részletesebb ismeretekhez juthatnánk. A kevés kivétel közé tartozik a keleméri Mohosvár. Itt már jóval előbb, mint ahogy a régészeti feltárás megkezdődött volna, rendelkezésünkre állt a keleméri Mohos-tavak üledékrétegeinek igen részletes természettudományos vizsgálataira alapozott környezet-rekonstrukció. A vár közvetlen szomszédságában található Mohos tavak öskörnyezet-tani (üledékföldtani, geokémiai, radiokarbon, pollenanalitikai) vizsgálatait az 1990-es években nemzetközi kutatócsoport végezte el. A Kismohos-tó üledékrétegeibe mélyített

4 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Budapest, 1963. 476.

5 A két láp nevének leírása során a kutatás felváltva használja a láp- és a tó-megnevezéseket (Mohos-láp, Mohos-tó). Dolgozatomban is felváltva használom e két megnevezést.

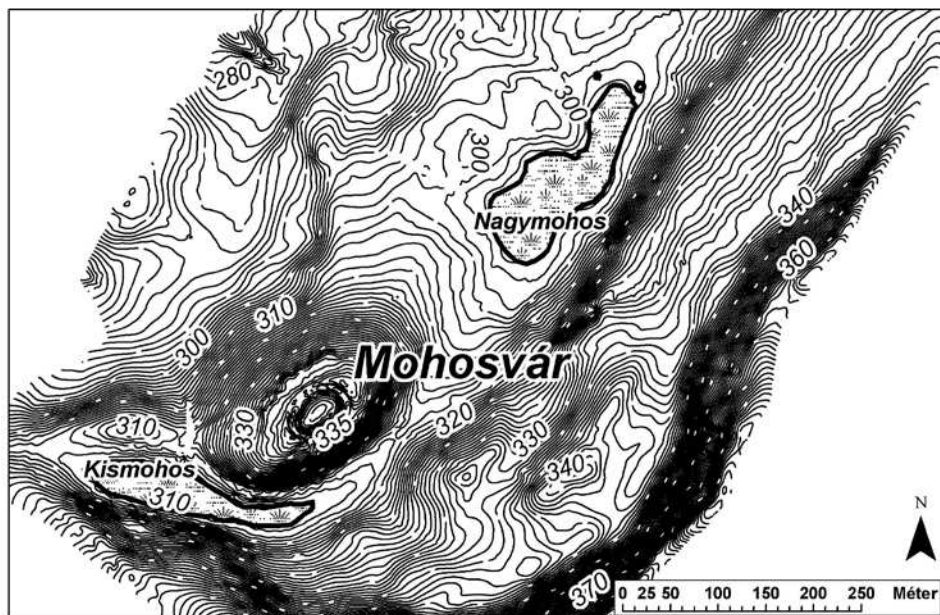
3. A vár alatti völgyben futó középkori út

fürások anyagának elemzése során mintegy 100 éves időléptékű bontásban lehetet rekonstruálni az elmúlt 15 ezer év során a vidéken nyomot hagyó éghajlati és környezeti változásokat. Az őskörnyezeti tényezőkön túl, az egyes emberi kultúrák mezőgazdasági és ipari tevékenységének, a környezetre gyakorolt emberi hatások változásának a nyomait is sikerült feltárni a különböző üledékes rétegek geokémiai és őslénytani vizsgálatával (5. kép). A paleoökológiai vizsgálatokat végző kutatócsoport elkészítette e vizsgálatok történeti interpretációját is.⁶ E munka hívta fel a régészeti kutatás figyelmét a keleméri Mohos-tavak mellett található várra.⁷

A Mohos-tavak paleoökológiai vizsgálatának eredményeként kialakított történeti interpretáció általunk figyelembe vett főbb elemei az alábbiak: A területen az első termelő gazdálkodást folytató, neolitikus népcsoportok megtelepedésétől kezdődően egyre növekvő és változatos emberi tevékenységet sikerült kimutatni a vegetáció változásai, illetve a

6 MAGYARI, ENIKŐ–SÜMEGI, PÁL–BRAUN, MIHÁLY–JAKAB, GUSZTÁV: Retarded hydrosere: anthropogenic and climatic signals in a Holocene raised bog profile from the NE Carpathian Basin. *Journal of Ecology* 89. (2002) 1019–1032. BRAUN, MIHÁLY–SÜMEGI, PÁL–TÓTH, ALBERT–WILLIS, KATERINE JANE–SZALÓKI, IMRE–MARGITAI, ZITA–SOMOGYI, ANDREA: Reconstruction of long-term environmental changes at Kelemér–Kis-Mohos-tó. *Environmental archaeology in North-Eastern Hungary. Varia Arcaeologica Hungaria. XIX.* Budapest, 2005. 25–39.; SÜMEGI PÁL: A középkori Kárpát-medence éghajlati és környezeti viszonyai. in.: *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülésszak Ópusztaszeren.* Szerk. Bende Lívía–Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 2000. 9–25.

7 A keleméri Mohos-tavak természettudományos vizsgálatainak eddig megismert történeti interpretációinak sajátossága, hogy szemben az őskori viszonyok részletes bemutatásával, éppen azokra a korszakokra, melyek környezeti történései a rendelkezésünkre álló írásos és térképi állományok segítségével már jobban rekonstruálhatók, már kevesebb adattal szolgál. E hiánynak talán az lehet az oka, hogy a Mohosok területén az újkorban végzett tőzeg bányászat éppen ezeket az újabb rétegeket tüntethette el. Mindenesetre érdekes lett volna megismerni a természettudományos vizsgálatok elmúlt 500 évre vonatkozatható eredményeit is.

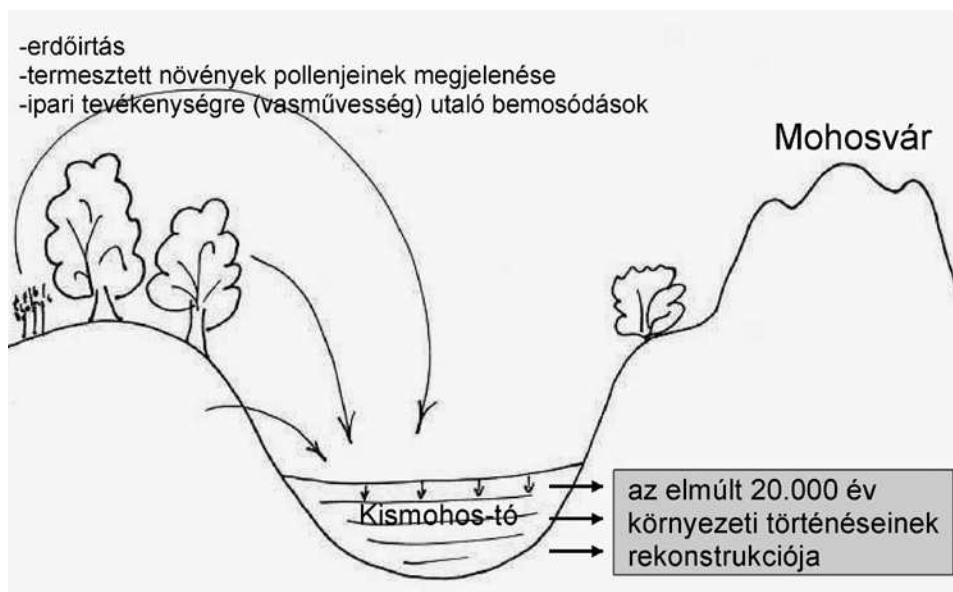

4. A Mohosvár dombja és a várdomb alatti Mohos-tavak

geokémiai változások alapján. E kutatások történeti interpretációját nehezítette, hogy az érintett vidékről a természettudományos vizsgálatokkal összevethető minőségű régészeti feldolgozás még nem készült. A Kismohos-tó fúrásainak értékelése során így csak valószínűsíteni tudták, hogy a Vár-dombon található középkori vár alapjait és alapstruktúráját a vaskorban építhették meg. Ebben az időszakban ugyanis jelentős talajeroszió, valamint erőteljes helyi erdőégetés nyomait mutatták ki. Feltételezték, hogy a lápot létrehozó völgyelzáró suvadást a népvándorlás korában felmagasították, mellyel egy kenderáztató tavat hozhattak létre. A folyamatos talajeroszió, a nyitott térségekre jellemző pollenösszetétel alapján folyamatos emberi hatást, állandóan lakott település (lakott erőd) kialakulását valószínűsítették. A környezeti változások alapján a fentiekhez hasonló, intenzív emberi tevékenységre következtettek a 10–15. század közötti időszakokban is. Feltételezték, hogy a középkori Mohosvár helyét a 10–11. században is erődítették.⁸

Míg az üledék pollentartalma döntően a lápok 20-1000 méteres környezetének vegetáció összetételét és (esetleges emberi hatásra történő) változásait reprezentálta, addig a kutatóknak nem állt rendelkezésére olyan régészeti adatbázis, mely a Mohosok közvetlen környezetére vonatkozóan kielégítő mennyiségű és minőségű információkkal szolgálhatott volna. Szükségessé vált, hogy azok közül a tanújelek közül, melyeket az ember maga mögött hagy, a keleméri Mohosok környezetében a régészeti módszerekkel vizsgálható jeleket is megkeressük. Ez okból kezdte meg a 2000. évben a miskolci Herman Ottó Múzeum Kelemér–Mohosvár régészeti kutatását.

8 SÜMEGI PÁL: A középkori Kárpát-medence éghajlati és környezeti viszonyai. In: A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészak Ópusztaszeren. Szerk. Bende Livia–Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2000. 9–25.

5. A Kismohos-tó üledékrétegeinek természettudományos vizsgálata

A régészeti kutatás előkészítése

A keleméri Mohosvárra vonatkozó írott történeti forrásokat Nováki Gyula és Sárközy Sebestyén mutatta be a Gömör megye várait ismertető 1999-es dolgozatában.⁹ Kelemér 1232-ben már a Gut-Keled nemzetség birtoka volt, s az is maradt a 15. század közepéig. A nemzetség 1338. évi birtokosztásakor Kelemér falu Dorog fia Lőrinc fia István mesteré lett. A vár e birtokosztásakor (már) nem szerepel, első említése a 14. századból – az 1338–1387 közötti időből – való, amikor már csak mint várhelyet említik. 1397-ben Zsigmond király Dob-i Mihály fia Péternek adományként adja többek között Kelemér falut a romos Mohos várral. Egy 1430. évi oklevél szintén csak a vár helyéről szól. Nováki Gyula és Sárközy Sebestyén ímént említett munkájában azonban lehetségesnek tartja, hogy számolni kell a 15. század közepén a vár újbóli felhasználásával is. Ugyanis a szuhafői református egyház újkori eredetű, de minden bizonnyal eredeti oklevelek alapján készített jegyzőkönyve szerint 1449–1450-ben Panith-i Wza Bereck gömöri alispán pert folytatott le a kazai Kakas család és a Putnoki család között keletkezett hatalmaskodási ügyben, mely szerint a Kakas család tagjai a huszitákkal együttműködve a keleméri erdőben felépített Mohosvárból háborgatták a vidéket.

A régészeti kutatás előtt elkészítettük a vár és környezetének mikrodomborzati felmérését.¹⁰ (4. kép). A vár ovális alaprajzú. A várhegyet a vár belsejénél átlagosan 6 mé-

9 A vár legelső régészeti leírását Dobossy László készítette el: DOBOSSY LÁSZLÓ: Várak és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi kismonográfiák. I. Miskolc, 1975. A várra vonatkozó történeti adatokat Nováki Gyula és Sárközy Sebestyén adta közre: NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN: Várak a magyarországi Gömörben. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXVII. (1999) 329–348.

10 A vár területének első, régészeti célú szintvonalas felmérését Nováki Gyula készítette el 1992-ben. A vár és tágabb környezetének (62 hektár) újabb, részletesebb, mikrodomborzati felmérését pedig az Aggteleki

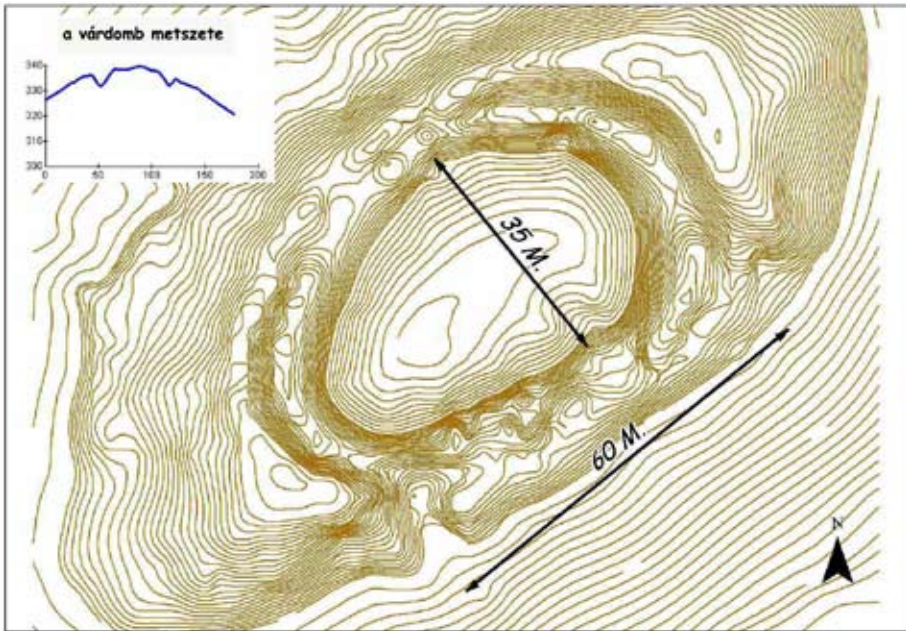

6. A Mohosvár sánca és árka

terrel alacsonyabb szinten, egy 10–15 méter széles, mély árok veszi körbe, melynek külső oldalán sánc húzódik (6. kép). A sánc a DK-i oldalon már csak terasz formájában követhető. A vár déli oldalán hiányzik az árok és a sánc. Ezt az oldalt, a Kismohos-tó irányában, meredek domboldal határolja. Ide fut be a várat körbevevő árok két vége is. A vár sánccal és árokkal körülvett belső területének átmérője 60×35 méter, ennek a belső területnek a nagysága 0,09 ha. A vár ÉNy-i oldalán, a sáncon kívül 18–20 méter széles, 120 méter hosszú egyenes terasz húzódik, külső szélét határozott perem jelzi, alatta a meredek hegyoldal folytatódik (7. kép). A vár belső területe a kutatást megelőzően rendkívül bolygatott volt. A rabló- és bányagödrök miatt nem volt arra lehetőség, hogy kutatás előtt, mikrodomborzati nyomok alapján egyértelmű régészeti jelenségeket valószínűsítsünk. Nem lehetett meghatározni pontosan, hogy hol állhattak korábban épületek, csupán a felszínre került mészhabarcos törmelék utalt kő építményekre.¹¹ A régészeti kutatást megelőző újabb, mikroszintvonalas felmérés készítése során a vár sáncain túl elhelyezkedő terasz nyugati és északi részén olyan mikrodomborzati jelenségeket dokumentálhattunk, melyek esetlegesen a teraszon található külső építmények meglétére utalhattak. A vár dombjának keleti tövében, a Kis- és Nagy Mohos tavak közötti területen a szintvonalas felmérés és a

Nemzeti Park megbízásából a Tocsolya Bt. készítette el 2000-ben. E két felmérés jelentette a 2000-ben kezdett régészeti feltárások geodéziai alapját.

11 A vár köveit a 19. század negyvenes éveiben Pogány Fridrik keleméri birtokos építtette be kúriájának falaiba. A későbbi birtokos Diószegi Dezső pedig a 19–20. század fordulójának tájékán szállította el a várrom maradék köveit kastély és istálló építéséhez. NOVÁKI–SÁRKÖZY 1999. 339. Dobossy László a vár területén 1966-ban végzett terepbejárásának ismertetése során leírta, hogy „a vár keleti részénél még egy boltíves helyiség” maradványai látszanak. DOBOSSY 1975. 27. A 2000–2006. között feltárt területeken nem találtunk olyan épületmaradványt, ami alapján a Dobossy László által valószínűsített, boltíves helyiség létezése bizonyítható lenne.

7. A Mohosvár ma látható maradványainak főbb méretei

hozza kapcsolódó régészeti terepbejárás alkalmával olyan mesterséges mélyedéseket találtunk, melyeket szintén a várhoz kapcsolódó régészeti jelenségekként értelmeztünk.

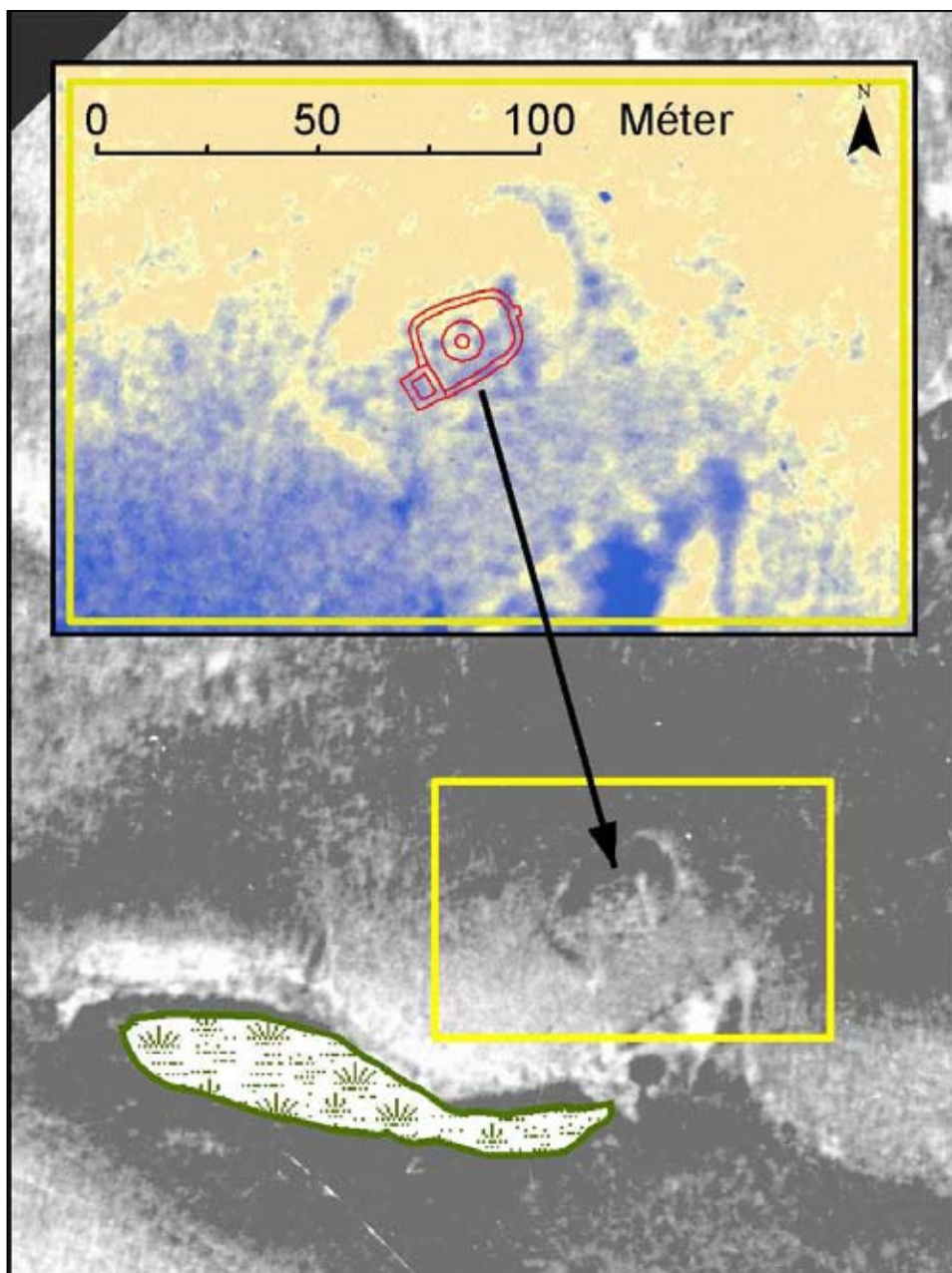
A területről készített történeti légifényképek közül hasznos információval szolgált egy 1952-ben, katonai célból készített (bár igen rossz minőségű) felvétel. Szemben a mai állapotokkal, 1952-ben még nem fedte sűrű erdő a vár dombját, ami lehetővé tette a felszíni mintázatok régészeti célú értékelését.¹² A légifelvételen jól látható a vár ovális területét közrefogó árok és sánc. Ennél fontosabb számunkra, hogy a fényképen a Mohosvár központi területén egy világos színű, szabályos, kb. 25×23 méter alapterületű négyzetes mintázatot láthatunk (8. kép). E mintázat a későbbiek során összevethető volt a régészeti feltárás eredményeivel, melyekről az alábbiakban számolunk be.

A vár régészeti kutatása

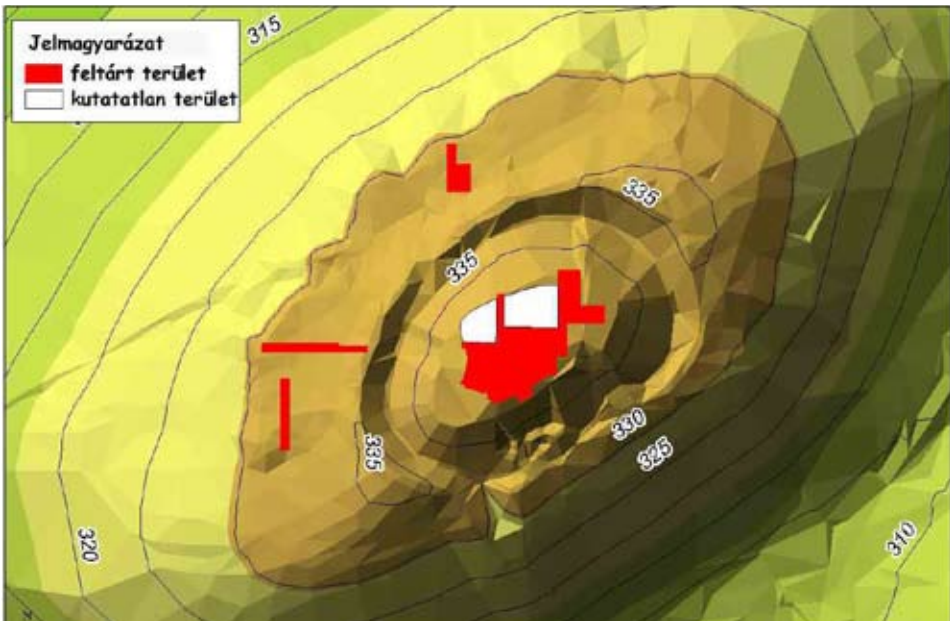
A Kelemér melletti Mohosvár régészeti kutatását a miskolci Herman Ottó Múzeum végezte a 2000 és 2006. közötti években.¹³ A régészeti kutatás négy területre terjedt ki (9. kép): 1. a várbelső; 2. sáncátvágás, abból a célból, hogy meghatározzuk szerkezetét és építési periódusait, átvágtuk a vár nyugati oldalán a sáncot; 3. a külső terasz – kutattuk a vár sáncain kívül eső területet, azzal a céllal, álltak-e a sáncon túli pláton a vár hasz-

¹² A fénykép negatívját a Magyar Honvédség Tóth Ágoston Térképészeti Intézetében őrzik, Budapesten.

¹³ A kutatás vezetője Pusztai Tamás régész. A kutatásban közreműködött Fischl Klára és Szörényi Gábor András régész, Gál-Mlakár Viktor régészhallgató, Nagy Dezső ökológus. A növénytan maradványokat Torma Andrea dolgozza fel.

8. A Mohosvár területének 1952. évi légi felvétele

9. Régészeti kutatási területek a Mohosvárban

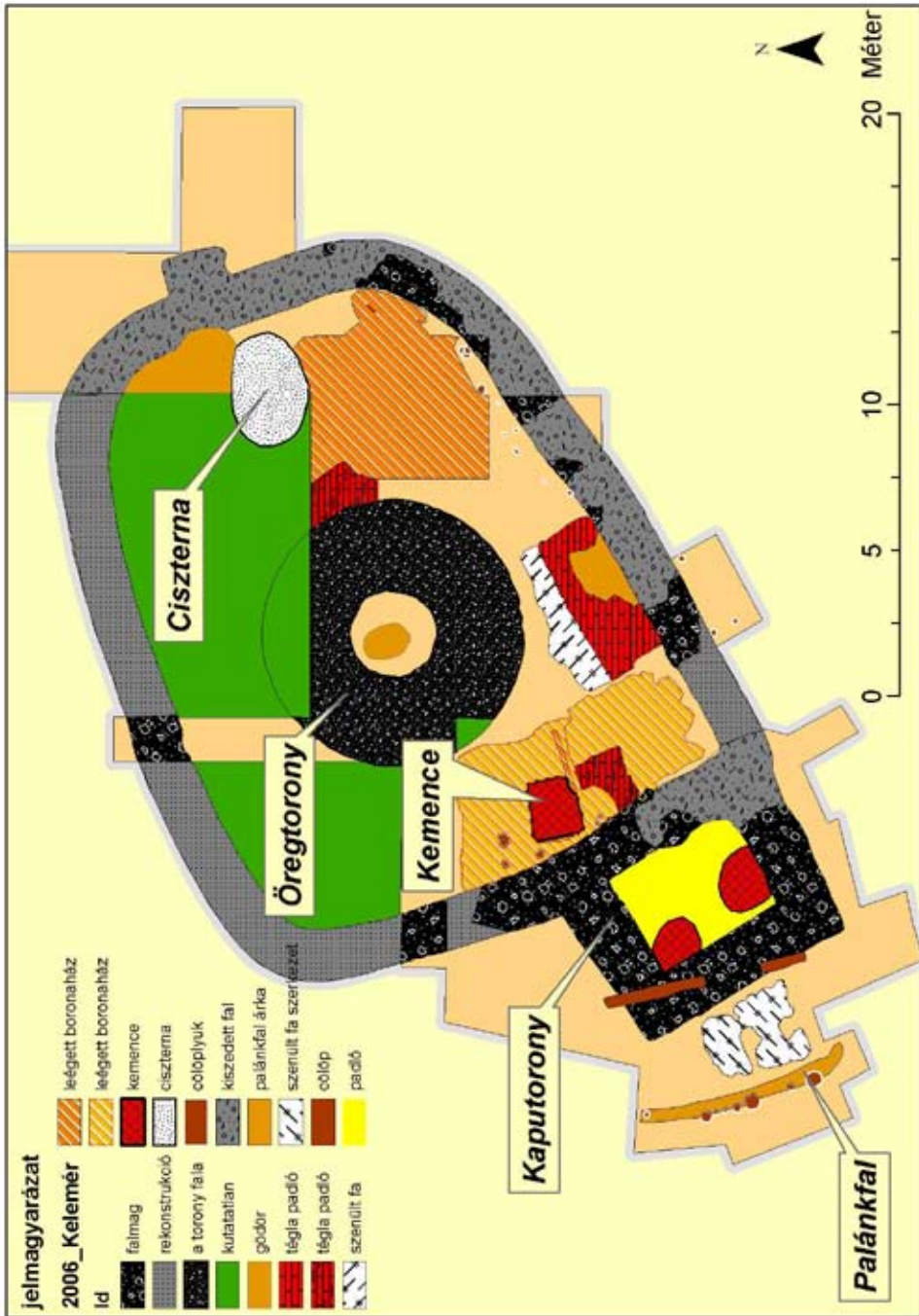
nálatának ideje alatt vagy az azt megelőző régészeti korokban épületek; 4. mészégető – vizsgáltuk a vár dombja alatt, a Nagymohos-tó mellett, a szintvonalas felmérés és a régészeti terepbejárások során megtalált mélyedések funkcióját.

1. A várbelső feltárása

2000-től 2006 végéig a várbelsőnek mintegy 75%-át tártuk fel. A vár É-i részét a kutatásaink ellenőrizhetősége érdekében eredeti állapotában, feltáratlanul kívánjuk megőrizni (10. kép).

A sánccal és árokkal körbevett dombtetőt a vár építése előtt letarolták, egy vízszintes felületet alakítottak ki. A várbelső területére az árokból nem került föld, azt mind az árok külső oldalához kapcsolódó sáncba építették be. Az árokkal körülhatárolt dombtetőt szabálytalan, lekerekített sarkú téglalap oldalai mentén futó, 1,5–1,6 méter széles kőfal kerítette. A várfal déli szakaszánál a fal belső oldalai mentén több cölöp-, illetve karólyuk is megfigyelhető volt.

A fállal körülvett terület legnagyobb átmérője: 20×15 méter, a falon belüli terület nagysága 0,029 hektár (294 négyzetméter volt), tehát még az árokkal körülvett (0,09 hektáros) belső területet is jelentősen leszűkítették a kőfállal. Mivel a várbelső északi oldala feltáratlan maradt, e helyen csak egy kutatóárok segítségével határoztuk meg a belső területet kerítő kőfal nyomvonalát. Ha az említett, 1952. évi légi felvételekre rávetítjük a feltárás eredményeit, akkor jól látható, hogy a légifelvételen a vár közepén látható világos mintázat kiterjedése összevethető a kőfal által körülzárt területtel. Ez alapján a várbelső kerítő kőfal nyomvonala nagy pontossággal meghatározható a feltáratlan területen is (9. kép).

10. A várbelsőben feltárt struktúrák

11. A központi kerek torony maradványai

alapterületének bizonyult. A négyszögletes torony belsejét egy alkalommal megújították. Az első periódus padlószintjén az északnyugati és délnyugati sarokban egy-egy agyagból épített kemence került elő. E padlószintet a későbbiek során 40 cm vastag agyagréteggel feltöltötték. E feltöltés égett, elszenesedett magvakkal fedett felszínén találtuk meg a torony emeletének vagy földémszerkezetének elszenesedett tölgyfa gerendáit. Az égett omladékban tucatnyi nyílhegy került elő.¹⁴ A nyugati torony földszintjén, a külső falban bejáratnak nyomát nem találtuk. A torony várbelső felé eső falának egy részét utólag kibányászták, de a megmaradt falszakaszok alapján a torony és a várbelső közötti közlekedés nem a földszinten zajlott. A torony nyugati fala alatt átlósan húzódva egy 7 méter hosszú, 35×30 cm vastag gerenda fészket találtuk meg. A gerendára a torony nyugati fala oly módon épült rá, hogy a gerenda mindkét vége 40, illetve 50 cm hosszúságban kilógott az épület fala alól. E gerenda véleményünk szerint a torony emeleti szintjéhez vezető

A fallal körülvett terület közepén egy kerek alaprajzú torony állt. A torony átmérője 9 méter, falvastagsága 3 méter volt. A torony belső járószintjét a későbbi bolygatások elpusztították. A torony ÉNy-i részén az egykori falazat mintegy 2 méter magasságig megmaradt, fal-magja öntött köves, külső oldala durván faragott kővel burkolt (11. kép).

2006 telén a várfal nyugati oldalához kapcsolódóan, azzal egy falszövetet alkotva, előkerült egy másik, négyszögletes toronyépület maradványa (12. kép). Az épület falait többnyire kibányászták, legmagasabban a nyugati oldalon maradt meg. Ott a korabeli járószinthez mérten 0,9 méter magasságban állt a torony fala. Az épület fala 1,7 méter vastag volt, belső tere 3,8×4,5 méter

14 Az itt talált nyílhegyeket (nyilakat) feltehetően a toronyban tárolták, nem pedig külső támadótól származhatnak. Külső származás esetén ugyanis a tűzvész során elpusztult vár más területein is hasonló mennyiségben kellett volna előkerülniük.

12. A vár nyugati falához épült négyszög alaprajzú torony

kapuépítmény alapépítményének része lehetett. Azt a feltételezésünket, miszerint a vár bejárata e helyen lehetett, alátámasztja az is, hogy az árokkal körülvett várdomb nyugati peremén egy legalább 8 méter hosszan húzódó palánkfal maradványait találtuk meg. A palánk számára ásott, ívelten futó, 0,9 méter mély, 0,4 méter széles árokban, sűrűn egymás mellé állított, 25-28 cm vastag gerendák, enyhén kifelé dőlő, szenült maradványait voltak. Az árokkal körülvett várdombon a kőfal külső oldalához kapcsolódóan több helyen találtunk magányos, nem rendszerben álló cölöp- és karólyukakat. E karólyukak egy része a kőfal építéséhez használt állványzat nyoma lehet. Összefüggő palánk jelenlegi ismereteink alapján csak a várbelső nyugati oldalához épített tornyot védte. A palánk és a torony között 3–3,5 méter széles, sík külső járósínt volt. E felszín teljes egészét nagyon kevés szöggel elkészített, elszenesedett fa szerkezet maradványa fedte. A feltételezett bejáratl szemben nyitott kettő kutatóárokban megvizsgáltuk a külső sánc szerkezetét is, de ebben a kettő árokban nem került elő nyoma hídszerkezetnek.

A nyugati toronytól északra eső területen, a kő várfal és a palánk közötti „külső udvarban” szintén elszenesedett, igen sok szöggel összeépített építményt égett omladékát találtuk meg. Az omladék alatt a vízszintesre kialakított felszínbe ásva, szabályos elrendezésű karólyukakat találtunk. A kőfal külső oldalán talált itteni fa szerkezetek véleményük szerint feltehetően a vár gazdasági életéhez (állatok elhelyezése) kapcsolódhattak.

A kőből épült várfal belső oldalához faszervezetes épületeket illesztettek. Az eddigi kutatás három épület nyomait találta meg. A délkeleti sarokban egy boronaszerkezetes épület szenült gerendáit és padlóját találtuk meg (13. kép). Az épület északi fala mentén edényeket tárolhattak, melyek a fal tövében összetörve kerültek elő. A padlószinten több zsáknyi égett gabona volt. A gabona alatt vas szerszámok: balta, kapu, csákány került elő. A padlót fedő gabona fölött elhelyezkedő vastag, égett agyagos omladékban, jelenleg

13. Leégett boronaépület a várfa belső oldalánál

még meghatározatlan funkciójú, gyermekfej méretű, égett felületű kvarckavicsok feküdtek. A feltárt épületrész használatának idejét az épület padlóján előkerült, fehér színű, kézikorongon készült, bekarcolt csigavonal díszes kerámiatöredékek alapján, a 13. században, valamint a padlót fedő égett omladékban talált 1282–1308 közé datálható bécsi denár alapján, a 13. század végében, a 14. század elejében határozhatjuk meg (14. kép). A déli várfa belső oldalához egy téglával fedett járószintű, faszervezetes fallal épült kisebb építmény kapcsolódott.

A DNy-i sarokban szintén egy téglalap alakú, legalább két helyiségből álló, faszervezetes épület szenült maradványai voltak. Ennek az épületnek az északi helyiségében egy agyagból épített, teljes egészében épségben maradt kemencét találtunk (15. kép). A kemence falába benyomódva, mintegy 80 cm magassáig követhetően, jól dokumentálhatóak voltak a ház boronafalának egymás fölött futó, szenült gerendái. A boronaház gerendái közé tapasztott, kiégett agyagdarabok alapján a ház építése során felhasznált, kör keresztmetszetű gerendák vastagsága 20 cm körüli lehetett. A kemence melletti, északi helyiségben vasból készült eszközök (kapa, kés, valamint zabla és patkó) kerültek elő.

A vár számára fontos víz összegyűjtésére szolgáló ciszternát a középső, kerek toronytól keletre ásták. A 2006. év során sikerült feltárnunk a ciszterna teljes egészét. A 6 méter mélyen kiásott vízgyűjtő nyílása 3 méter széles volt, lefelé tölcser szerűen szűkült, majd egy alsó, kiszélesedő üregben záródott. A ciszternát a 20. században egy kalóz ásatás során teljesen kirabolták, abban régészeti anyagot gyakorlatilag nem találtunk. Nincs adatunk arra sem, hogy a ciszterna falát a kavicsos-agyagos altalajban valamiféle vízzáró szerkezettel bélelhették-e. A várbelső területén nyitott szelvényben szórványosan neolitikus kerámiatöredékek kerültek elő.

2. A sáncátvágás

A vár külső erődítését úgy alakították ki, hogy a sáncot az ároknak, valamint az előtte elhelyezkedő területnek az anyagából töltötték fel. A sáncon állt egyéb szerkezetre utaló nyomot nem találtunk. A vár nyugati oldalán nyitott, K–Ny-i irányú sáncátvágás során megállapítható volt, hogy az itt lévő platón korábban egy neolitikus település volt, de annak összes maradványát a 13. században beépítették a középkori sáncba. A sánc alsó rétegeiben kizárólag ennek a településnek a leletanyaga (kerámia, obszidián penge, csiszolt kőbalta) került elő. A neolitikus leletanyag a bükk kultúrába sorolható.¹⁵ E réteg fölött egy leletmentes, agyagos feltöltés volt, melynek keményre lejárta illetve hamus porózus felszínén 13–14. századi kerámia volt. A sánc legfelső, napjainkban 50–60 cm vastagságú rétege a sánc egy megújítása során keletkezhetett. Ebben a rétegben a 13/14. század fordulójából származó kerámia, valamint a várbelső épületeinek padlójaként is használt téglák kerültek elő. E sáncmagasítás korát nem tudjuk meghatározni. Nem tudjuk, hogy még 1300 körül, az Árpád-kori vár életének utolsó szakaszában került erre sor, vagy pedig később, a történeti adatok alapján a 15. században e vidékre került husziták tették ideiglenesen használhatóvá a már korábban elpusztult vár árkát és sáncát. Tény, hogy a várbelsőben ez ideig 15. századi leletanyagot, mely a husziták tartós ittlétének a bizonyítéka lenne, nem találtunk.

14. A várban talált 13/14. századi leletanyag

3. A vár sáncát övező külső plató kutatása

A sáncon kívül két szelvényt nyitottunk abból a célból, hogy megvizsgáljuk, ezen a területen álltak-e épületek a vár használatának idején, vagy más időszakokban. A nyugati platón nyitott szelvény területén a jelenlegi vékony erdei talaj alatt közvetlenül a sánc épí-

15 Az újkőkori kerámiatöredékek meghatározását Csengeri Pirocska régész végezte el.

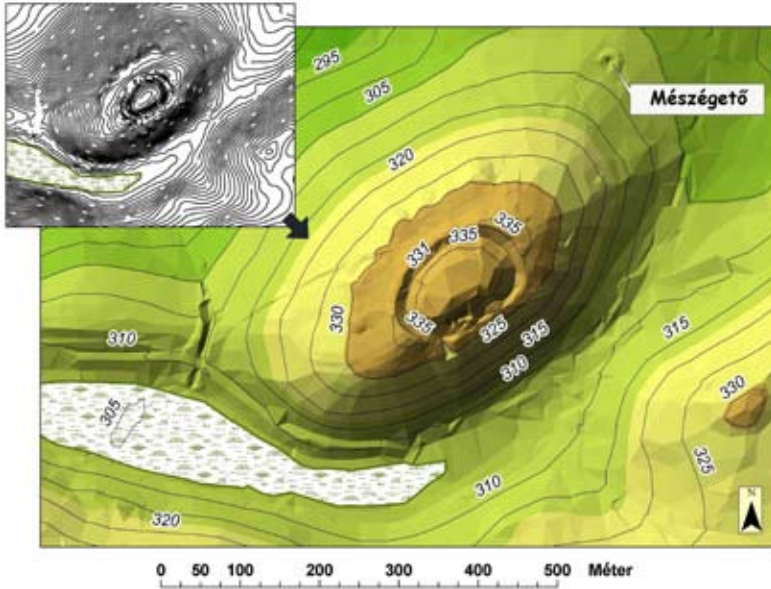
15. Agyagból épített kemence, oldalán az épület falának elszenesedett gerendái

tése során kialakított, viszonylag sík felszínű kavicsos altalaj helyezkedett el. A geodéziai felmérés során e területen megfigyelt kiemelkedések részben természetes eredetűek voltak, részben a sánc lepusztulása hozta létre őket. Felszíni építmény nyomaira ezen a területen nem találtunk. Az északi platón nyitott szelvény területén, közvetlenül a sánc talpa és az ahhoz kapcsolódó síkra kialakított terület határán szabálytalan formájú területen elhelyezkedő, sárba rakott kövekből álló építmény omladékát találtuk. A kövek csak a felszínen voltak, a felszín alá mélyedő alapozás nyomaira nem akadunk. A várbelső méreteinek és szerkezetének ismeretében e területen kell keressük az istállókat.

A vár környezetét a feltárásokkal párhuzamosan fémkereső műszerrel is átkutattuk. E kutatás legfontosabb eredménye az volt, hogy míg a várbelsőben eddigi ismereteink alapján nem került elő késő középkori leletanyag, addig a külső területek fémleletei között már találunk 15. századra datálható darabokat is. E leletek, valamint a sánc legutolsó – ma még nem pontosan meghatározható korú – felmagasítása nem zárják ki a vár az írott források alapján valószínűsíthető 15. század közepi, kisebb intenzitású használatának lehetőségét.

4. A várdomb lábánál megtalált mélyedések vizsgálata

A várdomb geodéziai felmérése során a várdomb keleti és délkeleti oldalán több mélyedést is fölfedeztünk. Ezek közül kettő mélyedést a vár építése során használt mészégető maradványaiként határozhatunk meg. A vékony erdei földréteg alatt égett, olvadt salakdarabokkal kevert mészkő-, valamint vörösréteg égett agyagréteg volt. Az e rétegekben található régészeti leletanyag a 13. századra keltezhető. A mészégetők feltárását még nem zártuk le.

16. A vár környezetének geodéziai felmérése alapján szerkesztett digitális domborzatmodell

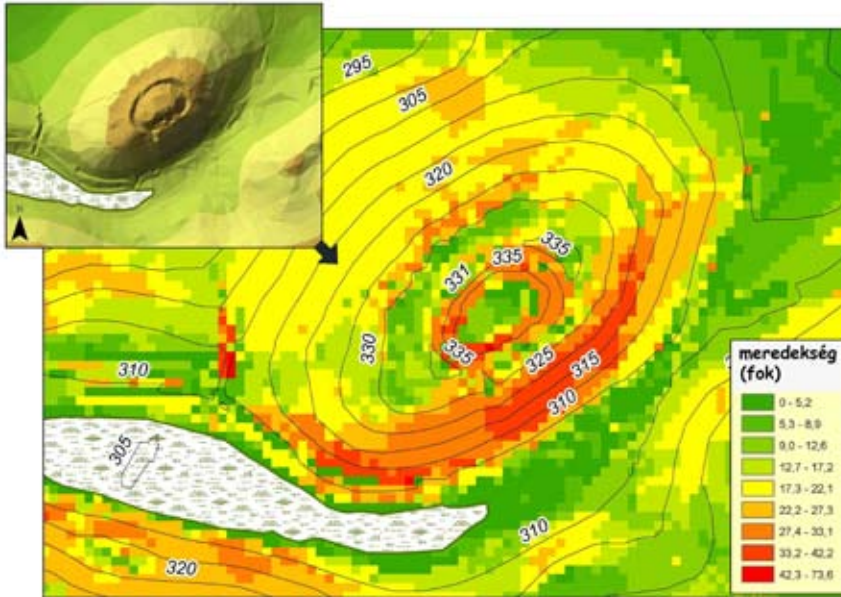
A Mohos-tavak természettudományos vizsgálatának és a régészeti ásatás eredményeinek az összevetése

A feltárás eredményeképp meghatározható volt, hogy a vár helyén a neolitikumban, a bükki kultúrának már létezett egy települése. Nem kerültek elő olyan régészeti jelenségek, melyek e neolit település esetleges erődtítésére utalnának. A Kismohos-tó rétegeinek természettudományos vizsgálata során nyert adatok történeti interpretációjának azokat a fejezeteit, melyek során, e területen egy jelentős kelta valamint 10–11. századi erődtítésről beszélnek a kutatók, a régészeti feltárás eddigi eredményei nem támasztják alá. A Mohosokat ért emberi hatások közvetlen okait ekkor valamivel távolabb kell keressük.

A vár építését az itt talált leletanyag alapján a Magyarországot ért 1241–1242. évi tatár pusztítás utáni időszakra tehetjük. Annak oka, hogy a területet birtokló Gut-Keled nemzetség 1338-as birtokosztásakor már nem említették, feltehetően az volt, hogy a 14. század elején, a Károly Róbert király (1308–1342) hatalomra jutásához kapcsolódó harcok során elpusztulhatott, feltehetően leégett.

A vár és környezetének kapcsolata a középkorban

A vár környezetének geodéziai felmérését alapul véve elkészítettük a terület digitális domborzatmodelljét (16. kép). A digitális domborzatmodell segítségével olyan vizsgálatokat kívántunk elvégezni, melyek a településrégészetben már alkalmazott módszerek (relief analízis, lejtőkategória analízis, kittedtség analízis), de a középkori várkutatóásban

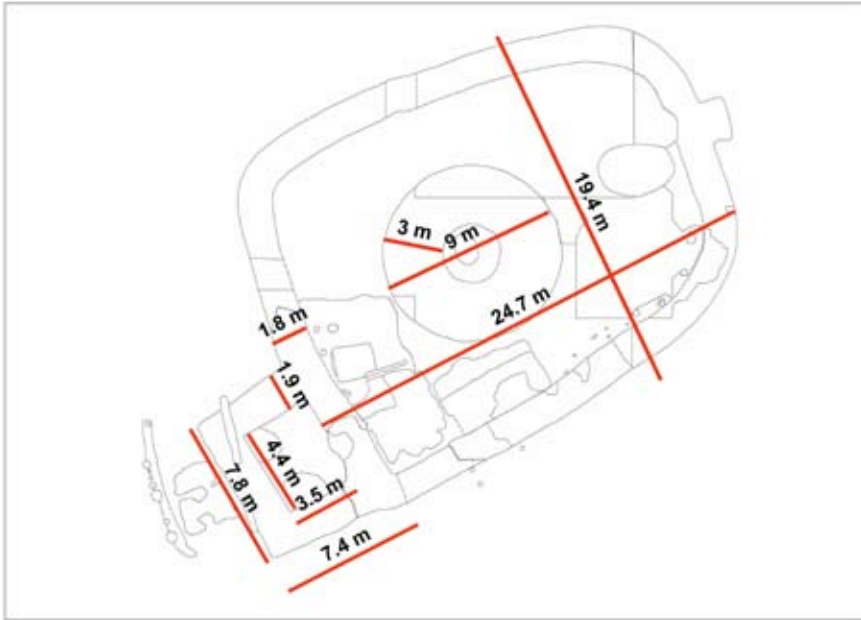
17. A digitális domborzatmodellből szerkesztett lejtőkategória-elemzés

e vizsgálatokat még kevésbé alkalmazzák.¹⁶ Nagyon sok várnak ismerjük már a „3D-rekonstrukcióját” ezeket az ábrákat a kutatók általában dolgozataik színesítéséhez, szemléletesebbé tételéhez használják. E rekonstrukciók egy része azonban nem megy túl az internetes bemutatás lehetőségének megteremtésén (a vár „jól néz ki” a publikációban). E 3D-rekonstrukciók elkészítése során a kutatók többnyire nem használják ki a térinformatika kínálta földrajzi elemzési lehetőségeket.¹⁷ A keleméri Mohosvár környezetének elemzése során erre tettünk kísérletet.

A digitális domborzatmodellből generált lejtőmeredekségi-lejtőkategória térkép jól összevethető a vár régészeti kutatásainak eredményeivel. Részint meghatározhatóak azok a viszonylag sík területek, melyek megtelepedésre, épületek kialakítására alkalmasnak tekinthetők, tehát régészeti kutatást igényelnek, másrészt meghatározható az a viszonylag kis lejtőmeredekségi mutatókkal rendelkező terület, ahol a vár megközelítéséhez a legkisebb energia szükséges (17. kép). Ez a terület azonos a várba nyugati irányból napjainkban is bevezető gyalogút melletti területtel. Mint fentebb leírtuk, a vár pusztulását erős tűz – feltehetően külső támadás okozhatta. Mivel a vár árka megakadályozza, hogy a várbelsőből nyugati, északi és keleti irányban leletek mosódjanak ki, az e területeken található felszíni és felszín alatti régészeti leletanyag helyére kerülésének a körülményeit figyelmesen kell vizsgáljuk. A vár környezetét fémkereső műszerrel szisztematikusan végigkutatva igen sok nyílhegyet találtunk azon a területen (a

16 A térinformatikai módszerek (GIS) alkalmazásáról a tájrégészetben részletesen ír: CHAPMAN, HENRY: Landscape archaeology and GIS. Tempus Publishing Limited, Stroud, 2006.

17 Ez alól természetesen vannak kivételek. Térbeli elemzéseket például Domokos György is végzett az egri vár vizsgálata során.

18. A várbelső méretei

várdomb nyugati oldala), mely a lejtőmeredekségi viszonyok alapján a legalkalmasabb a vár megközelítésére. E tényrt feltételese a vár pusztulásának körülményeivel kapcsolhatjuk össze. A lejtőmeredekségi viszonyok elemzéséből meghatározhatóak azok a vár körüli területek is, melyekről a Kis- és Nagymohos tavakba bemosódott üledék származhat.

A vár funkciójának vizsgálata

A Mohosvár és környezete közötti viszony vizsgálata során meg kell határozzuk a vár funkcióját is. Az általánosan elterjedt, részben a 19. század romantikus szemléletére visszavezethető értelmezés alapján a várakra gyakran csupán mint katonai létesítményekre tekintenek, melyeknek általában „ütellenőrző, határzáró funkciója van”. Ugyanakkor ismert, hogy egy vár működhet birtokközpontként, tulajdonosának lakó- vagy reprezentációs helyeként, illetve szolgálhatja a tulajdonos javainak őrzését is.

A várbelsőt körítő fal által lehatárolt terület nagysága egy háromszintes családi ház alapterületénél alig nagyobb: 294 négyzetméter (0,0294 hektár). A központi, kör alakú torony a várbelső területéből még 63 négyzetmétert elfoglalt. Emellett a várfal mentén további épületek is helyet kaptak, ami a belső szabad teret szintén szűkítette (18. kép). A középső torony, a ciszterna és a várfal belső oldalához kapcsolódó fa épületek között alig 1-1,5 széles hely maradt a közlekedésre. Ez a beépítési mód meghatározta a vár belső magjának befogadóképességét valamint használati módját is. A vár közepén álló torony 3 méter vastag fala által körülvelt belső tér feltehetően nem lehetett alkalmas arra, hogy ott lakjanak, e lehetőségre régészeti nyom sem utalt. (A torony lakó funkcióira

egyértelműen utalt volna, ha toronyban fűtőberendezésre, kályha, illetve árnyékszék meglétére utaló maradványokat is találunk.) A torony elnevezésénél ez okból feltehetően inkább az öregtorony (Bergfried), mintsem a lakótorony (Wohnturm) szó lehet a megfelelő. E tárgyban azonban óvatosan kell fogalmaznunk, hiszen nem tudjuk, hogy a torony emeleti szintjeinek helyiségeit is három méter vastag fal határolta-e, vagy az ott kialakított vékonyabb falakkal esetlegesen tágasabb, lakóhely céljait is szolgáló helyiségeket alakítottak-e ki?

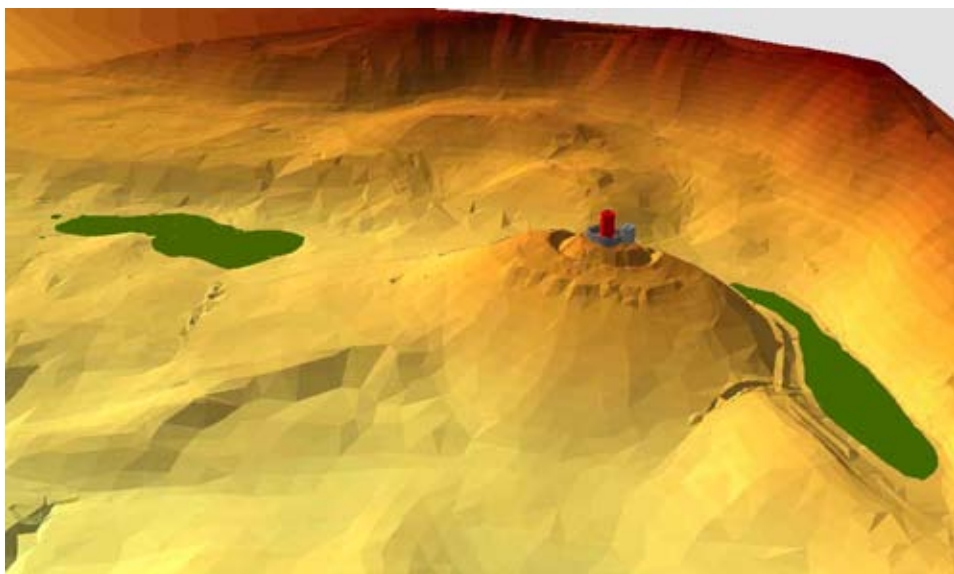
A kőfal nyugati oldalához kapcsolódó, négyszögletes torony alapterületét tekintve már alkalmas lett volna lakófunkciók ellátására is. E torony földszintjén két sütökemence is volt. A fa belső szerkezettel épült torony emeleti szintje korábban leírt véleményünk szerint a bejárati funkciókat látta el. Amennyiben a torony emeletén laktak volna, a lakóknak el kellett volna viselniük a földszinti két kemence által kibocsátott füstöt is.

A feltáráson talált jelenségek – gondosan megépített boronaházak, bennük a mindennapi élet kellékei, valamint a kemence megléte alapján a várat folyamatosan lakták. A vár sáncával, valamint a mára már részben feltöltődött, de így is mély árkával, vastag kő falával, tornyaival markáns erődítés képét mutatja. A 75 százalékában feltárt vár-belső leletanyagában nincsenek olyan rangosabb tárgyak, amelyek a korabeli fálvak leletanyagának színvonalától a várat elválasztanák. A két tornyon túl a boronaépületek mellett rangosabb kőépületet, „palotát” sem találtunk.¹⁸ A vár tulajdonosa – legalábbis a régészeti leletanyag egyszerűségét figyelembe véve – huzamosabb ideig feltehetően nem tartózkodhatott a várban.

A 13–14. században, a talán még fél évszázadig sem használt vár a várakról kialakított mai képünkhöz mérten igen kicsinynek tűnik, ugyanakkor felépítését vizsgálva rendelkezik azokkal a szerkezeti elemekkel, melyek lehetővé teszik, hogy birtokosa hatalmát biztosítsa. A belső lakóépületek, valamint a kőfal külső oldalán és a várat körülvevő platón elhelyezkedő gazdasági létesítmények pedig biztosították egy állandó őrség ellátását. Véleményünk szerint a keleméri Mohosvár elsősorban a birtokos javainak (értékek, jogbiztosító oklevelek) őrzését szolgálhatta. A vár építészeti kialakítása – sáncal árokkal védett, kőfallal körülvett központi mag, külön védett kapuépítmény, erőteljes központi torony – erre látszik utalni.

A kő fal, a tornyok valamint a várat védő sáncnak és ároknak a kialakítása igen jelentős energiákat igényelt. Mennyiben tekinthetünk úgy a Mohosvárra, mint a birtokos hatalma reprezentációjának eszközére? Ha figyelemmel vagyunk arra a tényre, hogy a régészeti feltárások alapján a 13. században a környező területek népességének egy része még földbe vájt gödörházakban lakik, a Mohosvár mai léptékkal szemlélve kis mérete ellenére is szemlélhető úgy, mint birtokosa hatalmi jelképe. De vajon volt-e kinek reprezentálni? Ki és honnan láthatta a várat?. Ehhez a kérdéshez szorosan kapcsolódik egy másik is: vajon a várból mely területeket láthatták, azaz, ha volt útellenőrző funkciója, az miként érvényesült. E kérdésekre a választ gyakorlati úton megadhatnánk, ha a vár még állna és a várdomb mai fedettségi viszonyai közelebb állnának a középkori viszonyokhoz. Szemben a 13–14. századdal, amikor a várdombot, a vár közvetlen környékét bizonyára nem fedte erdő, ma a vár láthatósági viszonyai az ott található erdő fái miatt a terepen nem vizsgálhatóak.

18 A várbelső feltáratlan, északi oldalán még nem zárhatjuk azonban ki egy rangosabb kőépület előkerülésének lehetőségét.

19. A Mohosvár rekonstruált tömbje a digitális domborzatmodellre vetítve

A vár és környezetének láthatósági viszonyai

Hogy megválaszoljuk azt a kérdést: mely területekről láthatták a várat, és mely területeket látták a várból, ismernünk kellene a vár tornyának magasságát. A Mohosvár tornyának azonban nem ismerjük az egykori függőleges méretét, s ezt pontosan feltehetően soha nem tudjuk meghatározni. Csupán a torony alapkörének 9 méteres átmérőjéből következtethetünk arra, a torony magassága ugyanis feltehetően meghaladta a torony átmérőjének méreteit. Bizonyára nem járunk messze a valóságtól, ha a középkori Magyarország még álló, hasonló korszakban épült tornyainak dataiból kiindulva, 3 vagy 4 szintes toronnyal, tetővel együtt legalább 20 méteres magassággal számolunk.

A vár helyének kijelölését meghatározta, hogy az őt építő Gut-Keled nemzetség e vidéken a 14. század eleji írott források alapján három, egymás mellett lévő falut birtokolt. Ezek az alábbiak voltak: Kelemér, Poszoba, és Fancsal. A várat tehát e települések határain belül tudták fölépíteni. Ha e határokon belül vizsgáljuk egy vár lehetséges elhelyezésére alkalmas helyeket, akkor – a vidék hasonló várainak elhelyezkedéséből kiindulva – elsősorban a jobban védhető, környezetéhez mérten magasabban elhelyezkedő dombtetők jöhetnek szóba. A vizsgált három falu esetében ezek a helyek a 300 méteres tengerszint feletti magasságon elhelyezkedő dombtetők.

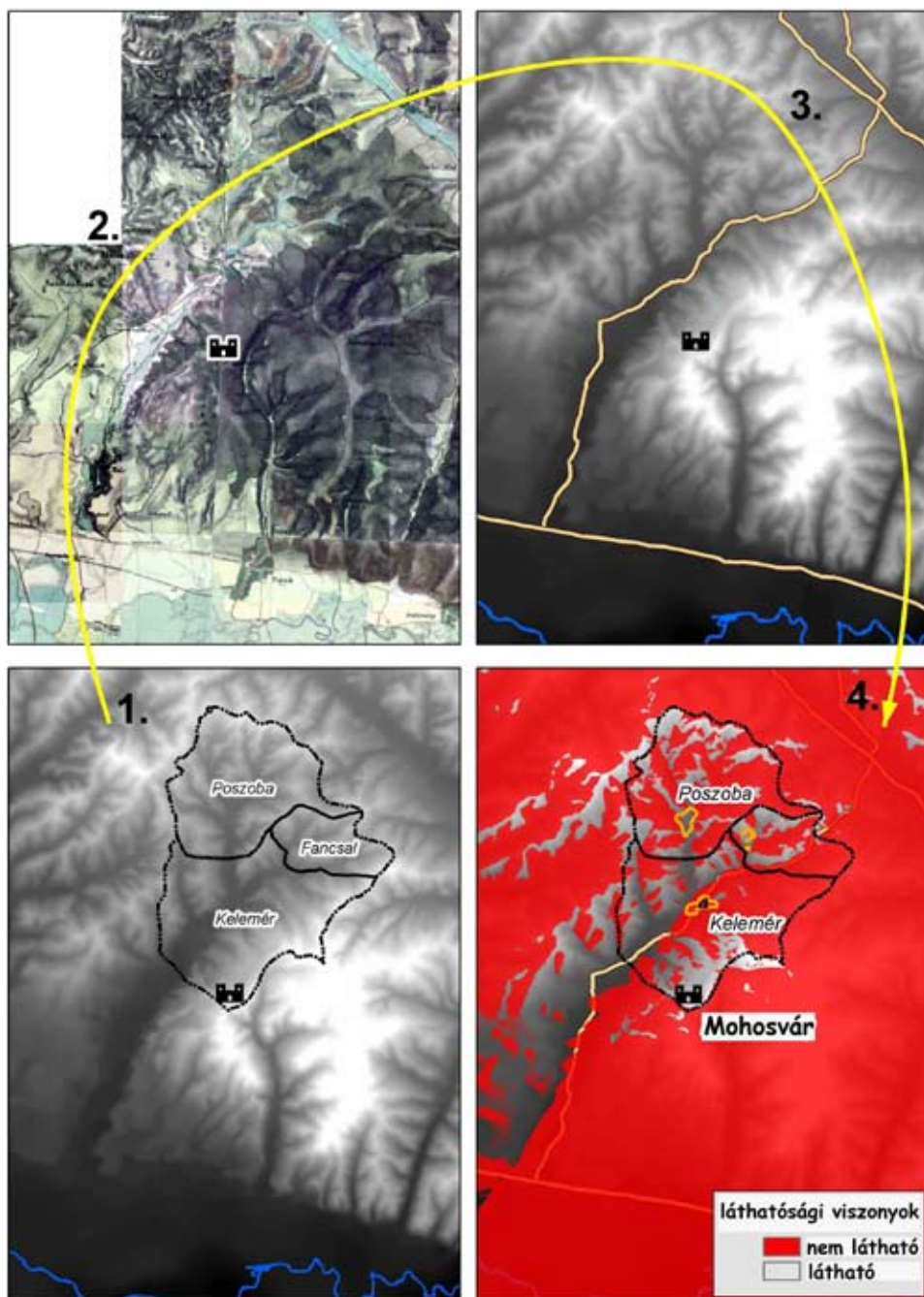
Elkészítettük azt a láthatósági analízist, mely a vár és környezetének láthatósági viszonyait szemlélteti, azaz, melyek voltak azok a területek, melyekről a vár látható volt és fordítva. Az analízishez felhasználtuk a vár szűkebb környezetének részletes geodéziai felmérésén alapuló digitális domborzat-, valamint a tágabb régió 1:50000-es léptékű térképe alapján, 10x10 méteres rácsháló pontjainak adataiból generált domborzatmodellt (DDM10). E modellt helyeztünk rá egy 20 m magasságú toronnyal épült várat (19. kép).

A vár láthatósági viszonyainak modellezésénél a környező településekhez viszonyított helyzetének bemutatása mellett legalább olyan fontos a várdomb alatti völgyben, a vártól 1,3 kilométer távolságban, a Keleméri-patak mentén futó, a középkori forrásokban „Magna strata”-ként említett út és a vár egymáshoz való viszonyának bemutatása. A középkori út pontos nyomvonalát nem ismerjük, de feltételeztük, hogy a vidékről készült 18–19. századi történeti térképeken ábrázolt út nyomvonala megőrizte a középkori út vonalvezetését és elhelyezkedését. Ebből a célból a 19. század első felében készült, ún. II. katonai felmérés vonatkozó térképlapjain megkerestük azokat a ma is meglévő tereptárgyakat, melyek alapján az adott térképet a mai térképhez illeszthetjük, majd ez illesztés után a történeti térképen a Keleméri-patak völgyébe rajzolt út nyomvonalát földidigitalizáltuk. Ezt a digitalizált, a maihoz képest mindenképpen archaikusnak tekinthető nyomvonalat vetítettük rá a vidék digitális domborzatmodelljére.

E modellen eltérő árnyalattal ábrázoltuk azokat a területeket, melyek egy adott magasságú megfigyelési pontból láthatóak, illetve nem láthatóak. Megállapítható volt, hogy a vizsgált területen a Kelemér falu déli határában lévő Mohos tavak fölötti hegytetőkre (azaz a jelenlegi helyére) építve látszik a vár a középkori útról a legjobban (20. kép).

E vidéken, a Sajó-folyó völgyében, igen sok középkori várat találunk. Mint láttuk, az írásos források alapján dolgozó történeti kutatás a 13. századra vonatkozóan ezt a tényt úgy fogalmazta meg, hogy „a vár szomszédvárat szült”. A korszak várépítői számára tehát fontos lehetett, hogy a vár sziluettje ne csak a saját jobbágyai számára, de a szomszédos birtokosok, a külső világ felé is jelezze birtokosa hatalmát. Ha az építők e szempontokat is szem előtt tartották, akkor a majdani építkezés helyének megválasztása során nem hagyhatták figyelmen kívül a Gut-Keled birtokokon keresztülvezető középkori út elhelyezkedését sem. Azaz: nem csak a nemzetség birtokában lévő falvakból, de az itt áthaladó útról is a lehető legjobban kellett, hogy látsszon a vár. Sarkítva e gondolatokat: a várat fölépíthették volna Poszoba falu északi határain lévő hegytetőkön is, de akkor senki sem látta volna, hogy ott egy vár áll. Véleményünk szerint a középkori út közelsége volt az egyik legfőbb oka annak, hogy az egyébként más, várépítésre alkalmas hely közül a Mohos-tavak fölötti dombot választották az építkezésekre. A vár telepítése során a láthatósági viszonyok figyelembevétele véleményünk szerint azt jelenti, hogy az építetőknek fontos volt, hogy a külvilág felé a birtokos hatalmát megmutassák. Azt a kérdést nem vizsgáljuk, hogy a várnak a középkori úthoz viszonyított elhelyezése során szerepet játszhatott-e más szempont is – például az út ellenőrzése –, mert erre semmiféle régészeti, vagy írásos adatunk nincs. A vár topográfiai helyzetének elemzése során, az út ellenőrzésének feladatával akkor ruházhatnánk fel őt, ha közvetlenül a középkori út mellé építették volna. E szempontokat azonban fölülrták a kor viszonyaihoz alkalmazkodva a hatalom megmutatásának, valamint a birtokos javainak őrzésének szempontjai. Ezért épült a vár egy a vidékről jól látható, de ugyanakkor jól védhető helyre, birtokosa javainak védelmét szolgáló építészeti megoldásokkal. A Gut-Keled nemzetség itteni birtokain belül, a Mohosváron túl más erődítést a régészeti kutatásnak ez idáig nem sikerült találnia. A vár nem volt alkalmas arra, hogy veszély esetén az építetője birtokában lévő három falu lakosságát megvédje, hiszen a várban rendelkezésre álló szabad terület nem adott erre lehetőséget.

Mely falvakat látták a Mohosvár lakói, és mely falvakból látták a Mohosvárat? Ha azt vizsgáljuk, hogy vajon a Gut-Keled nemzetség falvaiból látták-e a Mohosvárat, falvaként eltérő képet rajzolhatunk meg (20. kép).

20. A vár és környezetének láthatósági viszonyai

Poszoba falu a mai Gömörszőlős falu helyén volt, ezt a faluban talált 13. századi kerámiatöredékek alapján valószínűsíthetjük. A Mohosvárat Poszoba faluból jól láthatták. Kelemér falu középkori házainak a helyét nem ismerjük, a falu feltehetően az itt áthaladó út mentén, a ma is álló középkori eredetű templom környezetében helyezkedhetett el. Ott, ahol Kelemér központja ma is található. Ha ez így volt, a várat a falu nagyobbik részéből nem láthatták, csupán arról a dombról, ahol a templom állt. (Vagy a középkori falu nagyobb területen helyezkedett el). A várat is birtokló Gut-Keled nemzetség itteni, Fancsal nevű középkori falujának pontos helyét nem ismerjük. Amennyiben a birtokos számára fontos szempont volt, hogy a Fancsal faluban élők számára a vár képe nap mint nap tudatosítsa helyzetüket, ez a szemlélet egy új forrást adhat kezünkbe ahhoz, hogy meghatározzuk Fancsal középkori falu helyét.

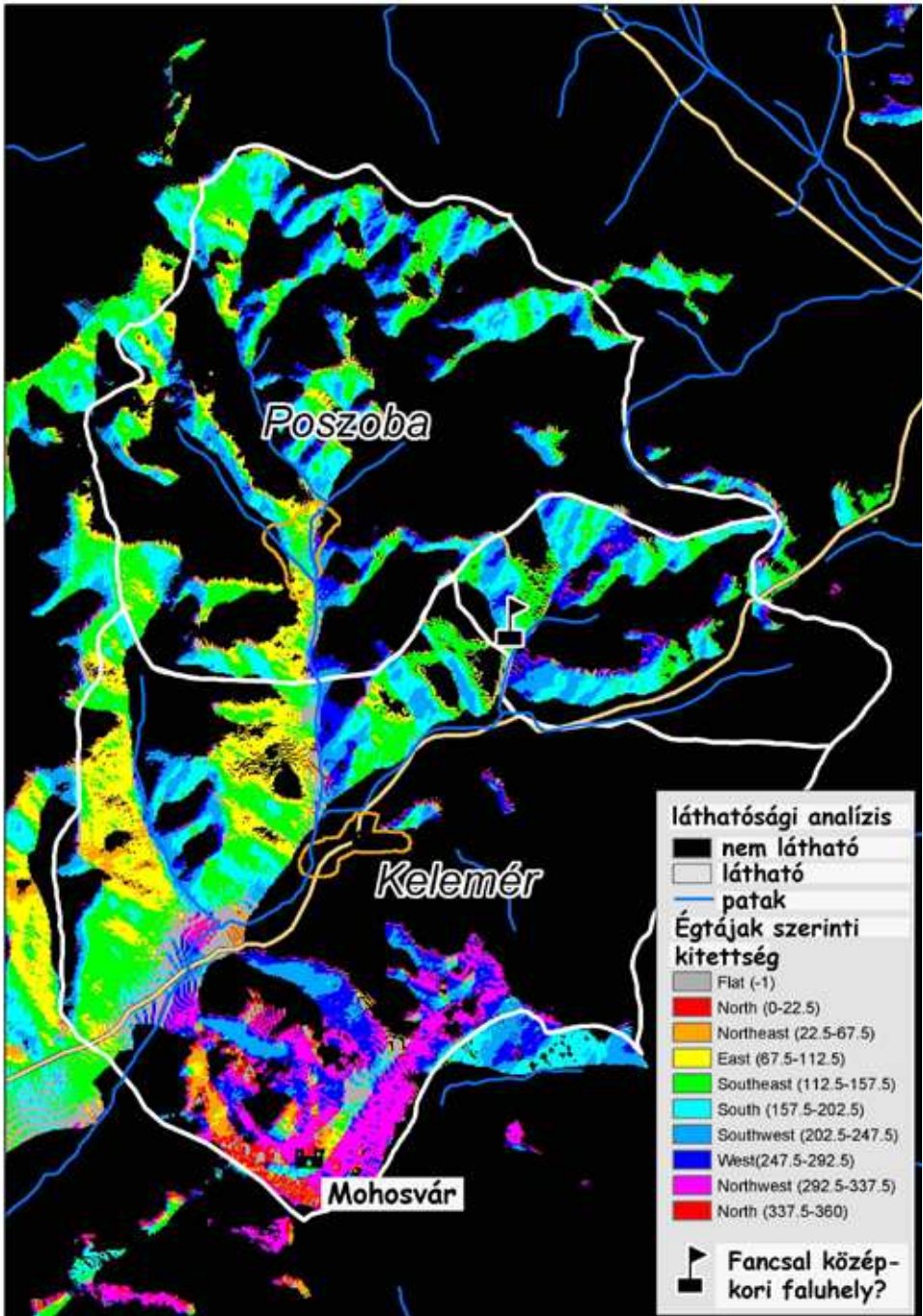
Az egykori falu határára a vidék mai földrajzi nevei utalnak, valamint a szomszédos települések határai alapján Fancsal határai is meghatározhatóak. A vidék középkori településtopoográfiájának ismeretében, patak mentén, vagy két patak összefolyásánál, déli kitétségű domblábakon nagy a lehetőség arra, hogy a felszínen régészeti terepbejárás során településmaradványokat találjunk. E szempontok közé Fancsal középkori faluhely meghatározása során még egy további szempontot is társíthatunk: a Mohosvárat feltehetően úgy építették, hogy Fancsal faluból is láthassák.

Mindezek alapján a digitális domborzatmodellre rávetítettük Fancsal település valószínűsíthető határait. E határokon belül található egy kisebb vízfolyás. Majd elkészítettük a falu határain belül eső terület égtájak szerinti kitétségi viszonyait elemző térképünket. Végül e térképre rávetítve a vár láthatóságai viszonyait (20 méteres toronymagassággal számolva) lehatárolhatjuk azt a szűkebb területet, ahol feltehetően számolnunk kell a település lakóépületeinek előkerülésével (21. kép).

Fancsal középkori falu imént leírt lokalizálási kísérletének végső szakaszát a régészeti terepbejárás jelentheti. Még a régészeti terepbejárás eredményének ismeretében sem vonhatunk majd le általános érvényű következtetéseket egy adott vár és birtokosának falvai közötti topoográfiai viszonyról, mindenesetre mi is úgy gondoljuk, hogy e várak szerepét csak a kapcsolódó birtokok lakott településeivel együtt vizsgálhatjuk. A 13. század falvainak és a hozzájuk kapcsolódó várak viszonyát legutoljára Miklós Zsuzsa és Terei György vizsgálta, igen részletesen. Példaértékű elemzésüket a történeti Borsod és Gömör falvainak és várainak eddigi ismeretében azzal egészíthetjük ki, hogy véleményünk szerint nem egy falu és egy vár viszonyát érdemes vizsgálnunk, hanem egy birtoktest és a hozzákapcsolódó vár viszonyát, hiszen e területen jól látható, hogy lényegesen több 13. századi falu határozható meg, mint amennyi hasonló korszakban használt vár.

A keleméri Mohosvár régészeti kutatása még nagyon sok lehetőséget tartogat magában. A régészeti feltárás eredményei nem mindenben támasztották alá a Mohos-tavak üledékrétegei természettudományos vizsgálatának történeti interpretációját. Ez ellentmondás kapcsán az egyik legfontosabb kérdés, hol vannak azok a régészeti maradványok, melyek a természettudományos vizsgálatok során tapasztalt, a Mohosvár 13–14. századi létezésével nem összekapcsolható időszakok emberi tevékenységére utalnak. Ezt a kérdést a vár tágabb környezetének szisztematikus régészeti terepbejárása során előkerülő újabb település- vagy erődítéshelyek régészeti kutatásával tudjuk majd megválaszolni.

A régészeti feltárás eredményeképp részletes képet kaptunk egy jellegzetes, 13–14. század fordulóján élt vártípusról. A régészeti leletanyag részletes feldolgozásán túl hatalmas lehetőségeket tartogat a várban megtalált elszennesedett szerves anyag, fa ma-

21. Fancsal középkori falu meghatározásának prediktív modellje

radványok és magvak természettudományos vizsgálata. A sánc megújításának korát feltehetően OSL-módszerrel meghatározhatjuk. A várdomb lábánál lévő mélyedésekben lévő mészégető további feltárása pedig a vár építésének körülményeiről szolgál majd adatokkal.

KÉSŐ-KÖZÉPKORI UDVARHÁZ ZALAVÁR–RÉCÉSKÚTON

Zalavár számos lelőhelye (szigete) közül Récéskút eddig az ott feltárt 9. századi bazilikájáról volt ismert.¹ Az eddigi ásatások – amelyek közül a legfrissebb is már majd’ 40 éve volt – anyagának feldolgozása során sikerült végre tisztázni a lelőhely későközépkori történetét is. A récéskúti templom Árpád-kor utáni átépítésének amúgy sem túl jelentős maradványait még az első feltárások kezdetén, 1946–1947-ben, Radnóti Aladár nyom nélkül elbontatta. 1956 után a dokumentáció szétszóródott, és csak az utóbbi években sikerült a megmaradt részeit összeszedni és egységbe rakni.

A megmaradt dokumentációból világossá vált, hogy az egykori templom falainak felhasználásával a késő középkor folyamán a szigeten egy új épületegyüttes létesült. Ennek két határozott része különíthető el. Az egyik a templom egykori nyugati toronypárja fölépült, míg a másik a szentélyre épült rá. Mindegyikből az ásatás idejére már csak csekély alapozásmaradványok voltak láthatók.

A nyugati épületrész a rekonstruálható négyzetes alaprajz és a falak 1,5 m-es vastagsága alapján egyértelműen toronyként azonosítható. A helyzete nem fedi egészen pontosan a templom egykori tornyainak helyét. A nyugati, kb. 1,25 m vastag fala a templom nyugati homlokzatától mintegy 50-60 cm-re volt. A pontos kiterjedésére csak az 1948-ban közölt alaprajz² és a templom főhajó hossz tengelyében készült – hiányos – metszetrajza szolgáltat adatot. A torony alapozása vágja a korábbi járósínteket, egy esetben megfigyelhető az alapozási árok is. Bár az épületrészt Radnóti Aladár teljesen elbontatta, alaprajza a napló és a közölt alaprajz összevetéséből viszonylag pontosan megrajzolható. A torony építéskor felhasználták a korábbi épületrész támaszait (a nyugati pillérpárt és a nyugati homlokzat támpilléreit), hozzájuk igazítva a külső – északi és déli – falsíkokat. Ezzel a torony követte az egykori főhajó szélességét. Ahol az alapozás nem a korábbi falakon nyugodott, ott a törmelékebe függőlegesen levert cölöpökkel támasztották alá a falakat.³ Radnóti azon megfigyeléséből, mely szerint e tornyot részben cölöpökre alapozták, valószínűsíthető, hogy Cs. Sós Ágnes által a templom nyugati homlokzata előtt feltárt kis méretű cölöplyukak – ahogy már Cs. Sós is feltételezte⁴ – kijelölik e torony nyugati falának a helyét. A 10-12 cm átmérőjű, két, délre kissé széttartó sorban elhelyezkedő, hegyes végű cölöplyukak mélysége 25-26 cm.⁵ Az alsó sötét agyagos földben jelentkeztek (–67,4 cm mélyen) és sírokat vágtak. A cölöpalapozás megfigyelhető egy másik metszetrajzon is. Hasonló cölöpökről a templom nyugati homlokzata előtt Radnóti is ír, és egy sírt bolygató cölöp esetében török korinak nevezi.⁶

1 A jelen cikk a szakdolgozatom egy fejezetének bővített és módosított része. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Ritoók Ágnesnek és Dr. Szőke Béla Miklósnak kitartó segítségükért. A kutatástörténethez l.: MORDOVIN 2006. 11–12.

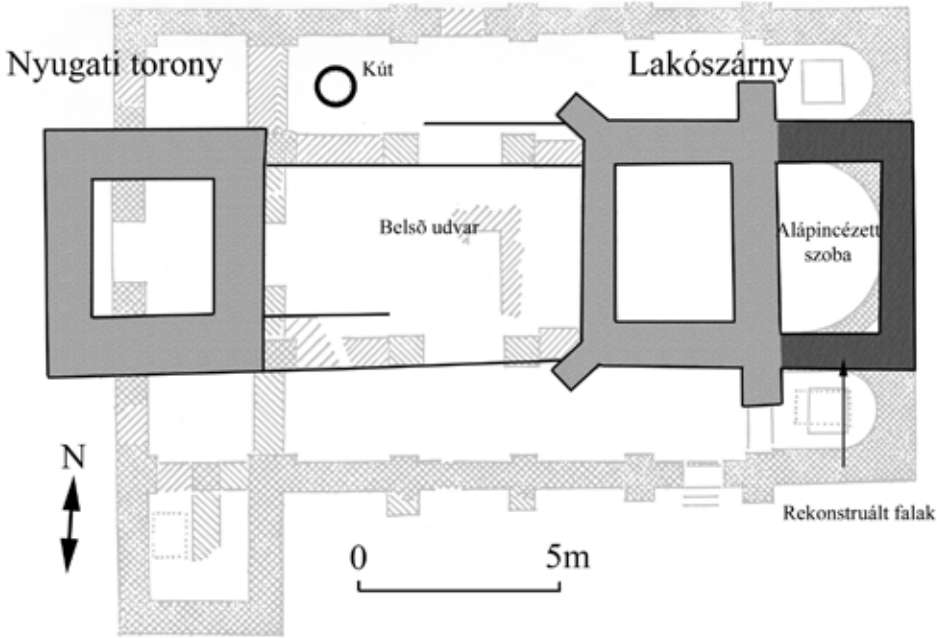
2 RADNÓTI 1948. 25. Ez az alaprajz szolgál az udvarház rekonstruált alaprajzának háttéréként.

3 MNM Sós–Radnóti 1947. szept. 4.

4 Cs. Sós 1969. 84.

5 MNM RT, Cs. Sós ásatási naplója, S1/3.

6 Radnóti hagyaték, egy papírdarabon.

1. Az udvarház rekonstruált alaprajza

A másik, keleti épületrész legjobban megfogható maradványai a főhajó főszentély előtti szakaszán voltak. Az 1948-ban közzétett alaprajzon egy körülbelül négyzet alaprajzú, nyugati végén átlós, keleti végén merőleges támpillérű épület látható. Még mindig az alaprajzból kiindulva, a torony építésénél felhasználták a főapszis rekesztőjét, erre alapozva a torony keleti falát. A feltárásnál a torony déli fala csak nagyon töredékesen került elő, a délnyugati támpillért az ásató már alig tudta megfigyelni a felszín bolygatottsága miatt. A feltáró megfigyelése szerint a torony „pincéjeként a középső apszist használták, így azt tönkretette”.⁷ Kisebb ellentmondás származik az alaprajzon láthatók és Radnóti által leírtak között. Az ellentmondás viszonylag könnyen feloldható, ha – mint már Tóth Sándor is feltételezte⁸ – az épületrészt kétszakaszosnak vesszük. Ezzel meg lehet magyarázni, miért merőleges a falra a két megmaradt keleti támpillér.⁹ A keleti épület keleti zárófalát így a templomszentély keleti falára alapozták, az oldalfalakat pedig a fő- és a mellékszentélyeket elválasztó falra. A nyugati falat a nyugati toronyhoz hasonlóan alapozták, ennek a nyoma lehet a keleti pillérpár között feltárt cölöplyuk-sor, és a főszentély előtt húzódo cölöplyukak az apszist lezáró fal alapozásához tartozhattak. (Radnóti elbontatva a torony falait, a kötörmelék alatt a templom padlójában helyenként apró cölöplyukokra bukkant.) Mivel a torony járósintje nem maradt meg, elképzelhető, hogy a templom hosszmetse-

7 RADNÓTI 1948. 29., MTA KIT, MS 4395/3. 3.

8 TÓTH 1990. 157. 22. jegyzet. A szerző szerint „a határfalak és a támpillérek helyzete valójában a főapsziszhoz járuló egy szakasznyi toldásra, azaz kápolnára vall.” A jelen feldolgozásból kiderül, hogy a maradványokat nem lehet kápolnaként rekonstruálni.

9 Hálas köszönettel Tomka Gábornak, aki felhívta erre a figyelmemet.

tén, a főszentélyben látható járószint, a Radnóti által említett pince járószintje lehetett. Ezzel érthetővé válik a templom köpadlójának hiánya a főszentély területén.

A két épületrész egymáshoz való időbeli viszonya elsöre nem tűnik egyértelműnek, mert a földszinti járószintjeik nem maradtak meg. Radnóti szerint a nyugati torony építése még a padlószint emelésével függött volna össze és keltezése így a 12–14. századra lenne tehető,¹⁰ vagyis korban megelőzné a keleti épületrészt. Jelenlegi ismereteink szerint ez nem igazolható, már csak azért sem, mert a torony alapozásának alja (!) a megújított padló szintjénél alig jelentkezett mélyebben. Bizonyosnak látszik, hogy mindkét építményt már a templom pusztulása után emelték, részben a korábbi épület romjainak felhasználásával, de legalábbis ahhoz igazodva. Ugyanakkor éppen Radnóti alaprajzán látszik, hogy a nyugati toronytól kelet felé, ill. a keleti építményből nyugat felé falcsonkok indulnak. Úgy tűnik, ezek egy kisebb – kb. 8×4 m alapterületű – belső udvart határoltak a két épületrész között (1. kép). Az egész épületegyüttest a sziget szélén körbefutó palánk vehette körbe, ennek cölöplyukait azonban még nem sikerült különválasztani a korábbi templom hasonló szerkezetű kerítésétől.

A leírtak alapján összegezve egy olyan épület képe rajzolódik ki előttünk, amelyen megfigyelhető a korszakban az erődített udvarházakra jellemző minden „alapvető” részlet: (őr)torony, palotaszárny, egyszerűbb erődítés (palánk). Az egykori háromhajós templom nyugati toronypárja helyén egy masszív – 6,6×7,1 m-es alapterületű – őrtorony létesült. Az egykori főhajó keleti végénél, a szentély és a kórus fölé egy 10×7 m-es alapterületű, kétszakaszos lakószárny épült, s a kettő között egy kőfal által védett belső udvar lehetett. Mivel egy egyszerűbb udvarház elemei nagyon sokféle formában ötvöződhetnek, pontos alaprajzi párhuzamát a récéskúti épületegyüttesnek hiába is keresnénk.

Az udvarház keltezése még régészeti alapon is nehézségekbe ütközik. Mivel az ásatás célja a korai templom feltárása volt, az amúgy is erősen bolygatott felső rétegek anyagának kevesebb figyelmet szenteltek. Emiatt az udvarházhoz köthető rétegek kerámiája a legtöbb esetben régészeti összefüggés megjelölése nélkül került a Nemzeti Múzeumba. Egy objektum azonban segítséget nyújt az udvarház építési idejének meghatározásában. Ez a templom északi mellékhajójában levő kút.

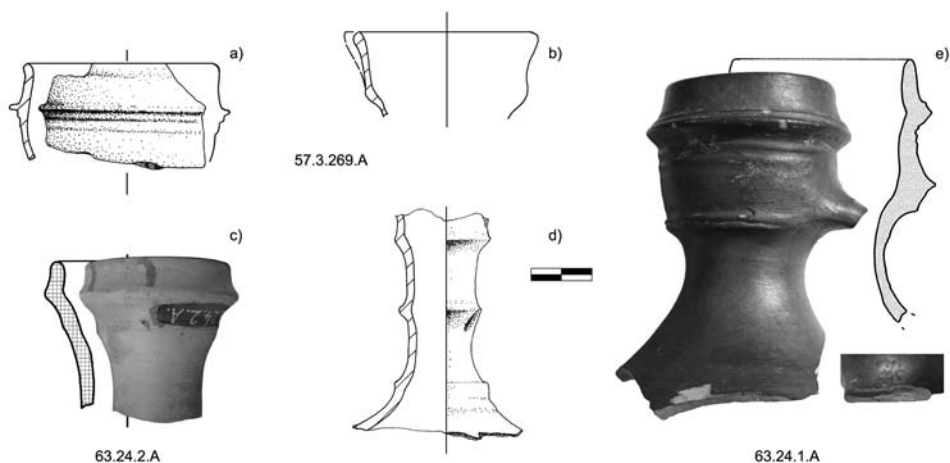
Ez a kút is az 1946–1947-es ásatás során került elő. Az északi mellékhajó nyugati szakaszán található. A 100×100 cm-es négyszögletes kút fadeszkabélése négy facölöpnek feszült. A kút nyugati falánál három, élével egymásra helyezett deszka volt, az északi és a déli falnál 2-2. A keleti fal deszkái beomlottak. A délnyugati sarokban egy 12 cm átmérőjű pótlólagos merevítőcölöp is előkerült. A deszkák átlagban 30-36 cm szélesek és 3-4 cm vastagok voltak.¹¹ A kút fát az alján lévő néhány nagyobb lapos köre rakták.¹² A deszkák külső oldalánál, a betöltésben nagyobb kövek, téglá-, kötőredékek voltak. A deszkák jelentkezésétől 75 cm-re még az ásatás idején is víz jött fel. Radnóti leírásai szerint a fakeretes kutat „az emelkedő talajvíz szerint” egy kőlappal lezárták, és egy szűk, kb. 100-120 cm átmérőjű kerek kutat ástak, melynek oldalait római (?) téglából rakták.¹³ Ez egy komolyabb tisztításra és a kút megújítására utal. Minden bizonnyal ekkor a kútnak egy másik kőlapból teljesen új „feneket” készítettek, amely magasabban helyezkedett

10 RADNÓTI 1948. 29. Ez a padlószint valójában a templom második periódusához tartozott: MORDOVIN 2006. 20.

11 Cs. Sós 1969. 90.

12 MNM RT, Cs. Sós ásatási naplója, RA/5–S7.

13 RADNÓTI 1948. 28–29. Sajnos a téglákról nincs kép, de ha tényleg római téglák másodlagos felhasználásával készült – Radnóti Aladár azonosításában nincs okunk kételkedni –, az anyagot a helyszínen is beszerezheték.

2. Válogatás az udvarházhhoz tartozó rétegek kerámiaanyagából (korsók)

el, mint a régi, és egy egészen új falazást készítettek. A kút leletanyaga a legtöbb esetben nem azonosítható, csak Radnóti leírására támaszkodhatunk.¹⁴ A legnagyobb mennyiségben a két kőlap közötti feltöltésből került elő leletanyag. Ez arra utal, hogy az ismert anyag nagy része a kút első periódusához tartozik. A legfontosabb egy érelelet, amely összetételéről kétféleképpen ír Radnóti: 11 érme, Lajos, Mária és Zsigmond pénzei¹⁵ vagy „ezüst érelelet Mária és Zsigmond pénzeivel.”¹⁶ Maga az érelelet elkallódott, a múzeumi gyűjteménybe már nem került be. Ezen kívül kis mázas edénykéről és egy kulacsról is tudunk (3. kép b, d). A kút már Cs. Sós Ágnes megfigyelése szerint is későbbi a templom építésénél.¹⁷ Ezt alátámasztja egyrészt az a tény, hogy a helyén felszedték a padlót és a kút oldalai a templom falaihoz igazodnak, másrészt a viszonylag kései leletanyag, ami belőle előkerült.

A kutat egyértelműen csak a templom pusztulása után készíthették. Kézenfekvő lenne létesítését az udvarházzal összefüggésbe hozni. Erre utalhat a kút igényesebb falazott szerkezete is. Az udvarház építéstechnikai jellemzői, pontosabban az, hogy építéskor az egykori templom falait nem feltétlenül vették figyelembe, arra utal, hogy az építkezés kezdetére a templom romjait már jelentősen széthordták, felmenő falak leginkább csak a keleti részén állhattak – azért hasznosíthatták jobban a szentély falait. Ebből arra is következtethetünk, hogy a templom pusztulása után hosszabb idő, akár több évtized is eltelhetett. A kút és – feltehetően – az udvarház már biztosan állt, amikor a közelebről meghatározatlan összetételű éreleletet itt „elrejtették”. Lajos és Mária érmék jelenléte alapján valószínűleg nemigen lehetett késő Zsigmond-kori, így minden bizonnyal a századforduló belső harcai közepette kerülhetett erre sor. (Ugyan felmerülhet a kérdés, miért éppen egy kútba dobták, de ez mégsem tekinthető elképzelhetetlennek.)

14 A kerámia egy részének visszaazonosítására Cs. Sós Ágnes tett kísérletet még 1957-ben.

15 RADNÓTI 1948. 29.

16 MTA KIT, MS 4395/3. 2.

17 MNM RT, Cs. Sós átadási naplója, RA/6–S6–7.

A leletek közül a beazonosítható barnászörös-sárgásbarna anyagú, polírozott felületű kulacs (3. kép d) az egyik legérdekesebb darabja a kút anyagának. A kiöntőcsöves, lábas edény formája minden jel szerint fából esztergált előképekre vezethető vissza. Anyagában a legtöbb hasonló darab Esztergom–Visegrád–Buda környékéről ismert, bár formailag nagyon eltérnek.¹⁸ Eddig még két hasonló kulacról tudunk a szakirodalomból: a legközelebbi analógia – az Esztergom–Széchenyi téri példány – 14. századi keltezésű.¹⁹ Az etei kulacs jobban eltér a récéskúti és az esztergomi daraboktól. A polírozás hiányán túl abban is különbözik, hogy az edény teste már négy lábra támaszkodik, a függesztő füleit hurkaszerűen képezték ki és a kiöntőcsőtől elkülönülve rögzítették. A kiöntőcső az előző példányokénál hosszabb, végén megvastagodó peremmel. A jelentős eltérések az etei darab majd' száz évvel későbbi – 15–16. század fordulói – keltezésével indokolhatók.²⁰

Az udvarházhoz köthető rétegek anyagából kiválasztva néhány jellegzetesebb – díszesebb – darabot, úgy tűnik, hogy azok megerősítik az éremkincs és a kulacs által javasolt keltezést. E cikk keretében nem célom a teljes leletanyag közlése, hanem csak a keltezhetőség szempontjából meghatározóbb darabokat emeltem ki. Különleges darab egy szürke, polírozott felületű korsó bepecsételt díszítéssel a fülén (2. kép e). Különlegessége – a nyolcszárú csillagszerű pecsét mellett – peremének erőteljes bordázottsága a fül csatlakozásánál és 1 cm-rel a peremszél alatt. Egyik legközelebbi analógiája – a perem hasonló, bár kevésbé hangsúlyos kiképzésével – Budáról ismert. Az ugyancsak szürke polírozott korsó nyakát díszítették, szintén pecsételéssel, a fülén viszont csak egyszerű, párhuzamos hosszanti bevágások láthatók. A töredékeket Holl Imre osztrák importként azonosította és a 14. századra keltezte.²¹ Az említett korsóhoz hasonló anyagú pohár került még elő a kőszegi ásatásokon. A 15. század első felére-közepére keltezett töredék azért is érdekes, mert felületén a récéskúti korsó fülén látható díszítéshez nagyon közel álló, szintén pecsétlővel benyomott minta látható.²² Ugyanilyen – ugyancsak 15. századi – pohár ismert Vértesszentkeresztről is.²³ A récéskúti korsóval megegyező profilú (kiöntő nélküli, felső harmadában határozott bordával ellátott) edénytöredék került elő a pákai várárokból, 15. századra keltezhetően.²⁴ A tárgyalt darabon láthatóhoz hasonló pecsétdíszekkel találkozunk a budai díszkerámia számos 15. századi képviselőjén is.²⁵ Egy további szürke polírozott felületű korsó is ismert egy budai, már inkább 17. századi betöltésű XLVIII. számú gödörből. Ez azonban formailag jelentősen eltér a récéskúti lelettől.²⁶

Szokatlan formájával kitűnt egy nagyobb mázas edény megmaradt alsó része. A 7,9 cm fenékmérőjű és 6,5 cm magasságban megmaradt darab hirtelen kiszélesedő, hasának alsó részében hornyolt díszű (3. kép c). Fala 0,4-0,7 cm vastag, anyaga drapp színűre égetett, kívül-belül narancssárga színű fényes ólommáz borítja. A legközelebbi analógiái Visegrádról ismertek, azon kívül csak Budán van még egy töredék. A visegrádi darabok jóval nagyobbak, Tóth Boglárka azokat tárolóedényként azonosította. A budai méretben közelebb áll a récéskútihoz, de ennél is csak az edény felső része maradt meg.

18 FELD 1987. 265., II. 282. 882. kép.

19 PARÁDI 1973. 239. 8. kép 6/a-b.

20 MIKLÓS–VIZI 2006. 96. 16–17. kép.

21 HOLL 1966. 25. Abb. 26. 35., Abb. 37. 14-15.

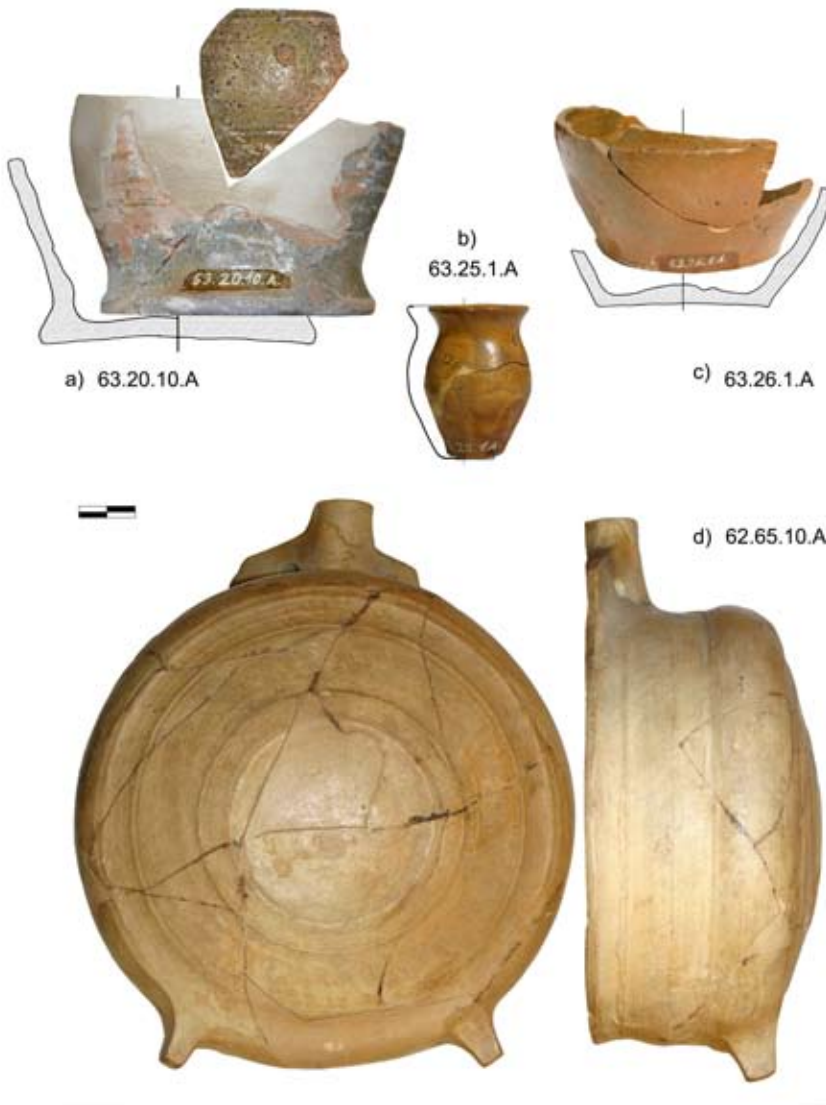
22 HOLL 1992. 29., 114. 53. kép 7.

23 M. KOZÁK 1993. 29. tábla, 3., 211.

24 MÓLNÁR–VÁNDOR 1983. 107. 3. kép.

25 HOLL 1963. 362. 60. kép, 382. 2. kép.

26 HOLL 2005. 29., 69. Abb. 33. 11.

3. Válogatás az udvarházhhoz tartozó rétegek kerámiaanyagából (díszerámia)

A töredékek máza és anyaga mutat leginkább rokonságot. Úgy a visegrádi, mint a budai edényeket a Zsigmond-korra keltezik.²⁷

27 Tóth 2006. 56–59., 83. 5–8. kép.

A magyarországi régészeti anyagban jobban ismertek a számócás rátétű, általában sötétzöld mázzal borított díszedények. A récéskúti darab formája azonban már analógia nélküli, talán egy kisebb palack lehetett (3. kép a). A zöldes-szürkés mázú, vörös agyagú edény teste a nyakáig szabályos közönként hornyolással díszített, a vállán egy számócára emlékeztető kisebb plasztikus dísz látható. Magyarországról elsősorban a budai várból ismertek 15. századi plasztikus rátétekkel díszített edények.²⁸ Holl Imre ezeket többnyire ausztriai előképű, de hazai daraboknak tartja, hangsúlyozva, hogy a budai készítmények azonos díszítése ellenére, „az ólomház árnyalatai és a serlegforma minden esetben más.”²⁹ Ilyen edények Budáról egy 16. század második felére keltezhető betöltésű gödörből (Gödör II)³⁰ vagy a 15. századi városi anyagból ismertek.³¹ Kőszegen is került elő egy kívül zöldessárga mázas, tölcseres testű pohár plasztikus számocadíszekkel, mégpedig az 1532. évi ostromhoz köthető feltöltésből s így feltehetően ez is még 15. századi lehet.³² A számócás díszítés más régiókban is előfordul. Lošticei eredetű – 14–15. századra keltezhető – számocadíszes pohár ismert a csehországi Hlinskoból.³³ Brűnnben került elő továbbá a zalavárirra formában is emlékeztető, s testének alsó harmadában többszörös hornyolással díszített edény. A széles szájú korsóként meghatározható darab szürkés mázú, s felületének felső részét borítják a szabálytalanul elhelyezett plasztikus díszek.³⁴

Szintén a 14. század második felére utalnak a világossárga, jól iszapolt, nagyon finom soványítású korsók töredékei (2. kép b-d), melyek közül az egyik (2. kép c) peremén festett vörös díszítés látható. Ezekhez hasonló darabok ismertek Visegrádról a királyi palotából és a város területéről is.³⁵

A fémnyag sem mond ellen a feljebb vázolt keltezésnek. A kulcs (4. kép c) inkább korábbi formát mutat. Az egyszerű taréjos, rombusz fülű, üreges szárú kulcs inkább a 13–14. századra volt jellemző,³⁶ bár egyszerűsége miatt még a 15. században is megfigyelhető. Temesváry Ferenc részletesebb elemzéséből kiderül, hogy ugyan „a csúcsba-futó, vagyis az ún. dülény alakú fül” a 13. század második felétől válik jellegzetessé,³⁷ a sarkok megvastagodása (ami a récéskúti kulcsnál a korrózió miatt már alig látható) a 14. század közepétől kezd általánossá válni a magyarországi anyagban.³⁸ A taraj pedig kifejezetten nem korjelző. A feljebb tárgyalt kerámia alapján a kulcs 14–15. századi keltezése nem vitatható, bár nehéz eldönteni, hogy még a templomhoz tartozó bolygatott rétegekből keveredett a kései leletanyag közé, vagy azokkal ténylegesen egykorú. Mindenesetre az egykorúság mellett szól az, hogy számos analógiája ismert ebből a korszakból. Így egy hasonló formájú darab került elő Kőszeg 16. század eleji feltöltéséből is,³⁹ míg egy

28 HOLL 1952. 183., LIII. tábla 1. kép.

29 HOLL 1955. 161–162., 167., 37–41. kép, HOLL 1963. 355–357., 47–51. kép, 382. 80. kép 1–4.

30 HOLL 2005. 12., 39. Abb. 3. 11.

31 FELD 1987. II. 646. 1930. kép. L. még: GEREVICH 1971. Plate CXXXIII. 350.

32 HOLL 1992. 33–34., 77. kép 11.

33 BLÁHA–FRÓLIK–SIGL 2003. 530. obr. 5., 7. 533. A 18,3 cm magas edény fenékmérete 8, szája 9 cm.

34 FLODROVÁ–LOSKOTOVÁ 1995. 551., 555. Tab. 1. 8. Számos további példát lehet még hozni Csehország területéről, l.: NEKUDA–REICHTEROVÁ 1968. 341. XXXVII.

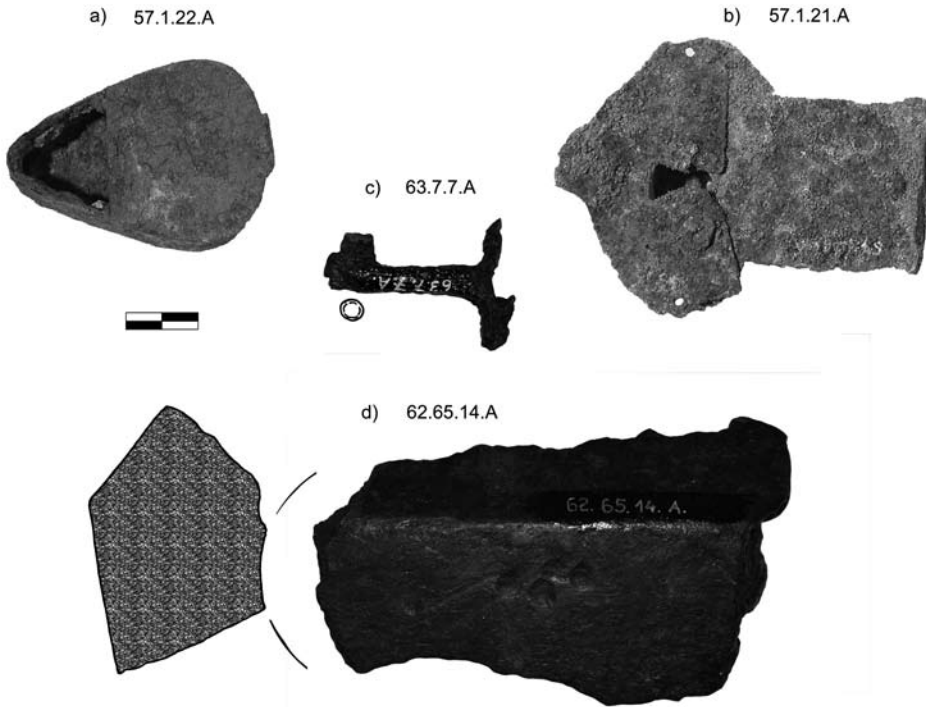
35 FELD 1987. I. 265., II. 282. 884. kép; MAROSI–TÓTH–VARGA 1983. 364. 284a., 365–366. 288a-b., képek: 75. tábla 284a., 288a-b.

36 TEMESVÁRY 1961. 152., VALTER 1979. 54. 11. kép. A récéskútihoz hasonló csatári kulcsot az ásató Temesváry véleménye alapján kora Árpád-korra keltezi.

37 TEMESVÁRY 1960. 201.

38 TEMESVÁRY 1960. 195. 50. ábra 6-7., 10-11., 197. 51. ábra 2-6., 8-15., 52. ábra 1-9., 11., 13-14., 201–202., 203., 55. ábra 1-2., 4., 9-10., 56. ábra 1-8., 207.

39 HOLL 1992. 60. 109. 48. kép 15.

4. Néhány fémlelet az udvarházhoz tartozó rétegekből

másik a váradi vár 15. századi rétegeiből.⁴⁰ Két darab üreges szárú, egyszerű taréjú és megvastagodó végű rombusz alakú füllel ellátott, egy darabból kovácsolt kulcsot találtak az elpusztult Csontfalva falu területén. A lelőhely a 14–15. századra keltezhető.⁴¹ Az almakeréki templom szentélyének 14. század végén készült freskón a Szent Péter kulcsa emlékeztet a récéskútira. Hasonló fülű kulcs látható még a 15. század végi Szűz Mária és Szent Katalin oltáron (1470–1480 k.) ill. Szent Miklós oltáron (1480-as évek) Jánosrétről; és a cserényi oltár predelláján (1483).⁴²

A zártesthez a magyarországi régészeti anyagban még nem ismert párhuzam (4. kép b). A kulcslyuk helyzete alapján valamilyen nagyobb méretű ládának lehetett a zárja. A formáját tekintve keltezése még elfogadhatónak tűnik a 14. századon belül, bár kétségtelenül Árpád-kori előképei vannak (a kulccsal egykorú lehet).⁴³ Egyedül csak az ágyúcső töredéke (4. kép d) tűnik szokatlannak ebben a környezetben, bár használata a 15. század folyamán már nem oly meglepő. A mécesnek sem sikerült még megtalálni a pontos analógiáit (3. kép a). Legjobban talán az Agricola *De Re Metallica* 1556-ban kiadott művének egyik metszetén látható bányászmeccses emlékeztet a darabunkra.⁴⁴

40 RUSU 2002. 105., Tab. 10. c.

41 TANKÓ 2005. 141., 144. 5. kép 1., 16.

42 TÖRÖK 2005. 42. 16. kép, 45. 19. kép, 45. 26. kép.

43 VALTER 1979. 52. 10. kép 9.

44 SZEMÁN 1998. 87. 3. kép, 89. 5. kép. Köszönetet mondok ezúttal Mesterházy Gábornak, aki e cikkre felhívta a figyelmem.

A fentiek alapján az udvarház fennállása a 14–15. századra tehető, inkább a 14. század második felétől indítva. A pusztulásáról az ásatás során Radnóti Aladár csak annyit jegyzett fel, hogy „az épület égéssel pusztult el, mégpedig hirtelen, ugyanis a romok között egy férfi csontvázat találtuk nyilakkal. Helyzete azt mutatta, hogy az épület ráborult.”⁴⁵ Ennél közelebbit, főleg a pusztulás idejére vonatkozóan nem tudunk meg. Természetesen felmerült az a lehetőség is, hogy a récéskúti épületegyüttes a török kor emléke, a zalavári megerősített apátság egy külső „örhelye” volt. Azonban egyértelműen az elképzelés ellen szól az, hogy a lelőhelyen területéről feltűnően hiányzik a kora újkori kerámia, (ellentétben a Várszigettel). Bár nincs alapja az udvarház leégését valamely konkrét történeti eseményhez kötni, úgy tűnik, hogy legkésőbb a Mohács utáni belső harcok idején pusztult el az épületegyüttes, talán még az első török portyák megjelenése előtt.⁴⁶

Az udvarház rendeltetésének meghatározása még a keltezésénél is nehezebb feladat. A középkor folyamán Zalavár végig az apátság birtoka maradt.⁴⁷ Egyetlenegyszer esik szó egy udvarházról a falu területén: 1482-ben Báthori István országbíró familiárisainak – Bese Lukács és Nagy János, békavári várnagyoknak – embere egy éjjel megtámadta Almási Gergely zalavári kúriáját. Emiatt és számos egyéb hatalmaskodás miatt a zalavári apát elégtételt követelt.⁴⁸ Nem valószínű, hogy az oklevélben említett kúria azonos lenne a Récéskúton feltárt udvarházzal. Ugyanis az utóbbi sokkal jelentősebbnek tűnik annál, mintsem hogy az apátság megkockáztatná, hogy közvetlen szomszédságában, ráadásul a saját földjén egy nemesnek erősített lakóhelye legyen. Enélkül is elég sok hatalmaskodásnak volt kitéve a szerzetesi közösség és birtokaik. Elfogadva ezek alapján, hogy az udvarház az apátság tulajdona volt, a következő kérdésre – hogy ti. az miként hasznosíthatta az épületet – már nem lehet határozott választ adni.

A késő középkorban nem számított ritkaságnak, hogy az egyházak kezében *curiák-castellumok* voltak. Az írott források szerint az esztergomi érsekségnek Rozsnyón (Gömör m.), Berzencén és Teplicén (Bars m.),⁴⁹ a kalocsainak Apátiban (Bodrog m.), Baricson és Martonicsón (Szerém m.), ill. Zsivicán (Valkó m.) volt kastélya.⁵⁰ Több püspökségnek is volt udvarháza: a nyitrainak, váradinak, vácinak és erdélyinek egy-egy, míg a zágrábinak három. Sokkal kevesebb *castellum*ról tudunk a szerzetesrendek kezén. A bozóki prépostságnak Korponán volt egy udvarháza, míg a titelinek Zseblyén és Erdődön is.⁵¹ A nyulak-szigeti apácák Igalon rendelkeztek egy kúriával, s egyetlen bencésként a bélai apátságuk volt Aparovcon egy kastélya.⁵² A felsoroltak áttekintéséből azonnal

45 MTA KIT, MS 4395/3. 2.

46 A török portyák a Kis-Balaton környékén 1541, Buda elfoglalása és több kelet-dunántúli vár (Siklós, Pécs, Székesfehérvár, Tata) eleste után váltak rendszeressé. 1546-ban a pozsonyi országgyűlésen már olyan rendelkezést hoztak, hogy a király gondoskodik többek között Somogyvár, Kaposvár, Dombóvár, Tihany, Sziget és Pannonhalma várak fenntartásáról (Corpus Juris Hungarici 1546. XLIV.) 1550 szeptemberében a Balaton-felvidék felől a török csapatok már Sümeg, Tátika, Szentgrót, Csány és Szentgyörgyvár környékén raboltak, ez 1551 szeptemberében megismétlődött, 1552-ben Veszprém elestével a helyzet csak súlyosbodhatott. L.: SZÁNTÓ 1986. 261–262.

47 L.: FÜSSY 1902.

48 Zala vármegye, 616–621. „*ex comissione et nutu eorumdem* [ti. Bese Lukács és Nagy János] *noctis in silencio addomni et curiam cuiusdam Gregorii Almasy in predicta possessione dictorum exponencium Zalawar vocata commorantis more predonico invadendo, et nisi ipse Gregorius fuge presidio erga villicum prelibatorum in eadem possessione Zalawar constitutum se celare quevisset, eundem ibidem nece miserabili interemisset.*” L. még: FÜSSY 1902. 101.

49 KOPPÁNY 1999. 83. 205.

50 KOPPÁNY 1999. 83. 178.

51 KOPPÁNY 1999. 142. (Erdőd, Valkó m.), 167. (Korpona, Hont m.), 248. (Zseblye, Bács m.).

52 KOPPÁNY 1999. 111. (Aparovc, Kőrös m.), 155–156. (Igal, Somogy m.).

kitűnik, hogy az ismert udvarházak a déli határ menti régióban sűrűsödtek. Ezek szinte mindegyike az egyházi birtokos egy adott uradalmának gazdasági központja volt. Az állandósult török veszély indokolhatta, hogy a déli végvidék közelében a majorságokat gyakrabban erősítették.

Zalavár a 14. század végétől egészen a pusztulásáig kommandátorok kezelésében volt. A legkorábbi ilyen adat az 1390-es évekből származik, akkor éppen György boszniai püspök élvezte több-kevesebb (inkább kevesebb) eredménnyel az apátság javadalmait.⁵³ A 15. században a monasztikus intézmények élére általában a király vagy a pápa kormányzókat (*commendatores*) állított, akik időnként más rendek szerzetesei, de a legtöbb esetben világi papok voltak. A közvélekedéssel ellentétben, ahogy Kubinyi András rámutatott, ez nem feltétlenül jelentett hanyatlást a monostorok életében.⁵⁴ Az egyházi javadalmak felhasználása feletti uralkodói ellenőrzést is szolgáló gyakorlat (ez ugyanakkor a jutalmazás sajátos formáját is jelentette) számos esetben a gazdálkodás bizonyos reformjával járt. A magyarországi bencés apátságok közül jövedelmét tekintve a 15. században a zalavári állt a harmadik helyen (a zabori és a tapolcai után, ill. a prépostságok közül a leleszinek volt még magasabb bevétele).⁵⁵ A forrásokból nem derül ki pontosan, hogy mennyire volt elvárás a kommandátorokkal szemben, hogy a javadalmazásukat nyújtó egyházi intézményben lakjanak. Egyetlen egy esetben van adat arra, hogy Körmendi (vagy Kemendi) László vasvári prépost „IV. Sixtus pápától különös felhatalmazást kapott, hogy egyszerre három, helyben lakáshoz kötött, tehát különben összeférhetetlen egyházi javadalmat bírasson [ti. a vasvári túl zalavári és szekszárdi apátságok], ha azok neki kánonszerűleg adományoztatnak...”⁵⁶ A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a monostor javadalmait élvező *commendator* nem lakott az apátságban.

Összefoglalva elmondható, hogy nagyjából a 14. század végén a zalavári monostor mellett egy udvarház épült, amely valamikor a 16. század elején pusztulhatott el. Az udvarház leginkább a zalavári uradalom gazdasági központja lehetett, elválasztva ezt a monostor hiteleshelyi tevékenységétől. Ugyanakkor az éppen erre járó kommandátorok ideiglenes tartózkodási helyeként is szolgálhatott.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BLÁHA – FROLÍK – SIGL 2003 BLÁHA, RADEK – FROLÍK, JAN – SIGL, JIŘÍ: Nálezy loštické keramiky ve východních Čechách. Příspěvek ke kontaktům východních Čech a Moravy. *Archaeologia Historica*, 28. (2003) 525–537.
- Cs. SÓS 1992 Cs. SÓS, ÁGNES: Berichte über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár–Récéskút in den Jahren 1961–63. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 21. (1969) 51–103.

53 FÜSSY 1902. 90.

54 KUBINYI 1996. 538.

55 KUBINYI 1996. 539.

56 FÜSSY 1902. 103. A vasvári prépostra l. még: KUBINYI 1996. 540.

- FELD 1987 FELD ISTVÁN: Keramika. In: Magyarországi Művészet 1300–1470 körül. I-II. kötet. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1987. 261–281.
- FLODROVÁ–LOSKOTOVÁ 1995 FLODROVÁ, MILENA–LOSKOTOVÁ, IRENA: Výrobky brněnských řemeslníků 14. století. *Archaeologia Historica*, 20. (1995) 551–561.
- FÜSSY 1902 FÜSSY TAMÁS: A zalavári apátság története. A legrégebbi időktől fogva napjainkig. A pannonthalmi Szent Benedek-rend története VII. Budapest, 1902.
- GEREVICH 1971 GEREVICH, LÁSZLÓ: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Budapest, 1971.
- HOLL 1952 HOLL IMRE: Használati és díszkerámia a budai várpalotából. *Archaeologiai Értesítő*, 79. (1952) 179–185.
- HOLL 1955 HOLL IMRE: Külföldi kerámia Magyarországon (XIII–XVI. század). *Budapest Régiségei*, 16. (1955) 147–190.
- HOLL 1963 HOLL IMRE: Középkori cserépedények a budai várpalotából. *Budapest Régiségei*, 20. (1963) 335–394.
- HOLL 1966 HOLL, IMRE: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Budapest, 1966.
- HOLL 1992 HOLL IMRE: Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye. Budapest, 1992.
- HOLL 2005 HOLL, IMRE: Fundkomplexe des 15–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. Budapest, 2005.
- KOPPÁNY 1999 KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. *Művészettörténeti Füzetek*, 26. Budapest, 1999.
- KUBINYI 1996 KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király és a monasztikus rendek. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 538–544.
- MIKLÓS–VIZI 2006 MIKLÓS ZSUZSA–VIZI MÁRTA: Válogatás egy késő középkori fazekasműhely leletanyagából. In: Az agyagművesség évezredek a Kárpát-medencében. Szerk. Holló Szilvia Andrea–Szulovszky János. Budapest–Veszprém, 2006. 91–99.
- M. KOZÁK 1993 MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA: A vértesszentkereszti apátság. Budapest, 1993.
- MOLNÁR–VÁNDOR 1983 MOLNÁR LÁSZLÓ–VÁNDOR LÁSZLÓ: A pákai „Várhely domb” területén végzett kutatásokról. *Zalai Gyűjtemény*, 18. (1982–1983) 97–112.
- MORDOVIN 2006 MORDOVIN, MAXIM: The Building History of Zalavár–Récéskút Church. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 12. (2006) 9–32.
- NEKUDA–REICHTEROVÁ 1968 NEKUDA, VLADIMÍR–REICHTEROVÁ, KVĚTA: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno, 1968.
- PARÁDI 1973 PARÁDI NÁNDOR: Az Esztergom-Széchenyi téri ásatás. *Archaeológiai Értesítő*, 80. (1973) 205–248.
- RADNÓTI 1948 RADNÓTI, ALADÁR: Une église du haut moyen âge a Zalavár. *Études Slaves et Roumaines*, I. (1948) 21–30.

- RUSU 2002 RUSU, ADRIAN ANDREI (red.): Cetatea Oradea. Monografie Arheologică volumul I. Zona palatului episcopal. Oradea, 2002.
- SZÁNTÓ 1986 SZÁNTÓ IMRE: A balatoni várak övezete a dunántúli védelmi rendszerben. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 18. (1986) 261–299.
- SZEMÁN 1998 SZEMÁN ATTILA: Bányamécsesek G. Agricola De Re Metallicájának metszetein. *Technikatörténeti Szemle*, 20. (1997–1998) 85–95.
- TANKÓ 2005 TANKÓ KÁROLY: Pásztó–Csontfalva. Előzetes jelentés a 21-es út négy-sávósítását megelőző régészeti feltárásról. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 29. (2005) 137–145.
- TEMESVÁRY 1961 TEMESVÁRY FERENC: Kulcstípusok és zár-mechanismusok fejlődése a XV. században. *Folia Archaeologica*, XIII. (1961) 151–177.
- TÓTH S. 1990 TÓTH SÁNDOR: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára. *Zalai Múzeum*, 2. (1990) 147–187.
- TÓTH 2006 TÓTH BOGLÁRKA: A visegrádi fellegvár kerámiaanyaga. In: A visegrádi fellegvár. Szerk. Buzás Gergely. Visegrád, 2006. 50–103.
- TÖRÖK 2005 TÖRÖK GYÖNGYI (szerk.): Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon. Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Budapest, 2005.
- VALTER 1979 VALTER ILONA: Árpád-kori kovácsműhely Csatáron. *Zalai Gyűjtemény*, 12. (1979) 43–72.
- Zala Vármegye Zala vármegye története. Oklevéltár. II. kötet. 1364–1498. Szerk. Nagy Gyula–Nagy Imre–Véghelyi Dezső. Budapest, 1890.

RÖVIDÍTÉSEK

- MNM Sós–Radnóti Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya, Cs. Sós Ágnes hagyatéka, Radnóti Aladár ásatási naplója.
- MTA KIT MS 4395/3 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, MS 4395/3, Radnóti Aladár: A zalavári kutatások eddigi eredményei, 1951. február 8.
- MNM RT Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár, Cs. Sós Ágnes hagyatéka.

MURÁNY TÖRTÉNETI SZEREPE A KEZDETEKTŐL A 17. SZÁZADIG

Egy vár esetében a gazdaság-, kormányzat-, társadalom-, és hadtörténet együttes vizsgálata nem bevett módszere a magyar történettudománynak. Ennek természetesen legfőbb oka a forrásadottságban keresendő: kijelenthető, hogy csak különlegesen szerencsés esetben lehetséges ezeknek a területeknek egyidejű érdemleges vizsgálata. Amikor történész-levéltárosként doktori disszertációm megírására készültem, azt vettem sorra, hogy Murány esetében mennyire lehetséges, hogy mindezek vizsgálata újfajta eredményeket hozhat a végvárrendszer megismerésében. Murány gazdag forrásadottsága a 16. század második felében a hasonló helyzetű más várakhoz képest jobb lehetőséget ígért erre. Az időszak azért is fontos, mert a végvárrendszer kiépülése szempontjából ekkor zajlottak a legjelentősebb események.

Jelen közlemény egy rövid áttekintés kíván lenni, amely részben a kutatási módszereket bemutatva, de a jegyzetapparátustól eltekintve, röviden ismerteti annak a kutatásnak az eredményét, amely teljes egészében 2007-ben könyv formában is megjelenik.

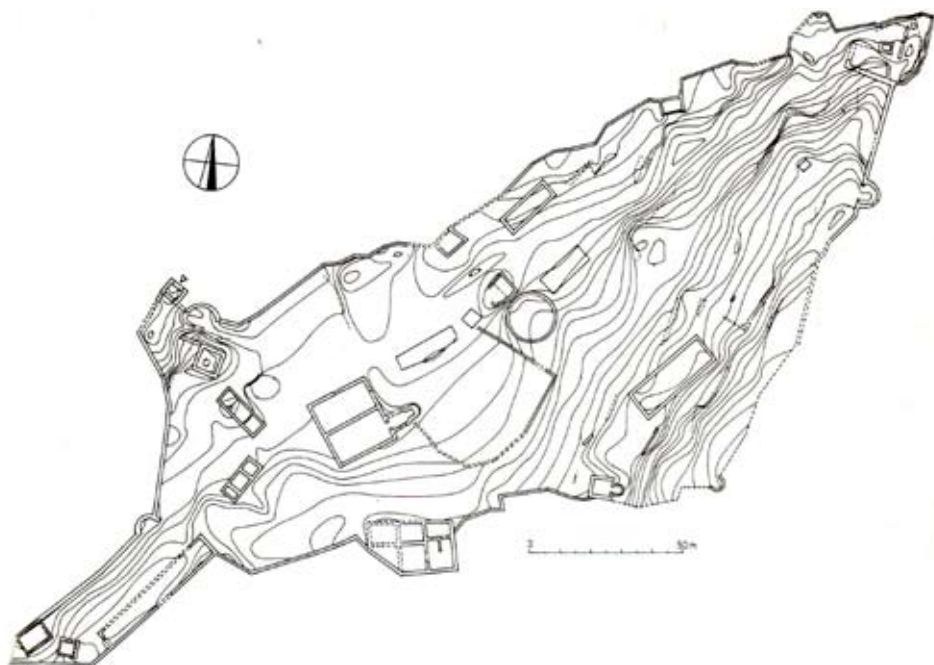
*

„Murány” (Muraň, Szlovákia), ma a romokban álló vár alatti község, eredetileg a várat jelentette, majd a vár alatti községet, amely később Murányalja elnevezést kapta. A magyar Murány helynév a szlovák Muráň-ból alakult ki, a szlovák névalak pedig a német „Maurer” (német = fal), amelynek eredete a várhegy kőfalhoz hasonló szikláiból vezethető le. A vár Gömör vármegye északi részén, a Jolsva (Murányi) patak völgyében, a Cigánka nevű hegy csúcsán található.¹ A vár kb. 300 méter hosszán és száz méter szélesen, északkelet-délnyugat irányban húzódik el a 935 méter magas hegycsúcson. Néhol maga csak a sziklafal is elegendő a vár védelmére, amely délkeleti irányban szinte függőlegesen zuhan alá a völgybe, de a vár szinte minden irányból megközelíthetetlen.

A természetföldrajzi környezet miatt a völgy alsó és felső része predestinálva volt arra, hogy egy egységbe, a jolsvai, illetve a murányi uradalomba legyen szervezve. Ez az átalakulás a 14. század közepe táján ment végbe: Murány a 15. század utolsó harmadától egyértelműen központi helyé vált.

Murányt, mint „Márton földjét”, Kövi határjárása alkalmával említik először. Amikor Jolsva 1243-ban királyi várbirtokként tűnik elénk a pelsőci határjárásban, egyetlen más Murány–völgyi települést sem említenek. 28 évvel később, 1271-ben azonban Jolsvát a hozzá tartozó murányi várral együtt adományozta el V. István Miklós országbírónak, 1299-ben pedig a már lerombolt murányi várat („cum castro desolato”) [Tornai] Tekus fiait át kellett adják a Balog nembeli Oth fia Hericus mesternek, tartozásuk fejében. Györffy György ezekből az Árpád-kori adatokból, valamint az 1321-ben kelt oklevélből időszakos megkülönböztetések nélkül azt a következtetést vonta le, hogy a váruradalom „a Jolsva patak felső völgyében, Jolsva és Murány vára körül” alakult ki.

¹ Murány Pozsonytól légvonalban kb. 225, Kassától kb. 100 km-re fekszik.

Murány alaprajza (Michal Slivka rajza)

(Michal Slivka–Adrián Vallašek: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku*. Košice, 1991. 169.)

Véleményem szerint a hely elnevezésének nyelvészeti magyarázata felveti annak a lehetőségét is, hogy a Murány név esetleg már csak a vár megépítése után keletkezett és valójában nem a várfalszerű sziklák alapján, hanem a völgyből is jól látható várfal alapján alakult ki. Erre a feltevésre az szolgálhat halvány bizonyítékkal, hogy az 1243. évi, a területet említő oklevél még nem Murányt nevezi meg ezen a helyen (bár a sziklák ekkor is látványosan magasodtak a terület felé), hanem „Márton-földjét”. Amikor először nevezik Muránynak a helyet, akkor már a várfalak is álltak.

A későbbi murányi uradalom területe 1271 előtt még két részre oszlott. Jolsvát a tőle északra elterülő részekkel a Vizesrétig (később ezen a helyen alakult ki Mokraluka település) a Záh-nem; ettől északra a Garamig a Rátoldok birtokolták. A déli részeket a Rátoldok a Záh javak elkobzása után, valamikor a 14. század közepén kapták adományba.

A murányi uradalmat 1321-ben a Rátold nembéli néhai Rolandus nádor fiai bírták, akik átadták a Sztoján neméből származó Helbrand fiainak, Helbrand és Éliás comesnek, soltészságba. A soltészszerződésből kiderül, hogy a várat az 1299-es állapotához képest még nem hozták helyre, tehát nem látott el fontos hadászati vagy birtokigazgatási feladatot. Az is kiderül, hogy a vár birtokosai tartották a vár újbóli megerősítésének terhetől.

Az 1321-től telepítésre kiadott murányi földön nyolc, névvel nevezett, zárt falu épült Nagyrőce mezővárossal mint közlekedési és vásárcsomóponttal, valamint Murány uradalmi központtal. A soltészek munkájának eredményeként háromféle településtípus alakult ki az uradalomban. A bányászatból élő Nagyrőce – ahol a soltészek leszármazottai is a székhelyüket tartották –, a vár (Murány) majorgazdálkodása miatt kialakult Murányhosszúrét, Kerekért (későbbi nevén Mokraluka) és Murányalja, és néhány te-

lepülésnek a leánytelepei, a lehota jellegű falvak: Muránylehota, Murányzdichava és Umralehota. Muránytól északra ekkor már/még nincs település.

Murány középkori említésével Luxemburgi Zsigmond egy 1435-ben kelt oklevelében találkozunk ismét, amikor az uralkodó a pelsőci Bebek családnak adta a füleki és jolsvai várakat és uradalmakat és a jolsvai várhoz tartozó murányi vámot.

A völgy legnagyobb települését, Jolsvát, a Záhok építették. A város szomszédságában, a patakparton található jolsvai várat pedig a Rátoldok emeltették, akik miután megszerezték ezt a területet, egész uradalmuk központjává Jolsvát tették meg, és az azt kezelő személyzetet Murányból ide költöztették; sőt a Rátoldok egyik, később jolsvainak nevezett ága is ide telepedett. Jolsva a 14. század közepétől átveszi mind Murány, mind Nagyrőce központi szerepét. Hamarosan városi és vásártartási kiváltságot is kapott.

Jolsva és Murány fejlődését jelentősen befolyásolta, hogy a husziták a 15. század közepén Murány várát elfoglalták és megerősítették. Kivonulásuk után Jolsváról Murányba települ a birtokigazgatási központ. Ez a középkori esemény véleményem szerint azt igazolja, hogy az uradalom birtoklása szempontjából lényeges, hogy Murányt ne hagyják erődítések és az azt őrző katonaság nélkül. Nyugalmasabb időkben a célszerűség a jolsvai uradalmi központ mellett szőlt, azonban az országot érő külső, huszita támadás bebonyosította, hogy Murány katonai birtoklása egyet jelent a völgy tényleges uralmával.

Murány vár középkori hadászati szerepe és jelentősége – a forrásadottság miatt korlátozott mértékben – a huszita harcok esetében vizsgálható. Ila Bálint azon a véleményen volt, hogy a várat IV. Béla építette a tatárjárást követő tervszerű várépítkezések során (amit szerinte az is igazol, hogy a vár magas fekvése jól illeszkedik a király „várépítő munkatervébe”), hadászati szerepe pedig az volt, hogy a völgyet, illetve a zólyomi és lipői részek felé lassan kialakuló átjáró utat védelmezze.² Az Árpád-korban nem ismerünk olyan forrást, amely a vár ostromáról említést tenne és nem is valószínű, hogy harci cselekmények központjába került volna. Ennek egyik oka az, hogy az ország északi határainak védelmében nem volt szerepe, így idegen csapatok támadásainak nem volt kitéve. Miután magánkézre került és vára még épségben volt, a feudális magánföldesúri villongásoknak azért nem volt célpontja, mert szinte lakatlan, ebből kifolyólag csekély értékű terület központjában feküdt. Egyes vélemények szerint a murányi várhegyre már 1440 körül husziták telepedtek le, akik valószínűleg sziklavárat építettek oda, amely 1461-ben még biztosan létezett. Ezt részben erősíti, részben gyengíti a Murányt említő kevés számú oklevél, amely ebben az időszakban született: 1438-ban és 1439-ben két-két, 1453-ban pedig egy oklevélben Murány esetében csak azt jegyzik meg, hogy vámmal rendelkezik, 1454-ben azonban már egyértelműen várat (fortalicium) említenek. Az 1461-es év előtt azonban nincs adatunk arra, hogy a husziták valójában megszállva tartották a várat. Egyetlen várostromról van közvetett bizonyítékunk. A vár kiváló védhetőségét felismerő husziták ugyanis megszállták Murányt, ezért királyi utasítására Szapolyai Istvánnak Murány alatt ostromvárat kellett építenie, s ehhez segítségül a király Lőcse városát rendelte a kapitány mellé.³ 1465-ben pedig Szapolyai Imre aki levélben tudatta Bártfával, hogy a vár alatt egy erődítményt kíván emelni.

Murányt már 1470-ben megszerezték Szapolyaiak, ami jól illeszkedik abba a stratégiaiába, amely egy a Tokajtól a Szepességig húzódó, többé-kevésbé összefüggő birtokkomple-

2 ILA, Gömör, II. 56–57.

3 HORVÁTH 2003. 945.

xumot eredményezett a család részére.⁴ Tornallyai János gömöri ispán, murányi és rákosi várkapitány 1523-ban Jolsván kelt, Selmezbányának írt leveléből kiderül, hogy őt a vár tulajdonosa az erdélyi vajda, Szapolyai János nevezete ki kapitánynak. Fontos kiemelni, hogy a krónikák és a szakirodalom állításával szemben Szapolyai Murányt nem birtokába, csupán a Tornallyaiak kezelésébe adta. Még 1528-ban is csak arról biztosította hívét, hogy a várra fordított költségek megtérítéséig tőle azt semmilyen szín alatt és semmilyen módon el nem fogja venni. Ígéretét azért tette, mert Tornallyai saját jövedelmeiből a várat rendbe hozta, megerősítette és sok gyalogost tartott a várban. Mivel az erről készült oklevél a lengyelországi Tarnowban kelt, ebből arra következtethetünk, hogy Tornallyai Jakab Szapolyai leghűségesebb hívei közé tartozott, követte őt akkor is, amikor Szapolyainak I. Ferdinánd seregei elől menekülve az országot is el kellett hagynia.

Az utolsó biztos adatunk Tornallyai Jakabról 1528-ból származik. Valószínűleg még Lengyelországból hazatért, majd egy nem ismert időpontban, talán még 1531 előtt meghalt. Halála előtt kiskorú fia, János gyámjaként Basó Mátyást, familiárisát, régi Gömör megyei nemest jelölte ki. Basó megmaradt Szapolyai pártján, de nem tartotta be Tornallyai Jakab végakarátát, mivel annak fiát Lengyelországba küldte, hogy eltávolítsa őt öröksége közeléből. Tornallyai János a visszatérése után egészen 1542-ig várta, hogy jogos birtokába jusson, majd ekkor egész családjával, rokonságával és szolgálóival Ferdinánd pártjára állt, akit hűségéről biztosított és aki ekkor menlevelet és kegyelmet adott számára. Szándéka egyértelmű volt: mivel nem tudta elérni, hogy Basó visszaengedje Murány birtokába, ellenségének ellenségéhez csatlakozott. Számítása csak részben hozta meg gyümölcsét, mert Murányt már nem kaphatta vissza, de a vár visszafoglalása után az uralkodótól az apja által a várra fordított összegekért – apai jussáért – cserébe rendszeres készpénz kárpótlást/támogatást kapott.

Érdemben nem befolyásolták az eseményeket, de meg kell említenem, hogy a vár és az uradalom, valamint a rákosi és szárdi erődítések és uradalmak ekkor már elvileg vingárti Horváth Gergely és rokona Libenkai János tulajdonában voltak. Az erről szóló adománylevelet természetesen I. Ferdinánd állította ki 1527. július 15-én.

I. Ferdinánd azt szerette volna elérni, hogy a várat Basó Mátyás önként szolgáltassa ki újdonsült hívének, Tornallyai Jánosnak. Murány ostorma ugyanis rendkívül nehéznek ígérkezett. A tárgyalások végül Basó hajthatatlansága miatt akadtak el. Várdai kancellár ekkor azt javasolta, hogy Basó további gonosztetteinek megfékezésére az uralkodó építessen Murány alatt egy olyan kastélyt („castellum”), amellyel Basóék rablásait, illetve a várba történő élelemez szállítást meg lehet akadályozni.

1549 nyarán Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok (1546–1550) vezetésével spanyol és német zsoldosok, valamint Bebek Ferenc nemesi csapatai elfoglalták Murányt és Basót főbb társaival együtt kivégezték. Basó Mátyás valószínűleg nem gondolt arra, hogy Ferdinánd ekkora anyagi áldozatot követelő hadjáratot kezd. Az uralkodónak azonban nemcsak Murány megszerzése volt fontos, hanem nővérével, Máriával történt egyezsége után végre egész Alsó- és Felső-Magyarországon meg kívánta erősíteni hatalmát. Basó leverése erősítette a köznemesség Ferdinánd iránti elkötelezettségét.

Az 1549-es ostromot jelen közleményben részletesen nem tárgyalva csak annyit kell megjegyezni, hogy a hegyi várak hadászati értékéről és szerepéről a szakirodalom sokszor túlzott általánosításokat és felületes elemzéseket tett. A várral szemben folytatott egyetlen rendszeres ostrom tapasztalatai azt mutatják, hogy kevés számú őrséggel is jól

védhető volt, 1549-ben a legalább tízszeres túlerő csak 41 napig – július 6-tól augusztus 15-ig – tartó ostrom után volt képes a várat bevenni. A leírásokból kiderül, hogy azért került nagy erőfeszítésbe az ostrom, mivel a vár az ostromlók számára nehézfegyverzetel szinte megközelíthetetlen volt; a várfalak ugyan nem voltak különlegesek, de mivel meredek sziklákra épültek, gyalogosan is nehéz volt közelükbe jutni. Érthető tehát, hogy a török még Fülek bevétele után sem vállalkozhatott a vár rendszeres ostromára. Tudjuk ugyanis, hogy a töröknek egy ostromra általában nem állt rendelkezésére több hónap, de még 41 nap is ritkán.⁵ Az ostromlót segítette, hogy külső támogatást a vár védői nem kaphattak, mivel ekkor még a török útjában Fülek és az az előtte elhelyezkedő kisebb végvárok álltak; Fráter György pedig nehezen vállalkozhatott Erdélyből csapatok küldésére ilyen messzi távolságra.

Murány elestének okát nem fekvésében kell keresni, sokkal inkább az egyenlőtlen feltételekben és a fegyelmetlen védők magatartásában. A Habsburg katonai vezetés számára ezek a tanúságok nyilvánvalók voltak, amit abból mérhetünk le, hogy Murány ezt követően a fegyverrel és élelemtartalékkal rendkívül jól ellátott várak közé tartozott, a benne szolgáló német katonák hűségében a mindenkori „bécsi királyok” pedig mindig megbízhattak. Úgy tűnik, hogy fekvése később, végvári funkciójának elvesztése után is fontos hadászati szerepre predesztinálta Murányt.

Murányt a központi kormányzat 1594-ig, Fülek újbóli keresztény kézre kerüléséig nem kívánta magánkézbe adni, ezután azonban többen is gyorsan felismerték előnyeit. Közülük talán elsőként jelentkezett Rákóczi Zsigmond, aki egy kérvényében jelezte, hogy Zólyom, Murány vagy Tokaj zálogát szerette volna megkapni 70 ezer tallérért.

A birtok zálogbaadását az udvari, a magyar, az alsó-ausztriai kamarákat és a besztercebányai alkamarát is érintő hosszas előkészítő munka előzte meg. Az uralkodót, illetve az Udvari Kamarát elsősorban az mozgatta, hogy Murányt, ha már nem tudta királyi birtokként megtartani, minél jelentősebb ellentételezésért cserébe engedje ki a kezéből. Ennek a szándéknak a megvalósításában az első állomás az volt, hogy a vár utolsó kapitányával el tudjanak számolni. Julius Herbersteinnel szemben ugyanis az uralkodó jelentős adóságot halmozott fel. Ennek kisebbik része a vár élelemellátására adott hitel, a nagyobb rész pedig a részére ki nem fizetett zsold volt. Herbersteinnek a tárgyalásokat 1602 tavaszán sikerült lezárni, ugyanakkor már a tárgyalások során kikristályosodott, hogy a végső cél voltaképpen az, hogy a füleki főkapitány, Hans Jakob von Rottal kapja meg a birtokot. Rottal esélyét az is növelte, hogy nemcsak a már eddig kölcsönzött pénzéért akarta a birtokot megszerezni, hanem arra is hajlandó volt, hogy újabb összeget hitelezzen az Erdélyben harcoló katonák fizetésére. A Rottal-féle okirat a zálogbaadás egész folyamatát egy engedményezés keretébe foglalta, amelyben Herberstein volt az engedményező, Rottal az engedményezett, II. Rudolf pedig az egész ügyletet jóváhagyta.

A hosszas ügyintézés és a nagy költségek ellenére Rottal nem tartotta meg Murányt. II. Mátyás 1609. december 20-án újabb záloglevelet állított ki, amely szerint Széchy Tamás dunántúli főkapitány, királyi udvarmester, tanácsos Rottalnak 77307 mFt-ot (=magyar forint) fizetett és 10 ezer mFt-ot az uralkodónak, hogy Murányt átvehesse. A részére kiadott „Bestellungból” annyit emelnék ki, hogy köteles volt negyven német

5 SZÁNTÓ 1980. 26. A nagyobb erődítések a török főerők ellen 10-30 napot, a kisebb várak 4-5 napig tudtak ellenállni. Ennyi idő állt rendelkezésre, hogy a mezei hadak, vagy a környező várakban állomásozó katonák a védelem segítésére siessenek.

katonát (köztük egy hadszertárost és két tüzért) havi 250 rFt (= rajnai forint) támogatás ellenében a várban tartani és élelmezni.

*

A Gömör megyei vár és az uradalom a középkorban nem tartozott semmilyen különleges köz- vagy hadigazgatási egységbe. Ez a 16. század közepe után változott meg alapvetően. Murány a bányavidéki főkapitánysághoz, illetve ennek következtében a Magyar és nem a Szepesi Kamarához tartozott. Ez azt igazolja, hogy a kor katonai vezetői, amikor a védelem szervezetéről döntöttek, hadászatiilag a bányavárosok védelmét fontosabbnak ítélték, mint sem hogy Murány a felső-magyarországi védelmi rendszerben tagolódjon. A Haditanács végig megőrizte szerepét a vár királyi birtoklása, illetve Murány zálogba adása után is. (A zálogosok tehát nem tehetek a várba rendelt katonasággal olyasmit, ami ellentmondott a záloglevélbe erről írottakkal.) A vár kapitányainak katonai feladatairól az uralkodó utasításban rendelkezett. A murányi kapitányok feladatai közül a fontosabbak: a vár őrzése illetve megvédése az ellenséges támadásoktól, a várban állomásozó katonaság felügyelete és a vár gazdasági személyzetének szükséges támogatása.⁶

A várak gazdasági szervezete a 16. században folyamatosan változott a végvárrendszer különböző helyein. Murány esetében is megfigyelhető ez a folyamat. A gazdasági ügyintézés 1559 júliusáig az udvarbíró kezében összpontosult. Ekkor összevonták a vár kapitányi és udvarbírói tiszteit és a kapitányok, Maskó Menyhért és Julius Herberstein a katonai instrukciójuk mellé külön utasítást kaptak az udvarbírói teendők ellátására. 1559 júliusáig a már korábban is az udvarbírókat segítő írnokok (számvevők), illetve a sáfár végezték a mindennapi gazdaságirányítási, valamint élelemellátási feladatokat. A gazdasági szervezet átalakításával tehát az udvarbíró, az udvarbíró írnoke (számvevő), az élésmester és írnoke posztok alakultak át, illetve szűntek meg. A felsorolt négy személy helyett ezt követően az írnok–számvevő és a sáfár látta el a vár gazdasági irányítását. Úgy tűnik azonban, hogy ketten kevésnek bizonyultak a feladatok ellátására. Ennek tudható be, hogy a már 1556-ban az udvarbíró emberei közé tartozó Dluhaluka egyre több feladatot kapott és lassan a vár egyik fő gazdasági szervezőjévé vált. A Maskó Menyhért kapitánynak 1574-ben kiadott újabb udvarbírói utasítás már egy üzemszerűen működő gazdasági szervezetet mutat, felölelve az uradalom és a vár katonáinak ellátásával kapcsolatos teljes körű gazdasági tevékenységet, így hát nem meglepő, hogy az 1584-ben kinevezett Julius Herberstein ugyanezt az utasítást kapta, eltekintve a tizedszedés, a majorság, illetve a katonák részére kiosztott élelem tekintetében történt módosításoktól.

A törvényekben, rendeletekben meghatározott helyzethez képest Murány igazgatásában sok kivétellel találkozhatunk. Az, hogy Murány már a kezdeti időszakban a felső-magyarországi jövedelmek kezelőjéhez tartozott, jó eséllyel azt is jelenthette volna, hogy 1567-től a gömöri várakkal együtt a Gömör megyében utasítása szerint területileg illetékes Szepesi Kamara alá rendelik (Alsó- és Felső-Magyarország határán, az utóbbi területén helyezkedett el, mint Gömör megyei vár). Ehhez képest mindvégig az udvarbírói utasítások és a tényleges kamarai gyakorlat szerint is, a Magyar Kamara alá tartozott. A korai időszakban, amíg még Werner György kezében volt a felső-magyarországi ügyek kezelése (Eperjesen, illetve később Kassán), addig a felső-magyarországi jövedelem-

6 Erről bővebben: SARUSI 2004.

igazgatóság – a körmöci, illetve a besztercebányai alkamarával párhuzamosan – járt el legtöbbször murányi ügyekben. Az alkamarák kapcsán elérkeztünk a következő a kivételhez. E két szerv tisztviselői a vár közelsége és az uradalomban folytatott bányászati tevékenység miatt is részt vettek a vár irányításában. Különösen fontos volt szerepük a kezdeti időszakban, amikor felmérésekkel és javaslatokkal támogatták az Udvari Kamarát a vár gazdaságának megszervezésében. Ezeknek az alkamaráknak az utasítások szerint csak a bányászatban volt felügyeleti szerepük, de a gyakorlatban éppen ezen a területen – a kezdeti időszak felméréseinek elkészítése után – szinte semmilyen felügyeletet nem láttak el, mivel az uradalom területén nem folyt nemesfémányászat.

*

Egy végvár hadászati szerepének megítélésekor elfogadott módszer annak megállapítása, hogy a tagolt védelmi rendszerben az első, a második vagy a harmadik vonalban helyezkedik el. Ez Murány esetében korlátozottan érvényes, mivel a nógrádi várak 1552. évi, majd Fülek 1554. évi elestével északi irányban megszakadt az a védelmi vonal, amely a törököket a további terjeszkedéstől visszatartotta. A keleti, észak-kelet irányban elhelyezkedő Eger, Putnok, Balog, Szendrő, Szádvár, Krasznahorka és Murány; a nyugati, észak-nyugati irányban Csábrág, Bozók, Dobronya, Zólyom és Végles várak próbálták útját állni a török északi irányú terjeszkedésének. A Zólyom–Szendrő között húzható vonaltól északra azonban csak Murány az, amely sikerrel állhatott volna ki egy rendszeres ostromot a török ellen. Mivel a vár nemcsak a legmagasabban, hanem legészakabbra is feküdt a végvárrendszerben, mögötte már nem volt olyan erődítmény, amely útját állta volna a török további északi terjeszkedésének. A további előrenyomulás a két országrész elvágása miatt járt volna súlyos következményekkel. Ezt már a kezdetektől felismerte a Habsburg katonai kormányzat. A várnak fontos szerepet szántak, amit az is mutat, hogy mindvégig idegen (horvát, illetve német nemzetiségű) kapitányt neveztek ki a vár élére és német őrséget osztottak alá. Csak a fellegvár alatt felépített „kastély”-ban állomásozott – kezdetben meglehetősen csekély, később már jelentősebb számú –szláv, délszláv, illetve magyar nemzetiségű őrség.

A vártól északra, de még a murányi uradalomban elhelyezkedő polonkai és sumjáci kisebb őrhelyeket valószínűleg 1584 körül hozták létre, előbbiben 25 drabant állomásozott. A két kisebb palánk építése és felügyelete a murányi prefektushoz tartozott. Feladatuk az volt, hogy a vártól északkeletre és északnyugatra elágazó utakat ellenőrizzék. A két kisebb őrhely valószínűleg 10–15 évnél nem létezhetett tovább, mivel 1594-ben Fülek visszafoglalásával sikerült a török védelmi vonalat tartósan hátrébb szorítani.

Murány 1549-es elfoglalása és Fülek török kézre kerülése közötti időszakban, amíg a Bebek Habsburg-párton maradtak, elsősorban a vidék – szűkebben Gömör, tágabban az alsó-magyarországi bányavárosok és a Szepesség – biztonságának szavatolása volt a legfontosabb feladata. A vár következő hadászati korszakát 1554-től, Fülek török kézre kerülésétől 1566-ig számíthatjuk, amikor is a török hódoltság közvetlen frontvonalba helyezte a várat. A helyzetet az is nehezítette, hogy a Szapolyai párti Bebek kezén volt Szendrő és több kisebb gömöri vár. Murány ebben az időszakban elsősorban a Bebek ellen játszott fontos szerepet. Mutatják ezt azok a kisebb ütközetek, melyeket a Bebek török martalócok segítségével Murány környékén hajtottak végre. Murány harmadik hadászati korszaka, amely Szendrő Habsburg kézre kerülésétől Fülek 1594-ben történt elfoglalásáig terjedt, már azt mutatja, hogy a vár jelentősége fokozatosan csökkent, szere-

pét Szendrő vette át. Azzal párhuzamosan ugyanis, ahogy a murányi őrség létszámát lassan csökkenni látjuk, valamint, hogy a gömöri tizedből származó jövedelmek egy részét Szendrőre irányítják át és a szendrői védműveket jelentősen megerősítik, Szendrő egyfajta várközponttá alakult, kapitányai főkapitány minősítést kapnak, ott egyre jelentősebb számú német őrség állomásozott. Murány azonban még ekkor – jórészt azért, mert Fülek még török kézen volt – a végvárrendszer nélkülözhetetlen láncszemét jelentette. Fülek keresztény kézre kerülése után szerepe tovább csökkent. Annak (és a környező kisebb várak) beépülése a végvárrendszerbe ugyanis azt eredményezte, hogy Murány előtt erős és tagolt végvár vonal jött létre. Ekkor felszámolják az 1584 után Murány alá rendelt polonkai és sumjáci palánkokat, a várban és a kastélyban szolgálók összlétszámát negyven főre csökkentik. Szinte azonnal redukálják a gömöri tized Murányra eső részét, először negyed-negyed arányt Szendrőre és Fülekre, majd a teljes tized felét Fülekre irányították. A királyi végvárrendszerben bekövetkező szerepvesztésének következő állomása az volt, amikor az uralkodó, meg sem várva a tizenöt éves háború végét, 1602-ben a várat zálogba adta. Ettől fogva már nem tekinthetjük Murányt a végvárrendszer fontos elemének, legfeljebb harmad-negyedrangú magánvárnak, amelyben bár szolgálnak királyi zsoldon tartott katonák, nem játszik jelentős szerepet a központi katonai szervek elképzeléseiben.

Hogy Murány a bányavidéki főkapitánysághoz, illetve ennek következtében a Magyar és nem a Szepesi Kamarához tartozott azt igazolja, hogy a kor katonai vezetői, amikor a védelem szervezetéről döntöttek, hadászati lag a bányavárosok védelmét fontosabbnak ítélték, mint sem hogy Murány a felső-magyarországi városokat védelmezze. (Ez természetesen nem azt jelentette, hogy Muránynak utóbbiak védelmében nem volt szerepe.)

A bányavidéki várak és Murány viszonyáról érdekes módon viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre. Az 1577-ben Bécsben tartott haditanácskozásra készített javaslatban a bányavidéki várakról általánosságban megjegyezték, hogy jelenlegi számukban jól meg tudják akadályozni a törökök betörését. Murányról azt állították, hogy a várban 84 német katona, valamint a kapitány hat lovasa állomásozott, a vár alatti kastélyban 30 gyalogos. Mivel azonban Murány egy magas hegyen helyezkedik el, az ellenség nem képes nagy kárt tenni benne, ezért elegendő a várban összesen 60 német gyalogost tartani. A kastélyban 30 gyalogos számát azonban nem javasolták csökkenteni.

Az 1549. évi ostrom után Muránynak nem kellett nagyobb támadást elhárítania. A vár alatti kastélyt ugyanakkor sokszor érte meglepetésszerű támadás. A török támadásoknak nemcsak a rablás és a rabok ejtése volt a célja, hanem hogy az elrettentés eszközeit alkalmazva minél több falvat adófizetésre kötelezzenek. Ennek a stratégiának az lett az eredménye, hogy egyre több falvat hódoltattak részben vagy egészen a murányi uradalomban is. 1559-ben öt, 1573-ban már tíz, 1584-ben pedig tizenhárom falu neve mellett szerepel a „Turcis subiecta” megjegyzés az urbáriumokban. A vár ekkor már csak az északra fekvő területeket tudta megvédeni a kettős adóztatástól.

A fegyveres konfliktusokról összefoglalóan a következőket tudjuk állítani: a támadásokat általában a füleki, a hatvani és a szécsényi várakból összegyűjtött martalócok jórészt a kastély ellen vitték véghez. A vár ellen biztosan nem kíséreltek meg komolyabb ostromot. Murány számára az 1555-től kezdődő időszak volt a legveszélyesebb. A vár ekkor szinte teljesen körül volt zárva, uradalmát és Gömört a török a Bebekek segítségével rendszeresen pusztították, ezzel megmaradását komolyan veszélyeztették. A bécsi hadvezetés azon kísérlete, hogy Krasznahorka elfoglalásával a Bebekeket leverje és ezzel a bányavárosokat és Murányt biztosítsa, kudarcba fulladt. Murány ebben az időszakban került a legnagyobb veszélybe. A helyzetet az is súlyosbította, hogy az őrség fizetetlen-

sége miatt rendkívül elégedetlen volt, majd 1557 tavaszán Dominics Gáspár kapitány, a tapasztalt katona is felmondta szolgálatát. Úgy tűnik azonban, hogy Maskó alkalmasnak bizonyult a kapitányi poszt ellátására, így Murányt meg tudta őrizni a Habsburgok számára. A Murányra nehezedő nyomást biztosan enyhítette Bebek Ferenc hosszan tartó budai, isztambuli és erdélyi távolléte, majd az 1558-ban bekövetkezett halála. A murányiak által véghezvitt támadások kapcsán azt érdemes megjegyezni, hogy mivel a vár csak gyalogosokkal rendelkezett, és ezek száma sem volt igazán jelentős, a vár önálló erejéből nagy erejű támadásokat képtelen lett volna más várak ellen folytatni, így csak vagy kisebb akciókat hajtottak végre, vagy más nagyobb seregekhez csatlakozva vettek részt a török elleni harcokban. Fülel eleste, illetve a Bebek elpártolása után bekövetkező események Murányt rövid időre egyértelműen a végvonalsó vonalbeli várai közé emelték. A környék folyamatos pusztítása, a kastély és a vár létesítményei ellen véghezvitt támadások azt a sajátosságot mutatják, ami a török harcmódot jellemezte egy-egy jelentősebb vár bevételének az előkészületeinél. A módszeres pusztításokat azonban megakasztotta a Bebek Ferenc más irányú elfoglaltságai, majd halála. Szendrő 1566-os bevételét után sem szűntek meg a vár kastélya elleni támadások, de ezek már nem voltak olyan súlyosak, mint 1555–1558 között.

*

Az őrség létszáma, összetétele és a zsoldfizetési gyakorlat alapvető kérdése egy végvár hadászati szerepének meghatározásakor. Dominics Gáspár kapitány alatt 1550-ben összesen 141, 1565-ben 143 fő volt. Egy 1572. évi várjegyzék szerint Murány, Maskó hat magyar lovasával, 84 német gyalogossal és 7 tüzérrrel-tüzérségi személlyel a bányavidéki végekhez tartozott. Az 1576. évi és az 1582. évi várjegyzék szerint 90, illetve 95 katona állomásozott a várban. Az ehhez a létszámhoz megállapított zsoldszükséglet 1565-ben 8075 m(agyar) Ft (9690 r[ajnai] Ft), 1572-ben 5636 mFt (=7045 rFt/év), 1576-ban évi 7150 mFt (=8580 rFt), 1582-ben pedig 6915 mFt (=8298 rFt) volt. Ezek a számok más várak őrségéhez viszonyítva sem magasnak, sem alacsonynak nem nevezhetők. Ugyanakkor ennyi katona a (felleg)várban valószínűleg sohasem szolgált. Az egyetlen olyan zsoldszámolás, amely alapján konkrét számokból lehet a tényleges katonai létszámra következtetni, 1555-ben készült. Julius Herberstein kapitány számára a nyolc, illetve két évvel korábbi kimutatással szemben 1584-ben ténylegesen csak 65 katonát engedélyeztek a vár megvédésére. Ez a 65 fő pontosan harminc fővel kevesebb, mint a két évvel korábban a birodalmi rendeknek készített kimutatásban feltüntetett létszám. Az 1555-ös és az 1570-es elszámolásból kitűnik, hogy a megszolgált zsold kb. felét élelemben kapták, ami azt eredményezte, hogy a katonaság zsoldjára jóval kevesebb készpénzt kellett fordítani a központi szerveknek, mint amelyek kimutatásaikban szerepelnek. Murányban maximum 50%-al kevesebb német zsoldos szolgált, mint az előírt létszám. Ennek csak egyik oka, hogy ezek inkább előirányzatnak tekinthetők. Jelentős lehetett az az időközi csökkenés, amely a katonák önkényes távozásából adódott. Szintén nem került kifizetésre a zsold, ha a két mustra között halt meg a katona.

A bécsi udvar a török elleni védelem költségeit igyekezett azokra a tartományokra hárítani, amelyeket a végvárvonalon közvetlenül védelmezett. A bányavidéki védelemhez a cseh–morva rendek az 1570-es évektől járultak hozzá rendszeresen évente 156 ezer tallérral (=195 ezer mFt). A rendszertelenül és nem teljes egészében kifizetett zsoldösszegekből ugyanakkor úgy tűnik, hogy a Murányt „illető” rész sokszor nem jutott el a várba.

A várban állomásozó katonák létszámáról és fizetésük sokféle módjáról rendelkezésre álló források alapján a következő megállapítások tehetőek meg:

- a fellegrvárban – az előirtakhoz képest alacsonyabb létszámban – mindig német, a kastélyban és a két palánkban pedig mindig magyar és szláv őrség állomásozott;
- a németek étellemmel való ellátása zsoldjuk terhére történt;
- a zsold terhére kiosztott ételem értéke (csakúgy, mint Komáromban és Győrben) a leszolgált időnek megfelelő összeg felét is elérte;
- az elszámolások alkalmával az uralkodó sohasem volt képes a teljes összeget kifizetni.

Mivel az 1555., 1557., 1565. és az 1570. évi mustra alkalmával sem tudták teljesen kifizetni a murányi őrséget, felvetődik, hogy volt-e arra példa, hogy bármikor is sikerült a teljes őrséget egyszerre kifizetni. A ki nem fizetések gyakorisága azt mutatja, hogy ez rendszer volt és nem kivétel: a központi kormányzat által megállapított zsoldösszeg tehát nem járt valós következménnyel. Ez csupán valamiféle irányösszegnek tekinthető, amelyet esetleg egyes magasabb beosztású katonák, tisztviselők megkaphattak (ők is inkább valamiféle egyéb módon és nem készpénzfizetéssel), de a katonatársadalom nagy része nem. Bár a fizetelenség miatt rendszeresen panaszkodott minden murányi, valójában tisztában lehettek azzal, hogy őket sohasem fogják teljesen kifizetni. Ezért is, amelyikük csak tehetett, igyekezett más módon készpénzhez jutni. Egyesek közülük a vár körüli munkákba segítette be, mások a tizedszedés alkalmával jutottak kisebb nagyobb többletjövedelemhez.

Az idegen és a magyar nemzetiségű katonák zsoldfizetési gyakorlata összességében egyfajta egyensúlyt mutat. Úgy tűnik nem áll meg az az állítás, hogy a várakban állomásozó idegen katonaság részére nagyobb harcértéke miatt állapítottak volna meg jelentősebb zsoldot. A magasabb zsold névlegesnek tekinthető és inkább azt jelenti, hogy az élelmezés költségeit foglalta magába, valamint azt a tényleges gyakorlatot, hogy teljes kifizetésére csak elvétve került sor. (Fontos hangsúlyoznom, hogy ezek a megállapítások a várakban állomásozó idegen katonaságra értendők.)

*

Murány gazdálkodásának középpontjában természetesen a várban szolgálók ellátása állt. Néhány kivételes évtől eltekintve ezt az esztergomi érsekségtől bérelt Gömör-, és egy-két évben a Torna megyei gabona- és bortizedre alapozták. Kisebb jelentőségű volt a váruradalomhoz tartozó falvak terményszolgáltatása, a vlach censusból származó juhok és egyéb javak, valamint a Kamarától kapott só. A murányi allódium elenyésző mértékben járult hozzá a vár bevételeihez, szerepe inkább a termények, állatok őrzésére, gondozására korlátozódott.

Murány gazdálkodására jellemző, hogy az elszámolásoknál szinte minden bevételnél és kiadásnál igyekeztek pénzben is megadni annak értékét, készpénz mégis nagyon kevés forgott a gazdálkodás során. Készpénzre többnyire az élelemellátással foglalkozó emberek fizetése, illetve a hűsnemük beszerzése miatt volt szükség. A várhoz a Kamarától, a hadi fizetómestertől, esetileg a dika jövedelmekből, az uradalom jobbággyai által fizetett censusból, a vashámorok és huták adóiból, a murányi és a süvétei vámból, állati-, mezőgazdasági termékek, a vlach census esetleges pénzbeli megváltásából, nyersvas eladásából, a majorság befizetéseiből és a bírságpénzekből érkezett készpénz. A kamarai bevételek többé-kevésbé kiegészítő jellegűek voltak, tehát figyelembe vet-

ték a gazdálkodás eredményességét. Az éves bevétel és kiadás az 1550-es években még szélsőségesen ingadozott, de az 1560-as években 4700-5100 forint körüli középértéket ért el. Az, hogy a pénzügyi mérleg deficitese volt, egy évben a Kamara hozzájárulásától is függött. Amennyiben nem volt elegendő készpénz, akkor az alkalmazottak fizetését „spórolták” meg, mivel a katonák élelemellátásának zavara esetén, az amúgy éveket is késő zsold miatt, a katonák vagy eltávoztak, vagy fosztogatni kezdtek volna.

A vár tisztviselőinek és szolgálóiknak fizetését az uradalom jövedelmeiből kellett előteremteni. A murányi vár számadásában sohasem szerepel készpénzkiadás a német őrség zsoldjára. Amennyiben fegyvereket fizettek – néhány alkalommal az ötvenes években –, azok az udvarbíró utasításában szereplő, a kastélyban szolgáló gyalogosok, vagy a tizedbehajtásánál segédkező, alkalmilag felfogadott emberek voltak. A vas eladásából, vagy a bor eladásából évi több száz forint jövedelme származott a várnak.

A vár gazdálkodási tevékenysége egyoldalú volt. Az uradalomból nem volt lehetséges előteremteni azt az élelmet, amely a katonaság ellátásához elegendő lett volna. A Mohács előtti időszakban a vár minden bizonnyal el tudott tartani egy kisebb létszámú fegyveres őrséget és a vár gazdasági személyzetét. Ezt követően a felső-magyarországi uralmi viszonyok és a rendszeressé váló háborús helyzet, később pedig a jelentős német gyalogság jelenléte, valamint 1554-ben Fülek török kézre kerülése azt eredményezte, hogy az uradalomból származó jövedelmek visszaestek. Ezért a 16. század második felére a vár a megnövekedett számú őrséget már képtelen volt ellátni. Ezért volt szükség arra a külső támogatásra, amely az időszakos kamarai pénzsegélyekben és a gömöri tizednek Murányhoz rendelésében merült ki. E két forrásból származó jövedelmek nélkül – különösen a tized nélkül – nem volt megoldható a vár ellátása.

Bár „a vár gazdálkodásáról” írtam, inkább a hadigazdálkodás kifejezés lenne a helyesebb, amelynek központi kérdése a katonák ellátása volt. Ugyanis nem arra törekedtek, hogy az élelemértékesítés jövedelméből a zsoldhoz szükséges összeget előteremtsék, hanem a viszonylag alacsony árral a katonák türelmét igyekeztek biztosítani a sokszor évekig késő zsold miatt. Az állandónak nevezhető zsoldkésések idejére a német katonákat csak a számukra kedvező élelmezési rendszerrel lehetett a várhoz kötni. (És persze abban reménykedhettek, hogy egyszer mégis zsoldjukhoz juthatnak.)

Felvetődik a kérdés, hogy miért költöttek sok pénzt élelemre a zsoldosok, amikor zsoldjuk mellé élelmet is kaptak. Erre elsősorban az a megoldás kínálkozik, hogy sok asszony és gyerek (a katonák létszámának kétszerese) tartózkodott a várban, akiket valószínűleg a katonák élelmeztek. Ehhez járult, hogy a részükre eladott jelentős mennyiségű sört, amelyet a tizedgabonából állítottak elő, és a bort, amely a gömöri tizedből származott, igencsak nagy mennyiségben fogyasztották.

A számadáskönyv alapján több olyan változást figyelemmel lehet kísérni a vár gazdálkodásában, amelyhez külső vagy belső hatásokat lehet kötni. Fülek elestéig, sőt még egy éven keresztül a vár gazdálkodása kiegyensúlyozott. Az 1556-os pusztítások azonban válságot idéztek elő, amely egészen 1560-ig elhúzódott. Újabb fellendülés következik ekkor, amelynek érdemait talán Maskó kapitánynak tudhatjuk be, amely változások 1572-ig biztosan eltartottak.

Kétségtelen, hogy a terület és lakossága erősen megsínylette a katonák jelenlétét és eltartásuk költségét, de pl. a vasbányászat nem szünetelt, a tizedjövedelmek végig viszonylag magas szinten mozogtak és a várigazgatás is jól ellátta a rábízott feladatot, a katonaság és a műhelyek ellátását. A vár gazdasági szervezete eredeti céljának, a katonaság élelemmel való ellátásának jól megfelelt.

A számadáskönyv alapján kijelenthetem, hogy a katonák eltartására a központi szervek által fordított tényleges készpénz kiadások lényegesen kisebbek voltak, mint az a névleges zsoldösszegekből várható lett volna.

*

A murányi vár élelemellátásáról összefoglalóan a következőket mondhatjuk el.⁷ A katonaság ellátását jórészt Gömör megye bérelt egyházi tizedéből oldotta meg a vár gazdasági személyzete, a húsellátás biztosításához szükséges nagy mennyiségű marhahúst külső forrásból, az egyre csökkenő mértékben érkezett készpénz segítségével biztosították. Mivel a vár egy magas hegy csúcsán épült, nagyobb település is csak jelentős távolságban volt, ezért a napi kb. 150 db kenyér, 60 kg hús és a kb. 430-540 liter sör elkészítéséről, feldolgozásáról a várban működő pékség, mészárszék és sörfőző gondoskodott. A katonák fejadagja magas hús, kenyér és sörfogyasztást feltételezne, azonban saját fogyasztásukon felül gondoskodniuk kellett a várban tartózkodó családjuk ellátásáról is, így kénytelenek voltak a megegyezéssel menynyiségén felül is élelmet vásárolni. A várban alkalmazott élelemellátási rendszer lényege az volt, hogy a vár magas rangú tisztviselői, a központi kormányzati szervek képviselői, a helyben vizsgálatot folytató bizottságok és a katonák megegyeztek a részükre kiosztott élelem mennyiségéről és annak értékéről. Az elfogyasztott élelem értékéről elismervények születtek, amely elismervényeket összesítették, és/vagy a helyben vizsgálatot folytató biztosok számoltak el a katonákkal, vagy és a hadifizetőmesternek adták át, aki zsoldfizetésükre írta jóvá azokat. A rendszer azt eredményezte, hogy a Habsburg kormányzatnak – az időszaktól függően – 30-40%-kal kevesebbet kellett fordítania a katonák zsoldjára, mint amennyit a központi előírások tartalmaztak. Az élelemellátás megfelelő volt, nagyobb zavarok nem keletkeztek.

Az élelem tárolásával, előállításával és a szétosztásával a pékek, mészárosok, sörfőzők és a pincemester foglalkoztak. Közvetve szintén az élelemellátó személyzethez tartoztak, és ezért időszakos fizetést húztak a szekeresek és a pásztorok. A tized behajtásában, feldolgozásában és adminisztrációjában ez a személyzet nem vett részt, feladatuk a tizedből származó termények esetében csak a kicséplést gabona, a bor, a juhok feldolgozása, őrzése, illetve szállítása volt.

A kastélyban általában 10-40 főnyi gyalogos tartózkodott, akik élelemellátása más rendszer szerint működött. A számadáskötet csak elvétve tartalmaz erre vonatkozó bejegyzést. Valószínűleg maguknak kellett élelmükről gondoskodniuk, amennyiben a vártól kaptak élelmet (nagyon ritkán), azért készpénzzel fizettek. A környékbeli településekről szerezheték be élelmüket, amennyiben pedig a tized behajtásában vettek részt, akkor a települések bírói kötelesek voltak ellátásukról gondoskodni. A kastélyban és a várban szolgáló legkülönbözőbb rendű és rangú személyek sokszor látták el a tizedadminisztrációs tisztséget, ugyanaz a személy olykor 5-6 évig, de akár évtizedeken keresztül.

A sörfőzde létrehozása és üzemeltetése nem volt egyszerű feladat. A sörfőzdet először a váron kívül állíthatták fel. Egy 1558-as inventárium szerint a vár területén és a vár alatt (lehet, hogy nem a kastélyban, hanem csak a vár közelében) is volt egy sörfőző épület. Lehet, hogy a vár területén azért létesítették a sörfőzöt, hogy garantálni tudják az állandó, biztonságos működést, az esetleges török vagy más fegyveres pusztítások ellen. A sört a vár német katonasága fogyasztotta, más jelentősebb vásárlóközönsége nem

7 A vár élelemellátásával külön tanulmányban foglalkoztam: SARUSI 2001.

volt. Folyamatos üzemeltetésének legjelentősebb indoka a nyereséges működés volt, de a német katonaság számára bizonyonnyal többet jelentett a sörfogyasztás, mint élvezeti cikk, illetve a napi folyadékszükséglet pótlása. Otthonról hozott életvitelükből, szokásaikból keveset tudtak átmenteni az idegen, zord hegyi vár környezetébe. A sör előállítására tett folyamatos erőfeszítések, a vár terményeinek és pénzének erre a célra fordítása egyik legfontosabb feladata kellett, hogy legyen a várat irányító vezetőknek.

Érdekes, hogy bár a várban mindig jelentős élelmentartalék volt, 1549–1572 között nem találtam adatot arra, hogy a tartalékból mezei sereget élelmeztek volna. Talán ebben az esetben is az volt a probléma, hogy a vár olyan magas helyen helyezkedett el, hogy nem érték volna meg a szállítással járó gondok a sok fáradságot. Az is elképzelhető, hogy jelentősebb csapatfelvonulásokkor, nem a vár, hanem a kastély tárolókapacitását használták fel. Ez azért is célszerűbb volt, mert onnan könnyebben el tudták érni a malmot.

Összegezve az elfogyasztott élelemről rendelkezésünkre álló adatokat, kijelenthetjük, hogy a jó minőségű kenyér, a többféle hús, és a szeszes italok, valamint az esetenként kiosztott sajt és hal meglehetősen változatos étrendet mutatnak, mindenképpen színesebbet, mint egy korabeli városlakóé, vagy mint amilyen egy nyugat-európai mezei, vagy helyben állomásozó katona étrendje lehetett. A várnak mindig elegendő só készlete volt, így a sóhiány betegségek, és a sóhiány kapcsán keletkező fertőző betegségek kialakulására kevesebb esély volt.

A magyar történetírásban a hatvanas–hetvenes években jelentős előrelépés történt a 16–17. században Magyarországon állomásozó katonaság élelmezésének kutatásában. Perjés Géza a mezei hadseregek élelmezésének stratégiai vonatkozásait ismerte fel, N. Kiss István pedig a végvárakban állomásozó seregek élelmezésének (részben szintén stratégiai) helyzetét elemezte. A két szerző néhány megállapítását a murányi gyakorlattal összevetve azt tapasztaltam, hogy ebben a kérdésben a mennyiségi-minőségi adatok ugyan nagyon fontosak és érdekesek lennének, azonban pontos meghatározásuk az eddigi kutatásokban, és így számomra is a legnagyobb gondot jelentette. A Murányban kialakult élelmezési rendszer jellegzetessége, hogy szinte teljesen önállóan látta el a vár katonaságát. Egyáltalán nem kapott élelmet más élésházakból, sem a Komáromban, sem a Kassán működő élésmesterek nem felügyelték a murányi élelmezési szervezetet. Murány élelmezési gyakorlatának megismerésével láthattuk, hogy milyen szoros összefüggés volt a limitáció, a gazdálkodás és a zsoldfizetés között. Bár Murány példája nem általánosítható (egyetlen végvár jövedelmei, katonaságának összetétele, illetve az élelmezés konkrét megoldásai a végvárrendszerben sehol sem ugyanazok!), az itt alkalmazott megoldásokat más váraknál is alkalmazhatták.

*

A végvárrendszerben először Murányban öntöttek ágyút. A források jellegéből és töredékes voltából adódóan sajnos nem lehet meghatározni hogy pontosan mennyit, de nagyságrendileg ennek a számnak mindenképpen néhány tucat alatt kellett lennie. Ennél jelentősebb számban készülhettek szakállasok, számukat azonban még becsülni sem tudjuk. Véleményem szerint a murányi ágyúöntő műhely és hadszertár kialakulását a vár e szempontból részben kedvező fekvése és az előnyös természeti viszonyok indokolták, részben pedig az, hogy itt már Kassa Habsburg kézre kerülése (1552) előtt elkezdheték a műhely és a hadszertár kiépítését. Nehéz egyértelműen meghatározni az ottani ágyúöntés szerepét és jelentőségét. Talán akkor járunk legközelebb a valósághoz a murá-

nyí ágyúöntés megítélésében, ha a központi szervek első kísérleteként értékeljük, amely nem hozott jelentős sikert. A néhány évvel később létrejövő kassai királyi ágyúöntő műhely működtetésekor a központi hatóságok már a murányi ágyúöntés tapasztalataira is hagyatkozhattak. A murányi vas rossz minősége kapcsán fontos azt hangsúlyozni, hogy a nagy kaliberű ágyúkat ekkor nem vasból, hanem bronzból készítették, ugyanakkor az uradalomból vas-cenzus címén érkezett vasból kis kaliberű ágyúkat, illetve szakállasokat biztosan készítettek. Néhány tényező azonban a kassai hadszertár mellett szólt Muránnyal szemben. Elsőként a felső-magyarországi végvárok egy részétől való nagy távolság. Kassa központi fekvése miatt e tekintetben sokkal kedvezőbb helyzetben volt. A mesteremberek, illetve a városi iparos réteg technikai szintjének hiánya is hátrány lehetett Murányban, amit a kapitány és a provizor alkalmazásában álló mesteremberek, illetve néhány ideiglenesen szegődtetett iparos pótolhatott, de az alkalmas hadszertárosok és fegyverkészítők előteremtése nagy gondot okozott a murányi kapitányoknak.

*

A vár hadászati képességét alapvetően meghatározta, hogy milyen védművek, épületek illetve kiszolgáló létesítmények álltak rendelkezésre. Utóbbiak közül rendkívül fontosak voltak az élelem előállítására szolgáló építmények. A várban járó biztosok 1551-ben szerint egy olyan malomépületre van szükség, amelyben marhák járatásával lehet az őrlést végezni. Az uralkodó a Magyar Kamarának még ugyanezen a napon egy emelőgép elkészítését is elrendelte, mivel e nélkül nehéz a várba szállítani a szükséges tüzelőt, fát, élelmet és az építőanyagokat. A gépnek olyan lóval meghajtott szerkezetnek kellett lennie, mint amilyen a hainburgi várban is volt. Ugyanezen parancs szerint már 1550-ben megkezdődött egy kút ásása. Ezenkívül szükséges volt még annak a falnak a javítása is, amit az ostromkor lőtték szét, valamint annak a sziklának a lebontása is, ahonnan a falakat az ostromkor lőtték. A katonák elszállásolása is nagy gondot okozott. Az udvarbíró azt kérte, hogy az uralkodó tiltsa meg, hogy a kapitány a sütőházban szállásolja el a katonákat, mivel ott a liszt szitálását és a kenyérsütést akadályozzák.

A várban szükséges átalakításokról és építkezéséről 1553-ban egy olasz építész készített felmérést. Szerinte a kapunál egy mellvédet (Prust wehr) kell emelni, ahonnan a várból ki lehet jutni. A feljárattal szemben, ahol Murányt megostromolták, szükséges a sziklát lerombolni. A már ásni kezdett kutat 45 öl mélyre kell mélyíteni. Néhány védművet és az emelőgépet is meg kell építeni. Az építőmester véleménye szerint annak ellenére, hogy a fentiek jelentős költséggel járnak, azokat végre kell hajtani, mivel Murányban jelenleg 100 gyalogos szükséges a vár védelmére, de 50 is elegendő lenne, amely a zsoldköltségek csökkentését eredményezné.

Az 1556-ban a Murány alatti malmok építésére, a várban található malom helyreállítására, a Bebekék által tönkretett sörfőzőben is jelentős helyreállításokat kellett végezni. A sörfőző kemence javításáért, nyolc új kemence építéséért és tizennégy felújításáért, valamint az ágyúöntő kemence elkészítéséért 25,75 mFt-ot fizettek. Az udvarbíró várbeli új házáért és a sörfőző felépítéséért is fizetniük kellett. (A sörfőzde építkezéseire 1583-ban is sort kellett keríteni.)

A vár építményeiről 1558 januárjában alapos felmérést készítettek a várat felülvizsgáló biztosok is, amiből kiderül, hogy kisebb eredményeket már fel tudtak mutatni. Ezek közé tartozott, hogy azt a sziklát, amelyről a várat egykor lőtték, és ahonnan a spanyol zsoldosok a várba behatoltak, részben lerombolták, a szétlőtt falon is végeztek javításo-

kat, de még az sem készült el teljesen. Teljesen elkészült a várban a két kőre járó malom, amit rendkívül hasznosnak ítétek. A katonák a vár „piacán” saját maguk részére fabódékat építettek. A biztosok ezt nagyon veszélyesnek ítélték, mert attól tartottak, hogy tűz esetén ez a vár pusztulását okozhatná. A vár szinte összes helyisége fából készült és sok rendkívül rossz, korhadt állapotban volt. Ezek közül kiemelték a magtár rossz állapotát, és hogy emiatt az ott tárolt termény megrohadt. A fegyverek a várban össze-vissza voltak elhelyezve és rozsdásodtak. Az építkezés sorrendjét tekintve elsőnek egy új, kőből épült magtár, másodiknak hadszertár, harmadiknak puskapor tárolására alkalmas épület építését látták sürgetőnek. Ezek után kerülhetett sor a közvetlen védelmet szolgáló falak magasítására és a szikla további lebontására. Érdekes, ahogyan a biztosok a vár adottságairól írtak. Véleményük szerint elsősorban nem azért kellene falat építeni a vár egyes részein, hogy onnan a várat ne érje támadás, hanem azért, hogy a várból ne essenek ki az ott őrséget teljesítő katonák. Ez az eset ugyanis korábban már előfordult.

A várban lévő három ciszterna közül kettő is javításra szorult. A kút készítéséről megjegyezték, hogy eddig 17 ölt haladtak vele, és még 26 ölt kell addig ásni, hogy ott víz fakadjon. A vizet 1559-ig csak esővízből nyerhettek, illetve felszállíthatták valamely vár alatti forrásból vagy patakból. Wolfgang Hochenwar jelentése szerint, 1559 márciusában a murányi kapitány és az udvarbíró arról tájékoztatta, hogy hosszas munka után, végre feltört a víz a Murányban ásott kútból. Véleménye szerint most már, hogy iható vizet találtak, a vár sok ezer forinttal értékesebb. Az előzetes becslések, amelyek a kút mélységét próbálták meghatározni (1551: 30, 1553: 45, 1558: 44 öl), nem voltak pontosak. A vár 1584-ben készült inventáriumára szerint a kút 40 öl (76 méter) mély volt. Köré egy épületet emeltek, két vasalt faedény mellett – amellyel a vizet húzták fel – az épületben új és régi vasalt kerekek, létrák és egy szekér volt még. A biztosok jelentése szerint 1558 februárjában már 17 öl (32,33 méter) mélyen jártak, egy év alatt tehát több mint 43 métert haladtak, ami igencsak jelentős haladásnak minősíthető.

A vár két legfontosabb tisztviselője a prefektus és a hadnagy, a Cigány toronyban lakott, ahol 1578-ban három új mázas kemencét építettek.

A vár építményeiről még a várinventáriumokból is értesülhetünk. Az első, 1550-ben készült inventáriumban négy építményt említenek: a hadszertárat, egy búza raktárat, egy templomot és a vele szemben lévő új fehér házát. A hadszertárban és a fehér házban jelentős mennyiségű búzát és más gabonát tároltak. A másfél évvel később felvett leltárban már egy hadszertárat, őrszobát, liszt házát (mehl hauss), Feigel udvarbíró szobáját, a pincét, a mészáros, a pék, a bognár lakhelyét/műhelyét, a fuvarosok istállóját, a konyhát, templomot és a kovácsműhelyt találunk. Az ugyanekkor a kastélyról, a majorságról, a malomról és az uradalom falvaiban tárolt, de a várhoz tartozó termények és állatok összeírásából megtudjuk, hogy a kastélyban tárolt élelmiszereket egy sörfőző házban és a malomban tartották. Volt még egy hátsó és egy első pince, egy szoba a sáfár részére, egy kocma vagy konyha (popina/kuchell). 1555-ben az udvarbíró háza alatt egy pincét is említenek.

Az 1551. november 4-én, az 1555. január 10-én és az 1564-ben felvett leltárakból fény derül arra is, hogy nemcsak a várban, hanem az uradalmi falvakban is tároltak gabonát. 1551-ben a Jolsva alatti négy faluban és a Jolsva feletti többi faluban, Nagyrőcén, Kisrőcén, Murányban, Jolsván és Sűvétén is tartottak tizedből származó terményeket. A vár két allódiában, a sörfőzőházban, és a malmokban is tartottak tizedből származó természetbeni jövedelmeket.

A hadfelszereléseket és szerszámokat az ágyúöntő műhelyben, a lőportorony alatti helyiségben, a hadszertár melletti helyiségben, a kapu alatti új szobában, a zsidótorony-

ban (Juden turm), a cigány toronyban (Zigainer turm), a trombitás, a kapitány, a pék, a tüzérmester és a lakatos lakhelyén (habitatione), a kútnál, az új szoba melletti lőpor-kamrában, a fogda (carcer) alatti és az élésház alatti helyiségben, a „Pumplwammes” toronyban, lőportorony és az új szoba melletti teremben és a kovácsműhelyben tartották. Dominics Gáspár kapitány katonai utasítása szerint már 1550-ben is két tornya volt a várnak. Mindkettőbe őrt kellett állítania, akinek a lakása is ott volt. Egyikből ha lovaszt vagy gyalogost láttak, akkor riadót kellett dobolnia vagy fújnia. A másik torony őrének haranggal kellett jeleznie. A vár két tornyának kissé furcsa elnevezésére nincs pontos magyarázat. A Cigány torony kapcsán felvethető, hogy mivel ez a torony volt közelebb a „Cigánka” nevezetű sziklához, nevét is innen vette. Sajnos azt nem tudom, hogy mekkortól nevezték ezt a sziklát így, ezért ez a magyarázat gyenge lábakon áll.

Az 1584-ben a prefektusi poszt átadásakor készült vár inventáriumában a már ismert fehér ház, élésház, pékség, sörfőzőház, vágóhíd, őrmesterház és hadszertár mellett új építményeket sorolnak fel. Ekkor tűnik fel először a zászlós háza, amely alatt a vár legnagyobb, borospincéje volt, a lelkész háza, ahol leginkább zabot és árpát tároltak, egy torony a kapu felett, ahol gabonát és lisztet tartottak, a kádár háza, a kovácsműhely, az alkaptány háza hadszertár melletti ácsműhely mellett még egy lőportorony. A sörkamra (Cella Cervisiacea.) szintén új épület, amely alatt a kapitány saját pincéje volt. Itt mézet is tartottak. Ami a legérdekesebb: a várban egy palotát (palatium) is felsoroltak, ahol két bronz trombitát tartották. A vár mellett ekkor már egy istállót is építettek. Mivel a „Scharffének”-nek nevezet helynél sorolják fel azokat az eszközöket, amelyek a felvonó működtetéséhez szükségesek, így valószínűleg ez az az építmény, amelyet a felvonó köré/mellé építettek.

A kastély építményei között egy tornyot, egy valószínűleg jól kiépített kaput és a Maskó kapitánysága alatt épített kutat sorol fel az 1584-es leltár. A vár és kastély építménye mellett még Murány „oppidum”-ban található malmot és a városon kívül található méhészetet („apiarium”) sorol fel a leltár.

Érdekes, hogy kezdetben nem törekedtek arra, hogy mindenáron a vár területére szállítsák a természetben kapott adókat. Ennek márcsak a várbeli mostoha elhelyezési körülmények miatt sem volt értelme. Az 1584. évi leltár azonban már arra bizonyíték, hogy ezzel a gyakorlattal felhagytak. Ennek az lehetett az oka, hogy a fálvakban elhelyezett tartálékokat a török sokkal könnyebben megszerezhetette, sőt ezek a „éléstárak” talán még kiemelten vonzották is a martalócokat egy-egy támadásra.

A kastély, a polonkai és a sumjáci palánk építményéről alig állnak rendelkezésre adatok. Nemcsak jellegüket építésük körülményeit nem ismerjük, hanem létrehozásuk pontos idejét sem. A palánkok építményeiről kapcsolatban a források nem engednek meg általánosítást, de nem tévedek nagyot, ha azt feltételezem, hogy ezek építményei nem tudtak jelentős támadásoknak ellenállni, amint azt a Murány alatti kastély elleni rendszeres és sikeres török támadások is mutatják. A forrásokban rendszerint kastélynak (castellum, Schloß) nevezett, kisebb erődítményben tartózkodó katonákról az első híreink a számadáskönyvből, 1552-ből származnak. A kastélyban található fegyverekről és felszerelésekről 1584-ben készült összeírásból csak annyit ismerhetünk meg, hogy egy torony és egy kút is volt a területén, utóbbit Maskó kapitánysága idején építették. A kastély fegyverrel is el volt látva: egy három részből álló orgona, tíz különféle szakálás, egy mozsár és 23 lándzsa volt ott található ekkor.

Az 1558-as árvízsgálat Murányra vonatkozó megállapításából Csorba Csaba azokat a részleteket emelte ki, amelyek jól illeszthetők abba az elképzelésbe, miszerint a közép-

korban épített hegyi várak a 16. századi ostrommódszereknek már nem voltak képesek ellenállni (mivel azokat gyakran olyan magaslatok mellé építették, amelyeken a támadók ágyúkat állíthattak a falak töretésére).⁸ Pontosan idézi, hogy a falakat néhány helyen magasztani szükséges és a falak mellett található sziklát pedig le kell rombolni. Eltekint azonban attól a részlettől, amikor a várvizsgáló biztosok javaslataik végén sorrendet állítottak fel a szükséges építkezések között. Ők sürgetőbbnek tartották egy új magtár felépítését, mint a fegyvertár vagy a puskapor tárolására alkalmas épület építését. A biztosok szerint csak ezek után kerülhetett sor a közvetlen védelmet szolgáló falak magasztására és a szikla lebontására. Csorba az 1577. évi haditanácskozás anyagából is idéz, kihagyva a murányi várra vonatkozó részeket, amikor Murányra a következőket állapították meg: „itt nincs szükség semmi új intézkedésre vagy építkezésre”.⁹ Ezt követően egy 1780-as leírásból idézi Muránnyal kapcsolatban, hogy „... a szomszédos hegyhátaokról be lehet löni a várat, nehéz védeni azt. Ennek következtében már minden épület rommá vált benne, amit hamarosan az öreg várfal is követni fog.” Meg kell jegyeznünk azonban, hogy egy, a 18. század utolsó harmadából származó megállapítás, miszerint a várépületek már nem állnak, nem vonatkoztathatók a 16. század második felére, illetve a 17. század első éveire, amikor Murány hadászati szerepe miatt nagyobb figyelmet fordítottak a vár építményeinek állapotára. Murány 1549. évi elestének okát nem fekvésében kell keresni, sokkal inkább az egyenlőtlen feltételekben és a fegyelmezetlen védők magatartásában.

Úgy tűnik, hogy fekvése később, végvári funkciójának elvesztése után is fontos hadászati szerepre predesztinálta Murányt. Majd másfélévszázada múlva 1702-ben, amikor sok egykori végvár lebontására, felszámolására készítettek javaslatot, akkor Murány azok között a várak között szerepelt, amelyeket inkább erősíteni kellett, és nem lebontani.¹⁰

Összegzésként itt érdekesebbnek tartom inkább, hogy azokat az építkezéseket vegyük sorra, amelyekre a vár „üzemeltetése” miatt volt szükség. A malom, a felvonó, a sörfőző és a kút, tehát azok az építmények, melyek a vár katonáinak ellátása szempontjából létfontosságúak voltak, gyorsan elkészültek. Ha ezek elromlottak, vagy mint a sörfőzőt, szétrombolták, akkor azt gyorsan helyreállították. Nyilvánvaló volt, hogy ezek létfontosságúak az ellátás, ezzel a vár védelme szempontjából. A többi építmény munkálatai valószínűleg több pénzt, és biztosan több (robot)munkát igényeltek, mint ami a vár rendelkezésére állt. Megfigyelhető azonban hanyagság is a várak építményeinek kezelésénél. A kevés anyagi és munkaidő ráfordítással megoldható épületeket sem hozták helyre.

A korszakban modernnek számító építészeti átalakítások a várat teljesen elkerülték.¹¹ Az előterjesztésekben szó sem esett arról, hogy sarkbástyákat vagy egyéb, a hadügyi forradalom várépítészetére jellemző építési megoldást valósítsanak meg. Ennek csak az egyik oka, hogy a vár a modernnek számító tüzfegyverek segítségével akkori állapotában is hatékonyan tudott ellenállni egy ostromnak. Egy nagy átalakítást az sem tett lehetővé, hogy az hatalmas munkába és mérhetetlenül sok pénzbe került volna. Egy olyan várban nagy építkezést folytatni, amelybe lovas szekérrel nem lehetett behajtani, csak nagy költséggel lehetett volna.

*

8 Csorba Csaba szerint az ostromot Aldana vezette. CSORBA 1995. 128. 22. lábjegyzet.

9 GEÖCZE 1894. 671.

10 ORÓSS 2005. 267.

11 A hadügyi forradalom magyarországi építészeti hatásaira: DOMOKOS 2000. 20–29.

Mivel Murány nem valamely hadi-, közigazgatási központban vagy annak közelében helyezkedett el az illetékes vezetőknek még a kisebb jelentőségű gazdasági és hadi igazgatási ügyekben is más városokban működő szervekhez kellett utazniuk számadásaik elfogadása, a vár élelem- és hadi ellátása, valamint egyéb ügyekben is.

A nem bevásárlási célú hivatalos (költségtérítéses) utak esetében, két dolgot lehet felismerni. Az utak egy része a közigazgatási és hadi igazgatási központok felé irányult, leggyakrabban Pozsonyba és Bécsbe. Mindebben persze semmi váratlan nincs. Ugyanakkor azt meg kell említeni, hogy csak néhány alkalommal utaztak a felső-magyarországi igazgatási központok felé, de az alsó-magyarországi Besztercebánya és Körmöcbánya, ahol a murányi ügyekben is gyakran eljáró Alsó-Ausztriai Kamara alá rendelt két kamarai igazgatóság is működött, egyáltalán nem szerepel a költségtérítéses utak között. Ez utóbbi esetben azonban biztosak lehetünk, hogy ennek ellenére megfordultak mindkét helyen. Az utak másik része – részben a fentiekkel közös halmazt képező – az élelemellátás miatt látogatott felső-magyarországi helyekre vezettek, ezek leginkább Lőcse és Késmárk, ritkábban Eperjes, Kassa, Besztercebánya és Körmöcbánya voltak. Ugyanakkor Gömör megye nyugati határát csak a besztercebányai utazások miatt lépték át, illetve egy alkalommal Zólyomba mentek. Nem utaztak tehát az alsó-magyarországi Selmecbányára, Breznóbányára, Bakabányára, Körmöcbányára és Lipsésre. Déli irányba csak a vár uradalmában fekvő Jolsvára mentek, ahol a vár alkalmazottai több ízben is vásároltak. Jolsva volt ugyanakkor az egyetlen olyan város, amely miatt a várbeli beszerzők a török közelébe merészkedtek. Feltűnő még a szintén gömöri Rozsnyó valamint a már kishonti, de még közelebb fekvő Rimaszombat mellőzése. Mindkét város fontos piacokat tartott, előbbi saját vasbányákkal rendelkezett és jelentős feldolgozóiparral bírt, utóbbi a hódoltság irányába folytatott egyik fontos kereskedelmi központnak számított. Ebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a török közelsége alapvetően meghatározta a vár élelembeszerzési körzetét, a vár beszerzői, szemben a magyar kereskedőkkel, nem merészkedtek a hódoltság területére. Vásárlási szokásaikról megállapítható, hogy leginkább a két legközelebbi nagyvárosban, Lőcsén és Késmárkon vásároltak, egy alkalommal csak annyi marhát, amennyi 3-4 hónapra volt elegendő. A vásárlási helyekre jellemző, hogy légvonalban mérve 25 (Csetnek, Jolsva, Mokraluka), 55 (Késmárk, Lőcse), illetve 90 km-en belül (Kassa) helyezkedtek el. Tokajban a marhabeszerzési piacok átlag távolsága 35-40 km, illetve 80 km volt (szintén légvonalban).¹²

Mind Maskó Menyhért, mind Herberstein évente legalább 1-2 hónapot a vártól távol, legtöbbször ausztriai birtokaikon töltöttek. A helyzet azt eredményezte, hogy Muránynak szinte állandó „ágense” tartózkodott Pozsonyban, Bécsben vagy Alsó-Ausztriában. Ennek bizonyosan előnyei is származtak: az információszerzés, a vár érdekeinek képviselése bizonyonnan könnyebben ment Pozsonyban és Bécsben, mint Murányban. A számadásait bemutató számvevő végig tájékozódni tudott a fontosabb eseményekről, közelebről megismerhette a murányi ügyekben is döntő kamarai és haditanácsi tisztviselőket, és ha ügyes volt, döntéseiket befolyásolni is tudta. Összességében a legmeghökentőbb a vár számvevőjének és prefektusának gyakran fél évnél is hosszabb távolléte. Ez nemcsak azt eredményezte, hogy az útiköltségek igencsak tetemesek voltak, hanem azt is, hogy egyszerre a számvevő és a prefektus, a vár két legjelentősebb tisztviselője is a váron kívül tartózkodott.

*

A murányi uradalom a vasbányászat legfontosabb magyarországi központja volt. A 16. század második fele vasbevételeinek adatai viszonylag folyamatos és egyáltalán nem jelentéktelen vasbányászatról tanúskodnak. A vasbányászat/feldolgozás tekintetében kutatásaim egyik legjelentősebb sikere, hogy a murányi uradalom adózási elszámolásából sikerült a vasfeldolgozásra vonatkozólag új forrásokat találnom. Ilyen források hiányára már Heckenast Gusztáv is felhívta a figyelmet: „A sokoldalú vizsgálatnak a források nem kedveznek. Főleg a termelési időt nehéz tanulmányozni a 18. sz. előtt”.¹³ Hasonlóan vélekedtek tanulmányukban Gulyás József és Rempert Zoltán is, akik szerint a 16. századi hazai vastermelést „még közelítőleg sem lehet felbecsülni”, elsősorban azért, mert a hámorok korabeli kihasználása időről-időre változott, egyes vasgyártó kemencék éveken át üzemen kívül álltak. A vasművek időszakos működésére vonatkozó adatok tehát elsősorban azért fontosak a magyarországi vasbányászat kutatóinak, hogy a vastermelés mennyiségére következtetni lehessen. A vár számadásaiból kiderül, hogy az adóként szedett vasból sokszor igencsak jelentős mennyiséget fordítottak a vár szükségleteire. A murányi uradalom vashámorosai rendszeresen kereskedtek a törökkel. A vashámorosok saját maguk értékesítették a hámorokban előállított vasat és azt a Magyar Kamara engedélyével szállították Erdélybe.

*

Murány irányítóinak a védelmi és az ehhez köthető ellátási feladatokon túl gondoskodniuk kellett a várban folytatott polgári és büntető ítélkezéssel is. A feudális jogfelfogás szerint ugyanis az udvarbíró a távollévő földesúr (jelen esetben a király) teljes jogú meghatalmazottja és képviselője volt. Saját kezdeményezésére úriszéket hívhatott össze, valamint elfogathatta, letartózhatta az engedetlen jobbágyokat. Ha valaki személyét sértette, úgy büntették, mintha földesurát sértette volna. Az 1549-től 1551-ig, 1554-től 1556-ig, az 1559-es ciklusban, 1562–1564-ig, valamint 1571-ben, tehát összesen kb. 11 évben, egyáltalán nem származott jövedelme a várnak bírságpénzből. Mivel az valószínűtlen, hogy az eléjük vitt ügyekben nem ítélték pénzbüntetést, megállapítható, hogy a 23 évre terjedő időszak majdnem felében az udvarbírók, illetve 1559-től Maskó Menyhért prefektus egyáltalán nem végzett pénzbüntetéssel járó ítélkezést. Azokban az években, amikor bevétel származott az ítélkezésből, akkor sem volt jelentős ez az összeg. A Murányban folytatott „büntető” ítélkezés 23 évre terjedő időszakában tehát a kapitány (udvarbíró) és a prefektus legkevesebb kb. 22 embert végeztetett ki. A számadáskönyvben nincs bejegyzés az 1551. november 6-tól 1557-ig, 1560–1562 júniusáig, 1563 júniusától 1565 júniusáig, az 1566 júniusától 1567 decemberéig, 1569–1570-ig és 1571–1572-ig a tartó ciklusoknál hóhér alkalmazására, illetve kivégzésre. Ebben a több mint 15 évben tehát nem voltak kivégzések. A szükségzavú bejegyzések nem sokat árulnak el a kivégzettek tet-teiről. Arra, hogy elsősorban a környék közbiztonságának megteremtése volt a cél, a rablók kivégzéséből következtethetünk. Különösen igaz ez a vár királyi kézre kerülése utáni első időszakra, amely két, két és fél év alatt a kivégzések majd’ fele történt (kb. tíz eset). Ebben semmi meglepő nincs, ugyanis Basó Mátyás uralma ellen tett panaszok egyik fő oka volt, hogy nemcsak ő és katonái raboltak rendszeresen, hanem a bizonytalan helyzet miatt a jobbágyok is erre vetemedtek. A vár feletti uralom megváltozása után aztán a környék lakói feljelentésekkel segíthették a várban székelő igazságszolgáltatást, ami azt

eredményezte, hogy az első években kiemelkedően sok embert végeztek ki. Olyan esetről nincs tudomásunk, hogy a hóhér szolgálatait martalócok és törökök ellen vették volna igénybe, de nem elképzelhetetlen, hogy a rablóként megnevezett személyek valójában a környéken portyázó martalócok, törökök közül is kerültek ki. Az ítélet-végrehajtások kapcsán érdekes, hogy mindig a lőcsei hóhér hajtotta végre a murányi ítéleteket. A környék közbiztonsága a tizenöt éves háború idején romlott meg ismét. Mátyás főherceg ekkor azt vetette Rottal szemére, hogy nem képes az uradalom biztonságát szavatolni. Az uradalom területén azt a négy rablót és gyilkost, és azt a tizenöt rablót, akik Dluhalukán laktak és akik fényes nappal az utak és az uradalom lakosainak biztonságát veszélyeztették, nem fogta és ítélte el. Az ítélkezés kapcsán megállapítható, hogy a murányi uradalomban a polgári ítélkezés igencsak korlátozott mértékű volt, a bírságösszegekből az uradalomnak csekély jövedelme származott. Ennek elsősorban az lehetett az oka, hogy úriszéki ítélkezés nem, vagy alig működött Murányban. Amennyiben az udvarbírák úriszéki ügyekben eljárak esetlegesen, vagy a falvak lakosainak kérésére, vagy a törököknek hódolt falu megbüntetésére tették. Mint ahogy más udvarbírói utasításokból tudjuk, a kamarák előírták, hogy az udvarbíró nem avatkozzon be a falvak szintjén folytatott ítélkezésbe. Nem jellemző tehát az, hogy a jövedelmek növelése érdekében az uradalmak vezetői hivatlanul is beavatkoztak. A Murányban folytatott büntetőbíráskodási gyakorlat azt mutatja, hogy az udvarbírák számára nem volt fontos szempont a „munkaerő kímélése”, mert igencsak gyakran küldtek a lőcsei hóhérért, ha valakit olyan bűnben találtak vétkesnek, amelyért a halálbüntetést tartották a megfelelő ítéletnek.

A polgári személyek feletti joghatóság és jogszolgáltatás mellett eltérő rendszerű volt a katonasággal kapcsolatos ítélkezés. A mezei seregben szolgáló katonák közötti ítélkezést az úgynevezett „Arikelbrief”-ekben szabályozták, amelyeket egy-egy hadjárat idejére bocsátottak ki. Az Artikelbrief teljes körűen szabályozta a katonák egymás közötti, valamint feljebbvalóikkal szembeni viszonyát, a bíráskodási részleteket: a harcok idejére és a békés időkre vonatkozó kötelességeket, jogokat és szokásokat is. A végvárakban szolgáló katonáknak azonban nem a hadjáratok rövid idejére kellett szabályokat alkotni, ezért a részükre kiadottak részben megfeleltek, de részben el is tértek a mezei seregek részére kiadott Artikelbriefektől. Ilyen Artikelbrief került kibocsátásra Murányban is 1557 áprilisában (tehát az új kapitány, Maskó Menyhért hivatalba lépésének időpontjában). Sajnos ennek tartalmára csak az 1584-ben Julius Herbersteinnek kiadott kapitányi utasításból vannak részleges ismereteink. A várban folytatott katonai ítélkezésre azonban olyan kevés forrásunk van, hogy nem tehetünk különösebb általánosítást.

*

A Murányt tárgyaló komplex vizsgálat azt is lehetővé tette, hogy néhány érdekesebb társadalomtörténeti megállapítást is tegyünk. A három murányi kapitány mindegyike már kinevezése előtt bizonyosságot tett feltétlen Habsburg-hűségéről, katonai képességéről. Feltűnő, hogy mindhárom murányi kapitányságuk alatt, vagy azt követően jelentős alsó-ausztriai birtokokat szerettek. Ennek anyagi hátterét tehát részben a murányi kapitányi időszakban kellett előteremteniük. Tették ezt úgy, hogy zsoldjukat nem, vagy alig fizette az uralkodó, sőt sokszor még ők hitelezték a katonák zsoldját is. Ez azt a feltételezést engedi meg miszerint a kapitányi–prefektusi poszt olyan jelentős jövedelmekkel járt, amely a birtokszerzést lehetővé tette. Ugyanakkor egyik utasításukban vagy hivatalos iratban sem maradt nyoma annak, hogy *hivatalosan* rendelkeztek vol-

na valamilyen jelentős haszonvétellel (a bírságpénzek elenyésző jövedelmet jelenthettek csak). Sőt a ránk maradt források között csak olyannal találkozhatunk, amelyek éppen ettől tiltották el őket. Valószínűleg a tiltások ellenére mind a kereskedelemben, mind valamely mezőgazdasági tevékenységben is részt vettek, amely Dominics esetében olyan jelentős eredménnyel járt, hogy unokaöccsére a végrendeletében 10 ezer rajnai forintot hagyott. A hálatlan utókor azt a feltételezést is megteheti, hogy a vár és az uradalom készpénz- vagy természetbeni jövedelmeiből a maguk hasznát is gyarapították. Gondolok itt például arra, hogy a vár számadáskönyve szerint a nyersvas eladásából mindvégig mázsánként 1 mFt jövedelem származott, holott annak már a vár királyi kézre kerülése előtti időszakban legalább 1,35-1,40 mFt körüli ára volt. Valószínűleg azonban a vas kereskedelmében is részt vettek. Az bizonyos, hogy szemet hunytak az uradalom és a környék hámososainak a hódoltsággal és Erdéllyel történő kereskedése felett, talán éppen azért, mert maguk is részt vettek ebben. A közvetlen anyagi haszon túl a három kapitány ki tudta használni helyzetét arra, hogy családjuk fiatalabb férfitagjai, közeli rokonaik részére állást szerezzenek. Valószínűleg Dominicsnak is szerepe volt anyai unokatestvére, Gregoróczy Vince katonai pályafutásának elindításában, Maskó Zsigmond is támaszkodhatott apja segítségére, hogy Nagykálón tisztként szolgálhasson. A hadnagy karról megállapítható, hogy mindegyikük német származású-kötődésű volt. Volt, aki rokoni kapcsolatának köszönhetően került posztjára, de olyan is, aki a katonai ranglétrán való előrehaladás eredményeként lett a vár második embere. A poszt birtokosai rendkívül fontos szerepet láttak el, ugyanis nagyon gyakran kellett a távollevő kapitányokat helyettesíteniük. A katonai ranglétra következő fokain a zászlósok, őrmesterek és tizedesek voltak, akikről azonban sajnos sokkal kevesebb tudható. A vár összes tisztjéről általánosságban megjegyezhető, hogy leginkább azért tudhatunk róluk, mert részt vettek a gömői tized adminisztrálásában, egyesek közülük pedig a tizedszedésben is. Azok, akik közülük legalább (alá)írni képesek voltak, sokszor hitelesítettek különféle nyugtákat és tizedjegyzékeket. Ezzel a tevékenységgel jól ki tudták egészíteni zsoldjukat. Bár nem sorolhatóak a tisztek közé a várban szolgáló német származású tüzerek, ágyúöntő, fegyvermesterek és hadszertárnokok, de fontos szerepük miatt itt kell említenem őket. Bartholomeas Prayzinger volt az első ágyúöntő a várban. Mellette dolgozott Mathias Beer hadszertárnok, aki murányi szolgálata előtt Bécs török ostrománál, Bécsújhehlyénél, Erdélyben és más helyeken szolgált. Miközben azonban ezeket a szolgálatokat tette, teljesen elvesztette vagyonát, így valószínűleg nem maradt számára más, mint hogy állandó murányi szolgálatban maradjon. Szintén az első tüzerek közé tartozott Georg Ranoldt tüzér, fegyvermester, Kristóf tüzér (1554) és Hans Volradt, a Bambergből származó bognár, majd fegyverműves (1552–1568). Közülük csak utóbbiról tudhatunk közelebbit. Kezdetben mint segéd és bognár szolgált. 1555-ben ugyan hazautazott, sőt a várbeli szolgálatát is ideiglenesen beszüntette, de később visszatért és 1568-tól Mathias Beer örökébe lépett, bognárnaként és hadszertárnokként. Valószínűleg őt Benedikt Jäger hadszertárnok (1580–1590) követte. Utolsó hadszertárnokunk Thomas Päckh (1603–1607) volt, aki már a vár zálogbaadásának időszakában szolgált Murányban. Érdekes utat járt be Mathias Mitterspacher, aki egyszerű zsoldosként kezdte pályafutását valamikor az 1570-es évek vége felé, de 1600-ban a putnoki kerület tizedelésekor már katonaként és fegyvermesterként hitelesít („kriegsdienstman und Püchsenmaister alhie auf Muran”), majd csak fegyvermesterként említik. A vár alatti kastély kapitányai/vajdái közül elsőként a legtovább szolgáló (1551–1569) Horváth Mátyást kell említeni. Murányban kimutatható két évtizedes jelenléte alatt ugyan egyetlenegyszer sem nevezik vajdának, de azok a feladatok, melyeket

ellátott, leginkább a később általánossá vált vajdai tisztséghez köthetők. Az 1565-ben a vár katonáiról és gazdasági személyzetéről készült jegyzék szerint magyar volt. Mivel 1551-ben is Murányban szolgált, valószínűsíti, hogy Dominics Gáspár familiárisai közül került ki. A fennmaradt tizedjegyzékek szerint minden évben végzett tizedszedést, ami végül végzetét okozta, mert 1569-ben a törökök elfogták és kivégezték. Utóda valószínűleg Nagy Mihály vajda volt, akiről azonban csak 1571-től van adatunk, amikor magát alkapitányként, majd 1572-ben hadnagyként tüntette fel. Utódairól – Lakay Péter (a gyalogosok prefektusa), Tornay Mátyás (vajda), Nagy Máté (hadnagy), Kalauz János (kapitány) – nem lehet sokat tudni. A kastély parancsnokairól annyit érdemes megjegyezni, hogy mindannyian magyarok voltak. Csak egyetlen személyt ismerünk azok közül, akik a polonkai és a sumjáci tarisznákban szolgáltak: Hans Haufensteinert, aki kezdetben a vár egyik zsoldosa volt. Később vajdaként irányította a polonkai palánkban szolgálókat. A vár katonai tisztviselői után szót kell ejtenem a vár lelkészeiről is, akiket a várakban – és így Murányban is – a katonai személyzet között soroltak fel. Közülük ötöt ismerünk. Először csak egy káplán tűnik fel, akinek a Magyar Kamara 1559. március 11-én 10 forintot fizet Miksa parancsára. Neve: Gregorius Novicomienis. Az első lelkész, Ambrosius Kröll a Szepességből érkezett, több mint tizenöt évvel a vár Habsburg kézre kerülése után, és a fizetési rangsor szerint a vár ötödik legrangosabb személye volt. Utóda, Cyprianus Fried tevékenysége jóval túlmutat azon, ami egy végvárban szolgáló egyházi személynek általában tulajdonítható. Maskó kinevezte az eddig esperesként szolgáló „Ciprián Fried”-et szuperintendensé. Ezt követően a várórség lelki gondozása mellett a környék protestánsai felett is rendelkezett, mint a murányi egyházmegye (talán Gömör megye?) vezetője. Két „consenior” is segítette őt, akik a kishonti és a csetneki egyházmegyében tevékenykedtek. Kinevezése önmagában még nem jelentett volna különösebb változást a környék vallási életében. Megalkotott ugyanakkor egy hitvallást is, amely jelentős szerepet játszott abban, hogy ezt követően a környék falvai a protestáns vallást követték.¹⁴ Ennek pontos keletkezési ideje nem ismert, de az biztos, hogy hivatalba lépése (1566 júniusa után), és még Maskó Menyhért szolgálati idejében történt. Mivel Fried névvel 1578-ban találkozunk utoljára, feltételezhetjük, hogy a Murányvölgyi testvérek hitvallása ez előtt született. Utóda, Reinhard Márton wittenbergi tanulmányai után, selmecbányai és zólyomi szolgálatát követően került a murányi szuperintendencia élére. Murányból 1594-ben Bélabányára ment lelkésznek, majd 1595-ben Selmecbányára másodpápnak. 1602-től haláláig Hodrusbányán lelkészkedett. 1594-től Rimanovi János volt a murányi lelkész, aki a Fried-féle hitvallást lutheri irányzatba dolgozta át, és melyet aztán Herberstein is megerősített.

A vár gazdasági tisztviselői közül nemcsak azért kell elsőként említeni Feigel Pétert, mert ő volt a vár első udvarbírája, hanem azért is, mert talán ő volt a legnagyobb hatással a murányi gazdasági szervezet kialakítására. Őt – valószínűleg még csak ideiglenes jelleggel – Niklas Salm gróf királyi főhadparancsnok nevezte ki. Kezdetben nemcsak udvarbírói, hanem élésmesteri feladatokat is ellátott. A vár számadáskönyvének első elszámolási ciklusa (1549. augusztus 15-től) az ő nevében készült, amiből az is következik, hogy a vár gazdálkodásáért már a legkorábbi időszaktól fogva ő felelt, annak ellenére, hogy csak 1550. április 15-én kapta meg udvarbírói utasítását. Az uralkodó valószínűleg azzal a szándékkal nevezte ki Feigelt, hogy az ország legjelentősebb vaslelőhelyeivel rendelkező uradalom gazdasági vezetőjeként szervezze újjá a bányászatot. Bányászszakemberként

14 OSZK Kézirattár Quart. Lat. 1169 fol. 92. Közli: GALLO 2001. 198–201.

volt ismert, elképzelhető, hogy Stájerországból származott, de lehetett annak a Johannes Feygelnek a rokona is, aki 1550 táján mint lőcsei polgár bukkant fel. 1551. november 5-ig állt Murány igazgatásának élén. Az udvarbíró írnokairól, a vár prokurátorairól, akik még a prefektusi rendszer előtt működtek, csak valószínűsíthetjük, hogy magyarok voltak. Velük szemben az udvarosok és официálisok, akik a majorságot irányították és az uradalom haszonvételeit adminisztrálták, bizonyosan a környékbeli szlávok közül kerültek ki. Emericus Dluhaluka legalább három és fél évtizedig, utóda, Brezovszky János legalább 13 évig szolgált. Paul Muransky udvarosról azonban csak egy évből van adatunk.

A Habsburg központi szervek és tanácsadóik sokkal inkább megbíztak a német származású katonákban, mint magyar társaikban. A német és osztrák szakirodalom sokat foglalkozott a 16. században meglehetősen jelentőssé növekedett német származású katonatömeg társadalmi hátterével, keletkezésével. A kivándorlás gazdasági hátterét annyiban lehetne összegezni, hogy a mezőgazdasági termékek, illetve az iparcikkek árarányának az előbbi javára történő megváltozásával kedvezően alakultak az árviszonyok a mezőgazdasági árutermelő agrárnépesség földdel rendelkező része számára. Ugyanakkor a mezőgazdaság nem volt képes alkalmazni a jelentősen növekvő földnélküli népességet. Németország lakosság száma ugyanis a század közepére elérte a két évszázaddal korábbi szintet, de Svájcban is jelentős túlnépesedés következett be. A század folyamán a növekedés Németországban 80, Ausztriában 20 százalék volt. A népesség növekedésével párhuzamosan az élelmiszerárak is emelkedtek, így sokuk számára egyre inkább megfizethetetlenek voltak, ezért lakóhelyük elhagyására kényszerültek. Először a környezetük városai felé vették az irányt, majd kisebb részük kényszerűségből vagy pusztán kalandvágyból külföldi megélhetést keresett. Ez a megélhetés pedig legtöbbször nem lehetett más, minthogy zsoldos katonának, korabeli kifejezéssel Landsknechtnek álljanak.

Az ismert származási helyről érkező murányi katonák az osztrák örökös tartományokból (Stájerország, Krajna), a Cseh–morva királyságból és a Német–római Birodalomból (Rajna-vidék, Pfalz tartomány, Bajor- és Poroszország) érkeztek. Nem emelhető ki egyetlen olyan ország vagy tartomány, ahonnan jellemzően többen érkeztek volna. Nem jöttek Svájcból, ahonnan egyébként olyan sok katona került idegen országokba, de a közeli Szilézia sem jelenik meg a murányi katonák kibocsátási helyeként. Egy katona érkezett a Magyar Királyság területéről, ő a murányi uradalomban található mezőváros, Jolsva szülötte volt. Még egy alacsony rangú személy esetében ismert a származási hely: a vár bognára, Hans Volradt Bambergből származott. A murányi katonák tehát meglehetősen sokszínű társaságot alkothattak, kezdetben talán még az is gondot okozhatott, hogy egymást megértsék. A magyar végvárakba a Német–római Birodalom és az osztrák örökös tartományok területéről érkeztek ezek a zsoldosok. Mi az oka annak, hogy ilyen messzi vidékekről érkező katonák éppen Murányban találnak maguknak szolgálati helyet? Erre a választ a toborzásukban találhatjuk meg. Ez ugyanis nem Murányban, hanem Bécsben vagy valamely Bécs közeli, alsó-ausztriai helységben történt. A legkülönbözőbb helyekről származó katonák itt gyűltek össze, hogy valamely zsoldossereg szolgálatába álljanak. A véletlen vetette őket Murányba, ahol azonban sokuk hosszú éveket, évtizedeket is szolgáltak.

A murányi német őrség mindennapjaira, életmódjára, az egyéni életpályákra néhány, a katonák által írt kérvény, illetve egyikük–másikuk esetében, további közvetlen és közvetett források világítottak rá. Néhány murányi zsoldos jelenlétét tehát évtizedeken keresztül ki lehet mutatni. Egyesek közülük tudtak írni, ezért részt vettek a tizedadminisztrációban, katonai karriert futottak be, családot alapítottak és letelepedtek. Öregségükre a velük szemben felhalmozott zsoldadóságok fejében kiváltságot kaptak sör- és borkimé-

résre, illetve telkük adómentességére. Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy Magyarország iránti hűségéről esetükben szó sincs. Magukról, mint német nemzethez tartozó katonákról beszélnek, kérvényeikben esetleg az uralkodó és az osztrák ház iránti elkötelezettséget hangsúlyozták.

A Murányban szolgáló protestáns egyházi személyek – Maskó és Herberstein kapitányok támogatásával – jelentős szerepet játszottak abban, hogy a területen az evangélikus hit teret hódítson. A murányvidéki protestáns egyházkerület Maskó Menyhért ösztönzésére jött létre, amikor a vár lelkészévé, később szuperintendensé nevezte ki Ciprián Friedet, aki a várórség lelki gondozása mellett a környék protestánsai felett is rendelkezett hatáskörrel. Utóda Reinhard Márton, 1594-től pedig Rimanovi János volt. Utóbbi a Fried féle hitvallást lutheri irányzatba dolgozta át, melyet aztán Julius Herberstein prefektus is megerősített.

*

A komplex vizsgálat eredményeit röviden összefoglalva a következő megállapítást tehetem. A vár birtokviszonyainak a szakirodalomban eddig meglehetősen zavaros képét, a hegyi végvárak hadászati értékéről kialakított képet sikerült pontosítani. Egy alkalmas hegycsúcson elhelyezkedő vár nemcsak a középkori ostromoknak, hanem egy, a 16. század modern tüzefegyvereivel a legmodernebb harcászati ismeretek birtokában lévő ostromló seregnek is képes volt hatékonyan ellenállni. Mindezt úgy, hogy rajta még később sem kellett költséges építészeti átalakításokat végrehajtani. Talán legfontosabb eredmény, hogy a vár élelemmel és hadszerrel történő ellátásának kérdését részletekbe menően sikerült tisztázni. A kutatás tanulsága, hogy az a cél, hogy minden lehetséges forrást feltárjak, meglehetősen hosszadalmassá tette a munkát. Utólag is úgy vélem ugyanakkor, hogy a korszak forrásadottsága indokolta ezt a megközelítést. A források szisztematikus összegyűjtése ugyanis sok olyan részeredményt is hozott, amelyek előzetes kutatási célként való megfogalmazása eddig nem voltak tárgyai egy végvárral foglalkozó munkának. Az új eredmények közül kiemelkedőnek tartom a vasbányászat és vasfeldolgozás–kereskedelem–hadszertár–ágyúöntés témaköreinek együttes vizsgálatát; a várban folytatott „polgári” és „büntető” ítélkezés gyakorlatának, a várban szolgáló katonai és polgári tisztviselők életpályájának és az „egyszerű” zsoldosok hétköznapijainak feltárását. A végvár-szereptől eddig teljesen külön vizsgált, ugyanakkor Murány esetében el nem választható terület a vasbányászat. E tekintetben nem lehet eléggé sokszor hangsúlyozni, hogy a török terjeszkedés a környék vasbányászatának mennyiségét nem vetette vissza jelentősen, mondhatni nem volt visszahúzó ereje, sőt a törökök megjelenése (forrásokkal eléggé nem bizonyítható módon) azt jelentette, hogy a vastermelés mindvégig biztos felvevőpiaccal rendelkezett. A tisztviselők és a zsoldosok egyéni sorsát végigkísérve szembeötlő volt számomra az a magatartás, hogy legtöbbjük hosszú évekig, évtizedekig is a várban szolgált. Tették ezt annak ellenére, hogy akár több forrás is elégedetlenségükről tanúsodik. Ennek okát egyértelműen abban látom, hogy vonzó lehetőséget volt számukra Murányban szolgálni. Sajnos éppen ez a terület az, melyet a források csak közvetve világítanak meg. Ugyanakkor a három murányi kapitány, Sorger számvevő, az évtizedekig mézsárosként dolgozó Leonard Ziplinger, vagy az egyszerű zsoldosból vajdává emelkedő Hans Haufensteiner életpályájája egyértelművé teszi, hogy Murányban szolgálatot teljesíteni azt jelentette, hogy lehetőség nyílt jelentős társadalmi/vagyoni emelkedésre vagy egyszerűen a biztos megélhetésre.

Úgy vélem, hogy érdemes túllépni azon, hogy egy végvárat pusztán helytörténeti megközelítéssel vizsgáljunk. Egy, a jövőben megszülető újabb végvármonográfia elkészítésénél is nagy haszonnal kecsegtetne, ha hasonló módszerrel minél több végvár történetét feldolgoznánk. Nem kellene Muránytól „messze menni”. Mind a bányavidék várai, mind Szendrő és az egykori Bebek-várak története feldolgozásra várnak. Ezek esetében viszonylag jó forrásadottsággal is rendelkezünk. A 16. század esetében a kutatást ma már az is hatékonyan segíti, hogy a legfontosabb forrásanyagokat tekintve rendkívül jó segédletek állnak rendelkezésre.

IRODALOM¹⁵

- ACSÁDY IGNÁCZ: Széchy Mária, 1610–1679. Budapest, 1885.
- Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548–1552]. Közre-
adja: SZAKÁLY FERENC. Fordította Scholz László. Európa Könyv-
kiadó. Budapest, 1986.
- BUZA JÁNOS: Tilos a vas a töröknek! Gömör megyei vas a Duna-
Tisza közén. In: Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére.
[A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlék-
konferencia előadásai.] Miskolc, 2001. 47–66.
- CSORBA CSABA: Vár és környezete a leírások és ábrázolások tükré-
ben. In: Végvár és környezet. (*Studia Agriensia*, 15.) Eger, 1995.
103–136. CSORBA 1995
- DOMOKOS GYÖRGY: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester
Magyarországon. Budapest, 2000. DOMOKOS 2000
- DOMOKOS GYÖRGY: Inventáriumok a királyi Magyarországon és az
Erdélyi Fejedelemségben a 16–17. században: váraink fegyver-
zete és hadfelszerelése. PhD-disszertáció. Budapest, 2003.
- DROPPA JÓZSEF: Murány várának története. Poharella, 1905.
- FAZEKAS ISTVÁN: Az osztrák állami levéltár nyomtatásban megjelent
segédletei. *Levéltári Közlemények*, 69. (1998) 1-2. 195–219.
- GALLO, JAN: Muráň. Prešov, 2001. GALLO 2001
- GEŐCZE ISTVÁN: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi
Közlemények*, 7. (1894) 502–537., 647–673. GEŐCZE 1894
- HECKENAST GUSZTÁV: A murányvölgyi vashámoros céh szabályzatai.
(1585–1713–1755). *Történelmi Szemle*, 1958. 431–447.
- HECKENAST GUSZTÁV: A magyarországi vaskohászat története a feu-
dalizmus korában. Budapest, 1991. HECKENAST 1991
- HORVÁTH RICHÁRD: A Felső Rézsek Kapitánysága a Mátyás-korban.
Századok, 2003/4. 929–954. HORVÁTH 2003
- ILA BÁLINT: Gömör megye. I–IV. [1976., 1944., 1946., 1968.] A me-
gye története 1773-ig. Budapest, 1944–1976. ILA, Gömör
- KELENIK JÓZSEF: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forra-
dalom kibontakozásában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1991/3.
80–121., 1991/4. 3–51.
- KENYERES ISTVÁN: A várbirtokok szerepe a 16. századi magyaror-
szági végvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az eg-
ri és a szatmári vár fenntartására. In: Végvár és ellátás. (*Studia
Agriensia*, 22.) Eger, 2001. 131–181.
- KENYERES ISTVÁN: 16. századi uradalmi utasítások. Utasítások a ka-
marai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére.
Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Kenyeres István.
I–II. köt. Budapest, 2002. (Fons Könyvek 2.)

15 A szövegben külön nem hivatkozott szakirodalomnál elhagytuk a hivatkozási formát.

- KENYERES ISTVÁN: A Szapolyai család és Trencsén. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. *Studia Miskolciensia*, 5. Miskolc, 2004. 135–145. KENYERES 2004
- KOLLMAN ÖRS LÁSZLÓ: Az észak-gömöri központi helyek középkori és kora újkori fejlődése. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. Budapest, 2005. 77–79.
- KOPČAN, VOJTECH: Die osmanische Expansion und die Slowakei. (Ergebnisse und Perspektiven). *Asian and African Studies*, 16. (1980) 35–52.
- KOPČAN, VOJTECH: Die osmanische Provinz Nové Zámky. (Eyaleti Uyvár.) *Asian and African Studies*, 21. (1985) 147–164.
- KORPÁS ZOLTÁN: Egy zsoldosvezér levelei a 16. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Megjegyzések Bernardo de Aldana emlékiratához (1548–1552). *Fons*, 6. (1999/1-2) 3–129.
- KUBINYI ANDRÁS: Vas, város, vaskereskedelem a középkori Magyarországon. In: Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére. [A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai.] Miskolc, 2001. 5–16.
- KÖHBACH, MARKUS: Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554. Eine historische-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa. Wien–Köln–Weimar, 1994.
- N. KISS ISTVÁN: Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a 16–17. századi Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle*, 15. (1973) 92–114. N. KISS 1973
- NAGY ISTVÁN–F. KISS ERZSÉBET: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Budapest, 1995.
- OROSS ANDRÁS: Rendeletek és intézkedés-tervezetek a magyarországi várak lerombolására. (1699–1702). *Fons*, 12. (2005/2) 257–294. OROSS 2005
- PÁLFFY GÉZA: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. In: Végvár és környezet. (*Studia Agriensia*, 15.) Eger, 1995. 183–221.
- PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle*, 1996/2–3. 163–217.
- PÁLFFY GÉZA: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1995/1. 114–185.
- PÁLFFY GÉZA: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a 16–17. században. Győr, 1995.
- PERJÉS GÉZA: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Budapest, 1963.

- R. VÁRKONYI ÁGNES: A várak élelmezéséről a 16–17. században. In: Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára. Budapest, 2002. 35–53.
- R. VÁRKONYI ÁGNES: A rejtőzködő Murányi Vénusz. H. n. 1987.
- RAUSCHER, PETER: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). VIÖG Bd. 41. Wien–München, 2004.
- SARUSI KISS BÉLA: Vasgyártás és vasgazdálkodás Murányban a 16. században. *Fons* 4. (1997) 1. 79–98.
- SARUSI KISS BÉLA: A murányi vár élelemellátása a 16. század második felében. In: Végvár és ellátás. (*Studia Agriensia*, 22.) Eger, 2001. 237–276. SARUSI 2001
- SARUSI KISS BÉLA: Élőmesteri és tizedutasítás a 16. század második feléből. *Fons*, 9. (2002/1-3) 203–226.
- SARUSI KISS BÉLA: Murányi katonai utasítások a 16. századból. *Fons*, 11. (2004/1) 547–571. SARUSI 2004
- SARUSI KISS BÉLA: Egy hegyvidéki végvár katonai infrastruktúrája. Murány katonasága, építményei és fegyverzete. (*Studia Agriensia*, 24.) Eger, 2006. 117–172.
- SZÁNTÓ IMRE: Ali budai pasa hadjárata 1552 nyarán. *Történelmi Szemle*, 1977/1. 31–52.
- SZÁNTÓ IMRE: A végvári rendszer és fénykora Magyarországon, 1541–1593. Budapest, 1980. SZÁNTÓ 1980
- SZEGŐ PÁL: Végváraink szervezete és fénykora a török betelepедésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593). Budapest, 1911.
- SZÚCS JENŐ: A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. Budapest, 1990.
- ŤOMÁSİK, SÁMUEL: Das Murányer Schloss. Pest, 1882. Magyarul: Tomásik, Sámuel: A murányi vár. Németből szabadon átdolgozta: Traum Péter. Szlovák fordítása: Bedrich Heckel: Pamitihodnosti Muránskeho zámku. In: Baron Trenck, vodca pandurov. Bratislava, 1974.
- TÓTH PÉTER: Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1571–1579. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek. Miskolc, 1996.

KÖNYVISMERTETÉSEK

KOPPÁNY TIBOR

A castellumtól a kastélyig

Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből

Szerk. Domokos György. Históriaantik Könyvesház Kiadó. Budapest, 2006. 266 o.

Napjainkban, amikor az évkönyvek, válogatott tanulmánykötetek úgyszólván számatlanul hagyják el a nyomdákat, s mind jobban kitapinthatóvá válik az értékek devalválódása, kiemelkedő öröm, ha szilárd alapokra, hiteles személyekre, tudósokra lelhetünk. Sőt, manapság a bölcsész- és társadalomtudományok terén egyre kevesebb az oly személy, akiben „iskolaalapítót” vagy egy tudományág hazai megalapozóját, elindítóját tisztelhetjük. Nos, Koppány Tibort mindenképp e kivételes kevesek közé kell sorolnunk a honi kastélykutatás (kicsit talán erőltetetten: kasztellológia) terén. Ilyesféle gondolatok ébredhetnek az olvasóban ugyanis, amikor kezébe veszi a szerző nemrégiben napvilágot látott válogatott tanulmánykötetét.

Jelen sorok írója nincs könnyű helyzetben a recenzált kötetrel kapcsolatban. Nehéz ugyanis olyan dolgozatokról érdemben újat írni, amelyek zöme régen beépült a szakirodalomba, illetőleg némelyiküket egyetemi esztendei alatt maga is forgatta tanulmányai során. Gúzsba köti másfelől a recenzent a részleges szakmai inkompetencia is, lévén maga csak a történeti forráskutatást műveli, s a régészet és építészet terén teljesen járatlan. Mindez – mentéségre legyen – persze sajtóságos megközelítésre is kényszeríti, mégpedig a történészire. Mert bár Koppány Tibor a Bevezetőben szerényen azt állítja magáról, hogy „építész-szerző,” engedtesék meg a recenzensnek helyütt is egyet nem értését kifejezni: Koppány e tanulmányai közül ugyanis több szerves részét képezi (kell, hogy képezze!) a hazai középkori és korai újkori történeti kutatásoknak.

Korábban megjelent tanulmányok csokráról lévén szó, részletes ismertetésüktől ehelyütt eltekinteni érdemes. Talán ennél érdekesebb lehet annak megválaszolása, hogy a kötetben olvasható tanulmányok megjelenésük óta mennyiben „állták ki az idő próbáját.” Nos előljáróban hamar elmondhatjuk, hogy lényegében mindenben. Az írások sorából talán a legfontosabb és legérdekesebb a kastélyok magyarországi fejlődéstörténetét, eredetét tárgyaló három tanulmány (*A castellumtól a kastélyig, Castellumok a késő középkori Magyarországon, Erődített nemesi udvarházak a késő középkori-kora újkori Magyarországon*). Közismert, hogy Koppány munkásságának jelentékeny részét a kastélykutatás (levéltári és építészeti egyaránt!) teszi ki, s a nevezett három dolgozat e kutatómunka különböző fokozatait illusztrálja. A legelső lényegében a problémafelvetés első hazai emléke, míg a második a szerző 1999-ben megjelent 'Kastélyok a középkori Magyarországon' című nagyszabású adattárának előzményeként fogható fel, amely kézikönyv jelentőségét és adatgazdagságát tekintve csak Engel Pál jól ismert vár-adattárával, archontológiájával mérhető össze. E két dolgozat tartalmi részeit illetően legföljebb annyi újdonságot említhetünk – amire röviden ugyan, de maga Koppány is utalt imént

idézett kastély-adattárának bevezető tanulmányában egészítve ki korábbi írásait¹ –, mi szerint a nyugati,² s ennek nyomán a hazai kutatásban is egyre világosabbnak tűnik az a felismerés, hogy a középkori forrásokban szereplő épület-megnevezések és a terepen megjelenő, a régészeti és műemléki kutatás által vizsgált-rekonstruált épületek között közvetlen, egyenes kapcsolat nem vagy csak ritkán mutatható ki. A külhoni és az eddig szerény magyarországi eredmények alapján jelen sorok írójának véleménye szerint az eddigiéknél lényegesen többre kell értékelnünk a társadalmi, politikai, adott esetben pedig gazdasági és jogi szempontokat az oklevelek várakkal, kastélyokkal kapcsolatos terminológiájának vizsgálata során.³ Végezetül pedig az udvarházak kérdéskörét tárgyaló harmadik írásában Koppány a kastély-udvarház problematikát is érintve, azok jogi-építészeti változatait mutatta be, ezzel is mintegy kijelölve az újabb kutatások egyik fontos irányát, amely alighanem a középkori magyar nemesi társadalom jobb megismerésében nyújthat majd segítő kezét.

Ha a történeti kutatás/kutató szemével nézünk e tanulmányokra, akkor azoknak egy másik csoportja lehet szembetűnő (*Devecser, Zsennye, Mihályi, Vág, Vasszécsény, Körmend, Füzéradvány* kastélyai). E munkák ugyanis azon túlmenően, hogy a nevezett épületek építészeti és művészettörténeti vizsgálatának is részletes leírását nyújtják, bőséges történeti fejezeteket is tartalmaznak. Mi több, a vasi-soproni nemesi társadalomban oly fontos Ládonyi család történetének máig egyetlen 15–16. századot tárgyaló jó és modern összefoglalását is a mihályi kastély ismertetése kapcsán kapjuk meg. Koppány e dolgozataiban messze túlment az oly gyakran látott rövid történelmi áttekintés műfaján, e fejezeteit az esetek nagy számában – alig vagy egyáltalán nem ismert – levéltári dokumentumokra alapozta, így ismét csak megállapítható az írások történelmi fontossága.

Tematikusan haladva a harmadik nagy egységet az ún. építészettörténeti-művelődéstudományi írások alkotják (*A gátai számadáskönyvek..., 17. századi tervrajzok..., Donato Felice de Allio tevékenysége...*). Itt megint kiemelten kell szólnunk a levéltári források nagyszámú és sokoldalú felhasználásáról, amelyek segítségével kapunk képet egy-egy építész munkásságáról és hatásáról, az újkori építkezések megszervezésének mikéntjéről, amely témakör ugyancsak visszatérő elem Koppány Tibor munkásságában.⁴ Ez utóbbi jelentősége külön is kiemelendő, mert bár a nyugati irodalomban, főként a katedrálisok esetében, léteznek fontos összefoglalások az építkezések szervezeti és föleg társadalmi, szimbolikus vonatkozásairól (gondoljunk akár DUBY híres művére, a 'Katedrálisok

- 1 KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. Művészettörténeti Füzetek 26. Budapest, 1999. 17.
- 2 E sorok írója előtt az angolszász kutatás eredményei ismertebbek. Ehelyütt az 1970-es évek végétől indult meg a várkutatás társadalomtörténeti irányának kialakulása, zömében CHARLES COULSON munkásságának köszönhetően. Programadó tanulmányának (1979) jelentősen bővített, historiográfiai változata: COULSON, CHARLES: Cultural Realities and Reappraisals in English Castle-Study. In: Medieval Warfare 1000–1300. Ed. France, John. University of Wales, 2006. 233–269. [Ez utóbbi mű egy utólagos válogatott tanulmánykötet. A tanulmány eredeti megjelenési éve: 1996], illetőleg ezirányú kutatásainak szintézise: COULSON, CHARLES: Castles in Medieval Society. Fortresses in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages. Oxford University Press, 2003. Legfrissebben pedig: EMERY, ANTHONY: Late-medieval Houses as an Expression of Social Status. *Historical Research* 78. (May/2005) 140–161.
- 3 HORVÁTH RICHÁRD: Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. *Castrum*. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 3. (2006/1) 59–71., valamint uő.: A Magyar Királyság várai a kései középkorban. (Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről) [Kézirat, sajtó alatt]
- 4 Vö.: KOPPÁNY TIBOR: Carlo della Torre, a Batthyányak 17. századi építészete. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk.: Lövei Pál. (Művészettörténet – műemlékvédelem) Budapest, 1993. 339–354.

korára', de maga Koppány Tibor is írt ilyet témánk határterületéről, a végvárakról⁵), Magyarországon a témakör elhanyagoltnak mondható. Köszönhetően persze a források hiányainak, de amint a gáti (Gattendorf, Moson m.) számadáskönyv példája mutatja, a forrásfeltárás előrehaladtával még számos eredményre számíthatunk.

Zárásképpen tehát még e csekélyke ismertetés végén is kimondhatónak látszik, hogy Koppány Tibor ehelyütt egybeválogatott tanulmányai nem csak a szűkebb régész-építész szakma művelőinek, hanem az írott forrásokkal dolgozó kutatóknak is fontos segítői lehetnek. Végezetül pedig nem mehetünk el szó nélkül a könyv formai jellemzői mellett sem. A manapság oly gyakran tapasztalható olcsó megoldások helyett a kiadó igényes külsőt, papírt és ami a legfontosabb, keménytáblás kötés választott (no meg persze finanszírozott), jelezve mintegy a kötet tartósságával a benne foglalt tartalmak tudományos időtállóságát is! Mindezt Domokos György áttekinthető és rendkívül következetes szerkesztői munkája tette teljessé, így a recenzensnek más feladata nincs, mint minden szakmabeli és azon kívüli, az építészet, régészet, történettudomány felé kíváncsiságot mutató olvasó figyelmébe ajánlja a kötetet.

Horváth Richárd

SÁRKÖZY SEBESTYÉN

A középkori Torna megye településtopográfiaja

Perkupa-Miskolc, 2006. 119 o.

Úttörő, a szerző megfogalmazása szerint kísérleti jellegű de mindenképpen hiánypótló, többéves kutatás eredményeit bemutató kötet bemutatására vállalkozom. A részben hasonló, egy teljes középkori megyét átfogó adatgyűjtést eddig csupán a Szatlóczi Gábor által szerkesztett CD-ROM képviseli. A sokak által ismert, azonban a témát más aspektusból közelítő, de szintén teljességre törekvő munka az általa elvégzett, a középkori Zala megye nemességét és birtokait, templomait, várait feldolgozó gyűjtés, amely azonban a Sárközy Sebestyén kötetétől eltérően nélkülözi a választott megye épített örökségének bemutatását.

Szükségesnek látom kihangsúlyozni, hogy mivel a történeti Torna vármegye területén jelenleg két egymással határos ország osztozik, a kiadvány – legalábbis a bevezető tanulmányban megjelenő – magyar-szlovák kétnyelvűsége, valamint a határokon átívelő közös kutatómunka mindenképpen példamutató.

A munka módszertanában a kiváló középkorkutató Engel Pál által 1997-ben, a Történelmi Szemlében publikált, valamint a szerző és Bodnár Tamás egy közös tanulmányában lefektetett felfogására építkeznek. A Torna megye településhálózatának bemutatá-

5 KOPPÁNY TIBOR: A magyarországi végvárak építési szervezete a XVI–XVII. században. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Végvári konferencia előadásai – Noszvaj, 1995. október 12–13. Szerk. Petercsák Tivadar. *Studia Agriensia*, 17. Eger, 1997. 153–177.

sában teljességre törekvő feldolgozás a településeket nem pontszerűen ábrázolja, hanem lehetőség szerint részletesen bemutatja a településekhez tartozó területeket, azaz azok *határait* is. Az így nyert kép már összetettebb, egy egymással érintkező, a megyét mozaikszerűen lefedő településhálózatot mutat. A kötetben felgyűjtött, a települések határaihoz köthető földrajzi nevek segíthetik a terepbejárást illetve a topográfiai gyűjtőmunkát végző régészeket is.

A megye települései történetének sarokpontjait általában nagyobb, országos összefrások képezik. Ezek az adatok kerülnek kiegészítésre a szakirodalom és egyes levéltári állományok, nagyobb részét eddig még fel nem dolgozott információállományával. Sok rejtett történeti adat bújhat még meg azonban a régióban egyedülálló fontossággal bíró leleszi konvent nagyobb részét éppen megmaradt levéltárában. Ezek összegyűjtése azonban újabb, többéves kutatómunkát kívánna. A szerző a történeti feldolgozást is a teljesség igényével kívánta elvégezni, ezt a célt azonban a kiadvány keretei, valamint véleményem szerint a településtörténet tág időhatárok közt kívánt bemutatása – az első írásos említéstől a 18. századig – már eleve kétségessé tették.

Torna műemlékeit és régészeti örökségét bemutató részegység szerves részét képezik a különböző korú várak, erődítések részletes, egyes esetekben eddig ismeretlen adatokat is felvonultató bemutatása. Következzen itt, a teljesség igényével, néhány soros ismertetésük:

Horváti, Várhegy: a településtől északra, egy alacsony – 219 m magas – domb tezején található a 30x10 m alapterületű sánccal övezett erődítmény. Területén talán fa torony állhatott. Michal Slivka és Adrian Vallasek korát a 13–16. század közé helyezi, de a szerző véleménye szerint inkább a 13. század utolsó harmadára tehető magyarországi várépítési hullám egyik rövid életű példája lehet.

Kisfalu, Súlyomkő vára: a Ménes és Torna patakok völgyfői közt elterülő 22-25 m széles, 400 m magas hegy platóján egy vár csekély maradványai láthatóak. Az országhatártól északra, alig 500 m-re lévő erődítményt először 1386-ban említik, mikor is megsztják a Iluafew-i, Zeen-i valamint a Zalona-i nemesek között. Második és egyben utolsó említésekor – 1399-ben – a romos vár a Zalona-i nemesek birtokában van. Pusztulása feltételezhetően a fenti időpont környékére helyezhető.

Szádvár és Torna vára: a két várat a szerző a töle megszokott alaposággal mutatja be, ismertségük illetve a területi korlátok miatt itt azonban nem áll módomban részletesen leírásukat adni.

Szögliget, Óvár: bizonytalan korú sánccal övezett domború felszínű plató, mely 383 m magasságban terül el, a Ménes patak Szádvárral szemközi oldalán. Egyes feltételezések alapján őskori erődítmény, vagy Szádvár 14–15. századi előzménye, esetleg az újkorban épített erődítmény lehet. Utóbbi feltételezést erősíti, hogy neve ebben a formában csak a 19. század közepén bukkan fel. Területén korhatározó régészeti lelet nem került elő, ami utalhat rövid ideig tartó használatára is.

A teljesség igényével összeállított, bőséges szlovák nyelvű szakirodalmat is tartalmazó irodalomjegyzéket névmutató követi, majd a kötet végén 3 térképszelvény tájékoztatja az olvasót Torna megye településeinek elhelyezkedéséről, határai esetleges módosulásáról. Az első térkép a megye 18. század végi állapotát mutatja be. Apró, de bosszantó hiányosság és talán kissé zavaró is annak, aki nem ismeri a Magyar Történeti Helységnévtár ide vonatkozó kötetét, hogy a térkép keltezése, továbbá a megye és faluhatárok – amúgy egyértelmű – jelölése kimaradt a jelmagyarázatból. A korabeli térképek feldolgozásának fontosságát emeli ki szerző azon álláspontja, miszerint „a középkor és

a kora-újkor századaiban a kialakult települések és azok határai viszonylag hosszú időn keresztül maradandók, térben rögzült helyzetben voltak és a napjainkig megmaradt 18-19. századi térképek is még ezt a helyzetet tüntették fel, illetve hagyták ránk”.

A második, a 15. századi állapotot ábrázoló térképszelvény, Engel Pál 2001-ben kiadott digitális térképén alapul. Engel alapvetően szintén az említett 18. század végi térképekre támaszkodó munkájának használata azonban – helyenként megkérdőjelezhető pontossága miatt is – igen nagy körültekintéssel ajánlott.

A 16. század közepi állapotot bemutató térkép megszerkesztésére Maksay Ferenc országos dica-összeírást tartalmazó munkája alapján került sor. Ennek során az eredeti térképen jelentkező hibákat a szerző megfelelő módon korrigálta. A három térkép összességében jól mutatja be a megye településtopográfiai változásait illetve fejlődését, de véleményem szerint hiányzik a bevezető sorokból a térképek pontos szerkesztési elveinek ismertetése, amely fontos eleme kell, hogy legyen egy településtopográfiai munkának.

Mindent összevetve egy jól hasznosítható, értékes kötetet nyert mind a szakmai, mind az érdeklődő olvasóközönség Sárközy Sebestyén munkájával, melyet talán újabbak követnek a régió más megyéire vonatkozóan is.

Gál-Mlakár Viktor

BESZÁMOLÓ

TEREI GYÖRGY

MOTTE – TURMHÜGELBURG – HAUSBERG (Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus)

Tudományos konferencia Holleneggben (Ausztria)
2006. október 8–11.

2006 októberében a Castrum Bene Egyesület három tagja, Feld István, Adrian Rusu és e sorok írója vett részt az ausztriai Holleneggben rendezett konferencián, mely egy különleges európai vártípus, a mesterséges földfeltöltés révén létrejövő, halomvárnak is nevezett *motte* kutatásának újabb európai eredményeit tekintette át. A rendezvény előzményeihez tartozik, hogy osztrák-szlovén együttműködéssel már korábban is próbáltak egy hasonló témájú nemzetközi találkozót szervezni, mely azonban végül nem jött össze.

A résztvevői kör főként Ausztria és Németország várkutatóiból és váregyesületeinek tagjaiból tevődött ki, de képviseltették magukat a témával foglalkozó angol, francia, holland, svájci, szlovák, magyar, román, litván régészek, történészek és művészettörténészek is.

Jelen beszámolómban az elhangzott előadásokat szeretném pár mondatban bemutatni, valamint azt a benyomást osztanom meg az olvasókkal, mely az egész konferenciáról kialakult bennünk.

Az első nap a szokásos köszöntők után először *Tom McNeil* foglalta össze Belfastból az írországi motte-kutatás jelenlegi állását és problémáit. Előadásában számtalan grafi-
kont, táblázatot mutatott be, behatóan vizsgálta ennek a vártípusnak a magassági kérdéseit, külön tárgyalva a 7 méternél magasabb, illetve alacsonyabb, mesterséges feltöltéssel létrehozott erődítményeket. Sajnos azonban alig mutatott magukról a várakról képet, légifotót vagy felmérést.

A nap második előadójaként *Pamela Marshall* az angol mottékat ismertette. Természetesen mint sokan mások, a bayeux-i kárpit híres hastingsi várbrázolásával kezdte a képek sorának bemutatását. Beszámolójában főleg a ringworks (kőráncok) és motték összehasonlításáról hallhattunk. Az ő előadásában már sokkal több fotó, felmérési- és alaprajz szerepelt. Kitért a Lincoln városában található két hasonló típusú erődítményre is, sőt felvetette azt a lehetőséget is, hogy ezek az objektumok sok esetben újkoriak is lehetnek.

Johnny De Meulemeester a holland területeken fekvő erődítmésekről beszélt. Ő is külön tárgyalta a 7 méternél magasabb, illetve alacsonyabb erődítményeket. Foglalkozott a várak korával is. A domb magasságán, formáján kívül a dombtetőt körbevevő védelmi rendszerről, a paliszád-rendszerről is hallhattunk. Mutatott olyan erősséget is, ahol egy korábbi épületre építették rá a dombot, illetve arra a tornyot.

Jean-Michael Poisson Lyonból érkezett, ő előadásában a franciaországi kutatás állását taglalta. Érdekes típusnak számított az az erődítés, melynél előbb állt a kő torony, majd ezután készült el a halmot eredményező földfeltöltés, úgy, hogy az az alsó szin-

1. „Attila vára” Szlovéniában

ket is teljesen elfedte. Előadásában hangzott el először a „kő-motte” kifejezés, ami elég furcsának tűnt, hiszen a motte kifejezés alatt általában a hordott földhalmon létesített erődítményt értjük. Az egyszerű sziklacsúcsokon álló várakat a közép-európai kutatás nem szerepelteti ebben a csoportban.

Az ebéd után rövid kirándulás keretében megtekintettük a Hollenegg mellett található Motte Neuberg nevű erődítményt, ahol heves szakmai vita bontakozott ki arról, hogy a domboldalban található, árokkal körbevett plató nevezhető-e motténak, vagy azt egy másik terminus technicus-szal, a „Hausberg” szóval kell-e illetni. Végül az egybegyűltek közösen úgy foglaltak állást, hogy az erődítés mottékhoz sorolása igencsak kérdéses. Ezek a beszélgetések azonban előre vetítették azt, a konferencia során később is gyakran említett problémát, hogy mennyire „képlékeny” a középkori várak leírása során alkalmazott terminológia.

A délutáni első előadásban a Hannoverből érkező *Hans-Wilhelm Heine* a Hamburg környéki mottékat és toronyvárakat vizsgálta, felsorakoztatva térképvázlatán a két típus elterjedését.

Reinhard Friedrich Köln és Düsseldorf környékének középkori erődítményeit vizsgálta. Az adott területről 140 mottét gyűjtött össze, ő is behatóan foglalkozott a magasságadatokkal, négy csoportot állítva fel a 2,5 méternél kisebbektől a 10 méternél is magasabbakig. E várak egy részét csak megfigyelőhelynek tartotta, s részletesen taglalta a mottékhoz tartozó elővárak formáját, méretét és funkcióját is.

Felix Biermann Északkelet - Németország egy érdekes, a témához tartozó várcsoportjával foglalkozott, melyet a „Turmhügelburg” megnevezéssel illetett. Ez a német kifejezés magyarul – „toronyhalomvár” – nem használatos, tulajdonképpen olyan erődítményt jelent, ahol egy sánccal-árokkal körülvett dombra fából vagy kőből tornyot építettek. Ez a típusú vár itt hasonló korszakban jelent meg, mint Magyarországon az első kőtornyok.

Az esti ünnepi előadás *Karl Bunner* tartotta „A vár történelmi megközelítése” címmel. Érdekes volt a történész professzor gondolatait hallgatni, hiszen az ausztriai várkutatásban is hasonló kérdések merülnek fel, mint Magyarországon. Előadásában többek között foglalkozott a vár funkciójával, környezetével, azzal, hogy kik építhettek várat, mit jelent a vár fogalma, és kitért a vár mint reprezentációs hely kérdéskörre is.

A második nap elsőként *Christoph Redig* svájci régész tartotta meg előadását „A középkori fa és földvárak Svájcban” címmel. Ő nem csak kimondottan a motte-típussal

foglalkozott, hanem a 9–10. századi sánccvárossal is, melyekben még gödörházakat is feltártak. Emiatt az előző várcsoportról csak kevés felmerést és légifotót láthattunk.

Az ugyancsak Svájcban érkezett *Jakob Obrecht* a korai várhegyek kérdésével foglalkozott, de előadásában terminológiai problémákat is érintett. Külön kitért az ezen erődítmények feltárásakor felmerülő ásátástechnikai problémákra. Sőt, még egy érdekes kérdéstről is szólt, melyről korábbi előadásokban még nem hallhattunk, a felszínen előkerülő leletanyagról. Mivel a legtöbb ilyen típusú erődítményben még nem volt lehetőség régészeti kutatásra, a kormeghatározás szempontjából nagyon fontosak a terepbejárás során talált kerámialeletek. Azonban felmerülhet a kérdés, hogy ezek mennyire bizonyítják a vár építésének, használatának korát.

Sabine Felgenhauer-Schmiedt kiváló osztrák középkorkutató az Alsó-Ausztriában elterjedt, „Hausberg” névvel illetett vártípussal foglalkozott. Ezt az osztrák szakkifejezést nehéz magyarra lefordítani, hasonló fogalom nem ismert nálunk, bár maga a vártípus Magyarországon is létezik. A földrajzi adottságot maximálisan kihasználva sánccal és árokkal leválasztanak a terepből egy központi helyet, melyre kőből, fából, néhány esetben téglából épületet raknak. A régész-professzornő is a terminológiai problémákkal kezdte előadását, de nem annyira a jelenlegi kutatást, hanem inkább a 19–20. századi feltárásokat ismertette.

Ugyan csak Alsó-Ausztria, de most már jelenkori kutatását ismertette *Martin Krenn*. A nagyon jól felépített és illusztrált előadásában főleg a terminológiai kérdésekkel foglalkozott. Véleménye szerint kifejezett mottékról csak síkvidéken beszélhetünk, míg a Hausberg az az erődítési forma, ahol sokkal inkább kihasználják a változatosabb terep adottságait. Végül az ún. „Einmottung” esetében először építik meg a falat, majd annak egy részét rézsűsen feltöltik. Előadása természetesen nem kis vitát generált, mely nagyon hasznos volt abból a szempontból, hogy megismerhettük más kollégák véleményét is a terminológiai kérdésekről.

Ebéd után ismételtelen egy közeli vár felkeresése volt a cél. Tulajdonképpen Alt-Hollenegg mottéjének feltárása apropójából került itt megrendezésre ez a konferencia. Az amúgy látványos erősségben csak az elővár-részben történt egy kisebb feltárás, innen kerámia-töredékek, üveg és fémeletek kerültek elő. Noha a vár teljes megismeréséhez még sok terepi munkára lenne szükség, de a kisszámú leleteket is nagy becsben tartják, külön múzeumi kiállítást alakítottak ki számukra.

Délután elsőként *Werner Murgg* és *Bernhard Hebert* osztrák kutatók Stájerország erődített helyeivel foglalkoztak. Az általuk felvetett egyik legfontosabb probléma, hogy itt számtalan olyan elpusztult objektum található, mely ma már csak a régészeti célú légifotózás alkalmával ismerhető meg, de ezeknél a domb nagysága, szerkezete nehezen állapítható meg.

Az előző előadáshoz kapcsolódott az említett holleneggi erősség két kutatójának *Christoph Gutjahr* és *Georg Tiefengraber* beszámolója, akik Stájerország motte típusú várait gyűjtötték össze. Előadásukban ismét felmerültek a terminológiai problémák. Érdekes volt látni azoknak a váraknak a leletanyagát, melyeket vagy már eddig meglátogattunk, vagy amelyek a következő nap tanulmányútja programjában szerepeltek.

A nap utolsó előadója *Katarina Predovnik* volt Ljubjanából, aki a szlovén kutatás eredményeit foglalta össze. Szólt az eddigi feldolgozásokról, vizsgálta a várakat elhelyezkedés, forma, esetleges épület megléte, településekhez, vízhez való közelsége szerint. Nemcsak a felolvasott szöveg volt kiváló, hanem a mellette bemutatott képekkel, ábrákkal is nagyon emlékeztetése tette előadását.

2. Bischofegg déli mottéje (Stájerország)

Este a Steiermärkische Landesregierung fogadásán kötetlen beszélgetések keretében lehetett megvitatni a hallottakat.

A harmadik nap a kirándulás napja volt. A programban három osztrák és három szlovén vár felkereséses szerepelt. Turmbauerkogel vára azért számított érdekesnek, mert a hegyerinc két szélén 300-400 méteres távolságban két, motte típusú várat is találhatunk. Sajnos régészeti feltárás egyikben sem volt, így pontos koruk még ismeretlen. Bischofeggben egy több részes vár megtekintésére nyílt mód, a domboldalon jól látszódtak az erődítés egyes részei. Végül Katzelwehr vára a síkvidéki típust képviseli, a szántóföldről emelkedik ki a 3-4 méteres halom. Az osztrák várakat a helyszínen Christoph Gutjahr és Georg Tiefengraber mutatták be. Szlovéniába áttérve először a hangzatos nevű Attila sírját, Attila várát kerestük fel. A vár is nagyon látványos volt, az erdőben egy enyhe domboldalon két mély árok veszi körbe a központi dombot. Érdekes volt megfigyelni, hogy a területet kirándulási központként alakították ki sok tájékoztató és irányjelző táblával. A következő vár Golicánban volt, az árokkal körbevett platóról több vassalak is előkerült. A nap utolsó objektumát Maribor mellett láttuk, a nagyméretű dombot korábban őskorinak tartották, míg egy ház építkezésekor nagy mennyiségű középkori fémlelet nem került elő innen.

Az utolsó nap ismételten előadásokat hallgattunk. Az egyik főszervező, *Thomas Kühnreiber* az Ausztria keleti részén található erődítményeket vizsgálta. Mint már megszokhattuk, ő is egy külön terminológiát állított fel, amivel a saját kollegái is vitába szálltak. Előadásában nagyon érdekes volt, hogy 1100-tól 1350-ig 50 éves periódusokra lebontva mutatta be a motték és a magasan fekvő kővárak arányát. Felmerül azonban a kérdés, hogy lehet-e ilyen pontosan datálni – még akkor is, ha több írott forrásuk maradt fenn ebből az időszakból – ha a kérdéses objektumokban nem történt régészeti feltárás?

3. Hollenegg mottéja

Magyarországról *Feld István* volt az előadó, aki a motte-kérdésről beszélt. Hazánkban motténak az erődített hordott halmokat tartjuk, tehát, amikor mesterségesen megemelik az erődített területet. Elmondta, hogy noha a vonatkozó helyszíneket általában alaposan felmérték, csak kis számban történt régészeti kutatás. A két, eddig „igazi” motténak tartott objektumunk a Miskolc–Leányvár és a Kisgyőr–Halomvár esetében pedig Baráz Csaba javaslata alapján felmerülhet az őskori eredet lehetősége. Ennek az előadásnak a magyar nyelvű változatát hallhatjuk a kőszegi vándorgyűlésen.

Alexander Ruttkay nyitrai régész a 12–15. századi hasonló erődítményekről számolt be. Sajnos előadásában új felméréseket nem mutatott, és kevés képpel illusztrálta az elmondottakat.

A litván motték kérdését taglalta *Gintautas Zabiela*. Sajnos ő is kevés képet mutatott, inkább egy-egy várnál időzött el hosszabb ideig. Egy átfogóbb beszámolót vártunk, hiszen ez a terület mindenkinek ismeretlen volt.

A kolozsvári *Adrian Rusu* a 13–14. századi erdélyi szász magánvárakról beszélt, sok felmérési rajzzal illusztrálva mondanivalóját. Előadása kicsit túlnyúlt a konferencia témáján, de sok történeti adattal támasztotta alá elképzeléseit.

A konferencia utolsó előadja *Olaf Wagener* volt, aki egy nagyon érdekes témával készült: az elővárakkal. Vizsgálta formájukat, szerepüket, pontos funkciójukat és a korukat is. A nagyon jól felépített és előadott beszámoló vitaindító is volt egyben, hiszen ezeknek az előretolt erősségeknek a pontos datálása és funkciója még nem teljesen egyértelmű. A végső konklúzió talán az lehet, hogy minden egyes esetet külön kell vizsgálni, és nem szabad, nem lehet egy sémát mindegyikre ráerőltetni.

Összefoglalóan elmondható, hogy az itt tárgyalt vártípus a nagyközönség számára szinte ismeretlen. Mivel kevésbé látványos, mint a magas hegyek tetején található kővárak, ezért talán a külföldi kutatók is kevésbé foglalkoznak vele. A négynapos konferencia során megismerhettük, hogy Európa, azon belül is a középső régió hogy áll jelenleg ennek a várcsoportnak a kutatásával.

Az egyik legfontosabb tanulság, hogy a sok esetben bálványozott és a magyarnál magasabb szintre helyezett nyugat-európai kutatás nem is áll olyan távol tőlünk. A konferencián bemutatott motte-szerű erődítmények száma hazánkban is hasonló, mint tőlünk nyugatabbra, és bár ott az alapos adatgyűjtés sokszor megtörtént, de a Magyarországon már használatossá vált modern felmérés még nem mindenütt terjedt el. Jó példa erre, hogy az osztrák kutatók sokszor 19. század végi, 20. század eleji felméréseket tudtak csak bemutatni.

Mindenki nagy érdeklődéssel várta a francia és angol régészek előadását, hiszen itt számíthattunk az „igazi” mottékra. Csalódás volt számomra, mert ahelyett, hogy képek, légifotók, alaprajzok sokaságával tarkított összefoglalóval kápráztatták volna el az egybegyűlteket, táblázatokat és grafikonokat mutattak. Nem összefoglalást hallhattunk, hanem a jelenlegi aktuális kutatás részletkérdéseiről, problémáiról volt szó.

A konferencia másik fő tapasztalata az volt, hogy nem egységes a terminológia. Ugyanazt a régészeti objektumot máshogy hívják még a német nyelvterületen élő kutatók is. Sőt, megfigyelhető volt, hogy az egy országban élők között sincsen a szakkifejezésekben konszenzus. „Motte, Turmhügelburg, Hausberg, Erdburg, Holzburg” – e kifejezések bukkantak fel az előadásokban, s számunkra sok problémát okoz, hogy nem lehetséges pontos fordításuk.

Összességében nagyon érdekes, tanulságos konferencián vehettünk részt. Mindenképpen kiemelendő, hogy a magyarországi várkutatásban, és a várak előadásán történő bemutatásán most már minden helyen légifotók, modern felmérések segítségével kaphatunk képet az egyes erődítésekről, és ez ott csak néhány előadásban valósult meg.

Azt a tévhitet, hogy tőlünk nyugatabbra nagyobb lehetőség van ezeknek az objektumoknak kutatására, el kell vetni, hiszen az előadások során számos ismeretlen korú mottéval találkozhattunk. Azonban egy-egy objektum talán nagyobb megbecsülést kap. A hollennegi várban nagyon kis területen volt lehetőség kutatni, azt sem az erődítés platóján, ahol talán egy torony várható, hanem csak az elővárban. Ennek ellenére a közelben fekvő kulturális centrumban, amit lovardából alakítottak át, kiállítást építettek, és a kutatási eredményekről egy vaskos könyv jelent meg.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

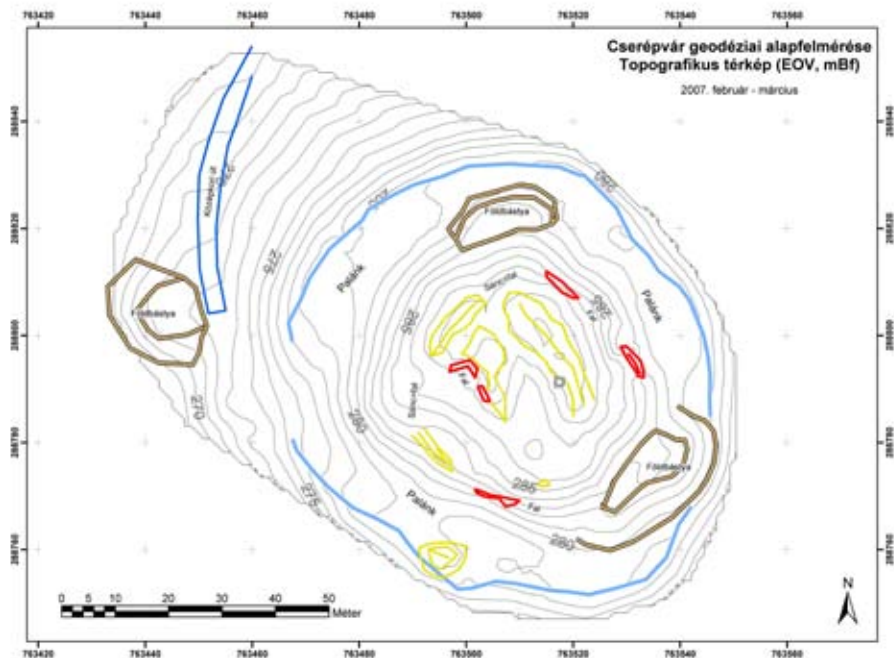
CSERÉPVÁR 2006–2007. ÉVI KUTATÁSA

2006 tavaszán tovább folytattuk a vár ásatását, mely az alaprajz további finomodását eredményezte. A 2005. évi VII. szelvényt kibővítettük nyugati irányba, ahol a belsővárba vezető gyalogösvény kikopott útja, a hegy szélére felérve keresztez egy enyhén kiemelkedő, köves, sáncszerű hátat. Környezetében a korábbi kutatások során már találtunk egy ezzel párhuzamos falat (S89), illetve itt áll egy vele szintén párhuzamos, felszín fellett megmaradt, S5 elnevezésű falrészlet is. Ezek alapján egy külső várfalat sejtthettünk az ösvénnyel keresztezett sáncban. A humusz eltávolítása után már elő is bukkantak a vélt fal felső kövei. A bontás során kiderült, hogy egy masszív, tört kőből rakott, 1,5 m magasan álló falat találtunk, amit közvetlenül a tufás alapközetre emeltek. Belső oldalát teljesen kitöltötte saját törmeléke, az S129 meszes köves törmelékréteg. Ebből 17. századi kerámiaanyag, több öklömnyi méretű kőgolyó és egy török kályha-oromdíz is előkerült. A fal érdekessége, hogy utólag belülről, kisebb kövekből rakva megköpenyzték (S135), aminek vagy statikai, vagy védelmi, vagy mindkét oka lehetett. Ezen köpeny az erősítés mellett gyilokjáróként is funkcionált, aminek öt, kissé kikopott lépcsőfokát is megtaláltuk. Az S127 és a korábban feltárt S89 falak lényegében egy falszorost alkottak.

A fal külső oldalán is elkezdtük a kutatást, itt vastag feltöltődést tapasztaltunk, benne 17. századi leletekkel. Bontásában azonban megálltunk egy mesterséges szinttel, csak a konzerválás megkezdése előtt tárjuk fel teljes egészében. A fal érdekessége, hogy tompaszögben kissé megtörik, követve a hegyoldal futását. Ezen törésnél foghattuk csak meg a külső falsíkot, amit nagyméretű faragott kövekből raktak. Hogy miért épp a törésnél maradt meg, az egyenes szakaszokon pedig kiromlott a fal, az talán azzal magyarázható, hogy az „érzékenyebb” pontoknál, így a faltöréseknél erősebb és jobb munkát végeztek a kőművesek, így onnan nehezebben hullott ki, illetve nehezebb volt kiszedni a vár pusztulását követően a köveket.

2006-ban ugyancsak elkezdtük kutatni a keleti külső várfalat (III. szelvény). Kiderült, hogy itt két fal is van, az S37 és az S40. Mivel az S37 belső falat 15–16. századi leletanyagot tartalmazó réteg fedte, feltételezzük, hogy az amúgy is vékony falat visszabontották a 16. század első felében és pár méterrel kintebb egy kétszer olyan vastag falat emeltek (S40). Ez a 4 m magas fal mindaddig föld alatt rejtőzött, a meredek hegyoldalban gyakorlatilag csak az erdei humusz fedi. Most egyértelművé vált, hogy ezen hatalmas fal elé a 16. század második felében építették azt a sokszögű, kisméretű bástyát, ami mindig is kilátszott a földből. Az S40 fal kibontásában is megálltunk egy mesterséges szinten, a konzerválás kezdete előtt szeretnénk csak alapozását megkeresni.

A belsővár közepén egy hosszanti mélyedés ékelődik a hegybe. Ennek vizsgálatára nyitottuk a X. szelvényt. Kiderült, hogy a tufás kőzetet itt több méter mélyen közel függőlegesre faragták le, vélhetően egy pincét alakítva itt ki. (A források három pincét is említenek a várban.) A szikla több helyen vállszerűen volt megfaragva, ami egy fődemre utalhat. Ezt a pincét később feltöltötték (S126), belőle óriási mennyiségű vegyes háztartási szemétanyag került elő. 17. századi írókázott edénytöredékeket, 16. századi

Cserépvár geodéziai alapfelmérése, 2007

metélt mázas reneszánsz táltörredékeket, kora újkori vázszelvény főzfazekakat, csontból faragott késnyélvéget és természetesen rengeteg állatcsontot találtunk. Ezek mellett nagy számú szemétként került vasból kovácsolt puskagolyó és tarackgolyó volt itt, de akadt a várban öntött kis kaliberű ólom puskagolyó is. A vasleletanyagot gazdagította a sok különböző méretű szög is. A leletek alapján a 18. század elején a várban talált szemétdombok anyagát hordták ide. A pince földeme talán elpusztulhatott az 1687. évi visszafoglalás során, majd a várat kijavító kurucok egyszerűen betemették az itt tángoló mély „gödört”. A mai felszínhez képest mintegy 170 cm mélyen találtuk meg a pince letaposott agyagpadlóját, amin néhány nagyobb kővel körbevett időszakos tűzhely nyomai is előbukkantak.

Korábban a 2005-ben kutatott VIII. és IX. szelvényekben tapasztaltuk ugyanezt a gazdag betöltést, valamint az ezekben a szelvényekben már folyószerűen összeszűkülő lefaragott sziklát. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a pince bejárati folyosója nyíltott itt. A további kutatásokkal tisztázhatjuk majd a várbelsőben talált pince alaprajzát.

2007 februárjában és márciusában felmértük a várat. A közel 1200, rácshálóban felvett ponttal sikerült a várhegy mikrogeodéziai alapfelmérését elkészíteni. Ennek segítségével kibontakozott a belsővárát övező, forrásokban is említett palánk (Cserebi Palánka) területe. A viszonylag lapos palánkyűrűt északon és délkeleten két nagyobb mesterséges dombocskára töri meg, amit valamilyen védelmi műként, földbástyákként értelmezhetünk. A várba felvezető mélyűt első szakasza jól megfogható volt, amit a bejárat előtt szintén egy domboszerű elem, földbástya biztosított kívülről. A belső kővár elemzéséhez is hozzásegíthet a felszín feletti falak és a sáncként felmért, de vélhetően felszín alatt futó

falak további értelmezése. Ilyen sáncelem ásatással történt igazolását láthattuk a VII. szelvénynél bemutatott S127 fal esetében.

Az eredmények térinformatikai feldolgozása során szintvonalas térképet generáltunk, majd a terepi mérési jegyzőkönyvben regisztrált mesterséges elemeket (sánc, fal, palánk, földbástya, út) egy vektoros térképen ábrázoltuk. Összességében egy precíz képet nyertünk a várhegy mai felszíni mintázatairól, amelyre rávetítve az ásatási rajzokat, egy kibontakozó váralaprajzot kaphattunk, amit a további feltárások fognak finomítani. A 2004–2006 között kutatott falak konzerválását az idén szeretnénk elkezdni, ennek első lépéseként megkezdtük a műemléki terveztetést.

LÁSZLÓ CSABA–RÁCZ MIKLÓS

A CSESZNEKI VÁR 2006. ÉVI KUTATÁSA

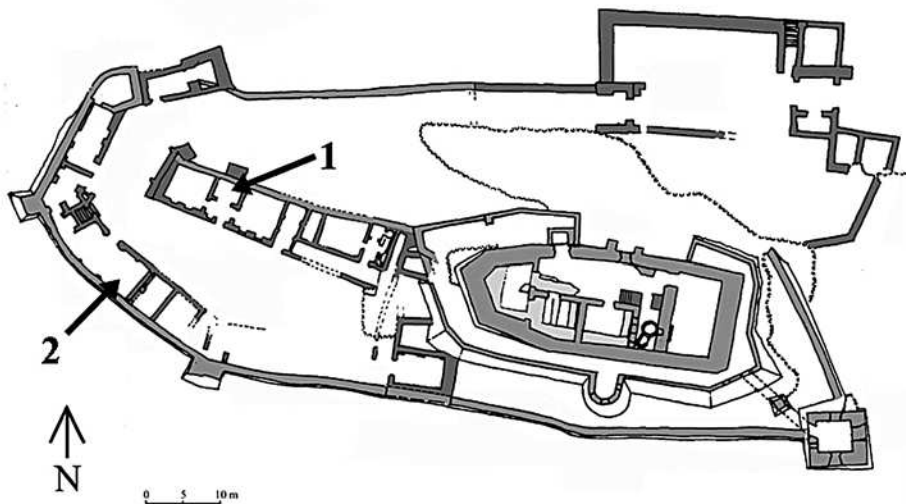
A cseszneki vár régészeti kutatása évek óta a Kincstári Vagyoni Igazgatóság műemlékvédelmi fejlesztési programjának keretében folyik. Ennek során a vár egyes részeinek terveit készítette el a KVI Veszprém megyei kirendeltsége és ennek köszönhetően a tervezést megelőzően lehetőség nyílik régészeti kutatásra.

2006-ban az alsó vár műemlékvédelmi rehabilitációjának engedélyezési terveihez kapcsolódóan (tervező: P. Samu Viktória és Fülöpp Róbert) kerülhetett sor feltárára. Az alsó vár kutatásának és műemlékvédelmének előzményei a következők: Az 1960-as években Pamer Nóra tárta fel az északi szárny egy részét, a várkaput és a barokk óratoronnyal szomszédos területet. Az 1970-es évek végén megindult a turizmus által fokozottan igénybevett és rendezésre szoruló várrom falainak konzerválása, de döntően tervezés és engedélyezés nélkül.

Az Országos Műemléki Felügyelőség szervezésében folyó munka keretében később László Csaba vezetésével régészeti kutatásra is lehetőség nyílt, de ez sokszor kényszerűen a kivitelezők nyomában haladt. A falak egy részét a kivitelezők „önállóan” feltárták és felfalazták (így az északi szárny nyugati felét), jó esetben a kutatók még az utóbbi szakasz előtt dokumentálni tudták a jelenségeket. Az alsó vár déli szárnyára ugyanekkor – megelőző feltárás nélkül – ráépítették a kivitelezés azóta is álló felvonulási épületét.

A várrész építéstörténetéről elmondható, hogy Giulio Turco 1572. évi rajzán az alsó vár mai külső falai már kőfalként ábrázolva láthatók. Ezen belül azonban vékony kontúrral jelölt épületszárnyakat látunk a nyugati és a déli oldalon, melyek könnyű (fa, favázas) szerkezetre is utalhatnak. A kutatások és fennálló falak (korlátozottan lehetséges) megfigyelése alapján az alsó vár épületszárnyainak mai falai többségükben újkoriak vagy kora-újkoriak, csak a kapu falainál számolhatunk fennálló és látható (a felfalazással el nem fedett) középkori részletekkel. Az északi és nyugati szárny jelentős felmenő épületrészei (válaszfalak, nyílások, boltozatok, padlók, fűtőberendezések) kivétel nélkül legkorábban a 17., de inkább a 18. századból származnak. Az alsó vár módszeres kutatásának feltétele a felfalazások és cementes fugázások bontása lenne, de ezt csak egy folyamatban levő kivitelezés körülményei – egy azonnali szakszerű visszaállítás lehetősége – tennék lehetővé.

2006-ban az építéstörténeti kérdések tisztázása az ismertetett körülmények miatt csak korlátozottan volt lehetséges, így elsősorban a ma látható épületrészek időbeli viszonyát vizsgálhattuk. Főként a pusztulás előtti állapot tisztázására törekedtünk, így az

A cseszneki vár rekonstruált alaprajza a 2006. évi feltárás helyszíneivel:

1. Az alsó vár északi szárnyában feltárt háromsztatú épületrész

2. Az alsó vár déli szárnyában kutatott két helyiséges pince

északi szárny kivitelezők által feltárt nyugati felét és a déli szárny kutatható nyugati felét kutattuk nagyobb felületen.

Az északi szárny nyugati felében egy 17. század végi vagy 18. századi háromsztatú helyiségcsoportot tártunk fel, a középső pitvarral, a mögötte feltételezhető konyhával, melynek valószínűleg az épületen kívülre helyezett, nagy méretű kürtője volt, továbbá e helyiségek két oldalán egy-egy szobával. A helyiségek padlója téglaburkolatos volt és a szobákból barokk cserépkályhák töredékei kerültek elő. Az épület északi része leszakadt a vár lejtőjére, ezt a falát – téves nyomvonalon – 1980 körül falazták vissza.

A déli szárny nyugati felében található pince egyes részleteiben már ismert volt, most keleti és nyugati végét, valamint északi falát tártuk fel. A nyugati nagyobb pincehelyiségből keleten egy kisebb nyílt. Érdekes módon az átjárót utólag elfalazták, de a kis helyiség új megközelítési módját még nem ismerjük. Nyugaton feltártuk a nagy helyiség udvarról nyíló bejáratának maradványait, a szárkövek kiesett töredékeivel. Az épület falai a habarcsok alapján újkoriak és a feltárt téglák döntő többsége is 17–18. századi bélyeges téglá.

A déli szárny keletebbi része már alapincézetlen volt, de ez egyelőre korlátozottan kutatható a rajta álló épület miatt. A most elkészült tervek követő, remélhetőleg a közeljövőben sorra kerülő kivitelezési munkák bizonyára több lehetőséget fognak nyújtani a várrész alaposabb kutatásához, periodizációjának értékeléséhez.

SIMON ZOLTÁN

A REGÉCI VÁR KUTATÁSÁNAK EDDIGI EREDMÉNYEI

A Zempléni-hegység nyugati hegyvonulatainak egyik jellegzetes, kettős csúcson elhelyezkedő, hatalmas alapterületű, de korábban részleteiben kevésbé ismert regéci vár régészeti kutatását 1999 nyarán kezdtük meg, helyi kezdeményezésre.¹ A helyszíni munkával párhuzamosan folyt a levéltári kutatás is (Czakó Balázs, Melegh Szabolcs, Sós István, Zsuga Zsolt, illetve e sorok írója), melynek nyomán számos apró, de fontos történeti részlet vált ismertté.² A régészeti feltárás eredményeiről csupán rövid jelentések láttak napvilágot.³ Itt az ideje, hogy az eltelt 8 esztendő kutatási eredményeit röviden összefoglaljuk.

Az észak-déli tengelyű hegygerincen hosszan elnyúló erődítmény egyes, ma is jól elkülönülő részeit már a vár életében is megkülönböztették egymástól. A 17. századi inventáriumokban az északi sziklatömbön álló épületegyüttest Felsővárnak, a hasonló tengerszint feletti magasságú, a környezetből szintén magasan kiemelkedő déli sziklacúcson levő épületcsoportot Alsóvárnak, míg a két csúc között található épületszarnyakat Középső várnak nevezték. A régészeti feltárás az északi sziklatömb felől indult meg, s a feltárási terület az évek során egyre délebbre húzódott.

A napjainkra már teljesen feltárt Felsővár alaprajzi elrendezése kezdetben teljesen ismeretlen volt, az épületmaradványok legnagyobb része vastag omladékréteg alatt rejtőzött. Lényegében egyetlen épület, a sziklacsúcs északi végén álló, téglalap alaprajzú torony több emelet magasságú falrészlete és az annak északkeleti sarkához csatlakozó kerek bástya csekély maradványai látszottak ki a földből. A Felsővár teljes feltárása 2003-ban fejeződött be, melynek során kirajzolódott az épületegyüttes alaprajza, és építéstörténete.

A Felsővár legkorábbi elemének a hatalmas, téglány alaprajzú öregtorony és a hozzá csatlakozó várfal bizonyult. Az 1300 körül épített torony eredeti falaiból csak az alsó szint maradt meg, felső részét a 16. században visszabontották, majd újjáépítették. Mindenesetre a torony bizonyára kezdetben is többszintes építmény volt. Bejárata eredetileg az első emeleten nyílhatott, a déli falában ma található bejárat utólagos áttörés eredményeként jött létre. Az egymástól kezdetben is gerendafödémekkel elválasztott szinteken eredetileg egy-egy helyiség volt, a 16. században azonban már szintenként két-

- 1 A munka dandárját minden évben középiskolás diákok és egyetemisták végzik, szinte mindenféle ellenszolgáltatás nélkül. Önzetlen, önfeláldozó munkájukat nem lehet elégszer megköszönni.
- 2 ZSUGA ZSOLT: A regéci vár kutatástörténete. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat. Miskolci Egyetem, 1998.; MELEGH SZABOLCS: A regéci vár topográfiája a XVII. századi inventáriumok alapján. Egyetemi szakdolgozat. Kézirat. Miskolci Egyetem, 2001.; SÓS ISTVÁN: A regéci vár tisztviselői és lakóinak élete a 17. század első felében. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 42. (2003) 227–264.; SIMON ZOLTÁN: „Százitkú, halovány emlék”. Az elpusztult regéci várkápolnák 17. századi leírásai. In: *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györfly Katalin tiszteletére*. Szerk.: Bardoly István. Budapest, 2004. 99–108. Az igen szövevényes birtoktörténet legutóbbi, rövid összefoglalása: SIMON ZOLTÁN: A regéci vár régészeti kutatása. *Műemlékvédelem*, LI. (2007) 1. 17–19.
- 3 SIMON ZOLTÁN: Jelentés a végekről. *Műemléklap*, V. (2001/3-4) 20–21.; SIMON ZOLTÁN: Még egy „Bokályos ház”? Bokályleletek a regéci várból. *Örökségvédelem*, VI. (2002/1-2) 10–11.; Simon Zoltán: Elfeledett emlékhelyünk: Regéc vára. *Várak, kastélyok, templomok*, I. (2005/2) 4–6.; Simon Zoltán: Wall-tiles from Regéc Castle. In: *Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary*. Ed. Ibolya Gerelyes. Budapest, 2005. 26–34., valamint rövid jelentések a Régészeti kutatások Magyarországon című sorozat vonatkozó kötetében.

két szoba volt benne. A korai, földszinti falakat eredetileg nem törte át semmiféle nyílás. Az alsó szint járósíntjét a sziklafelszínt borító vékony, földréteg alkotta. Mást a torony korai formájáról nem is lehetett kideríteni.

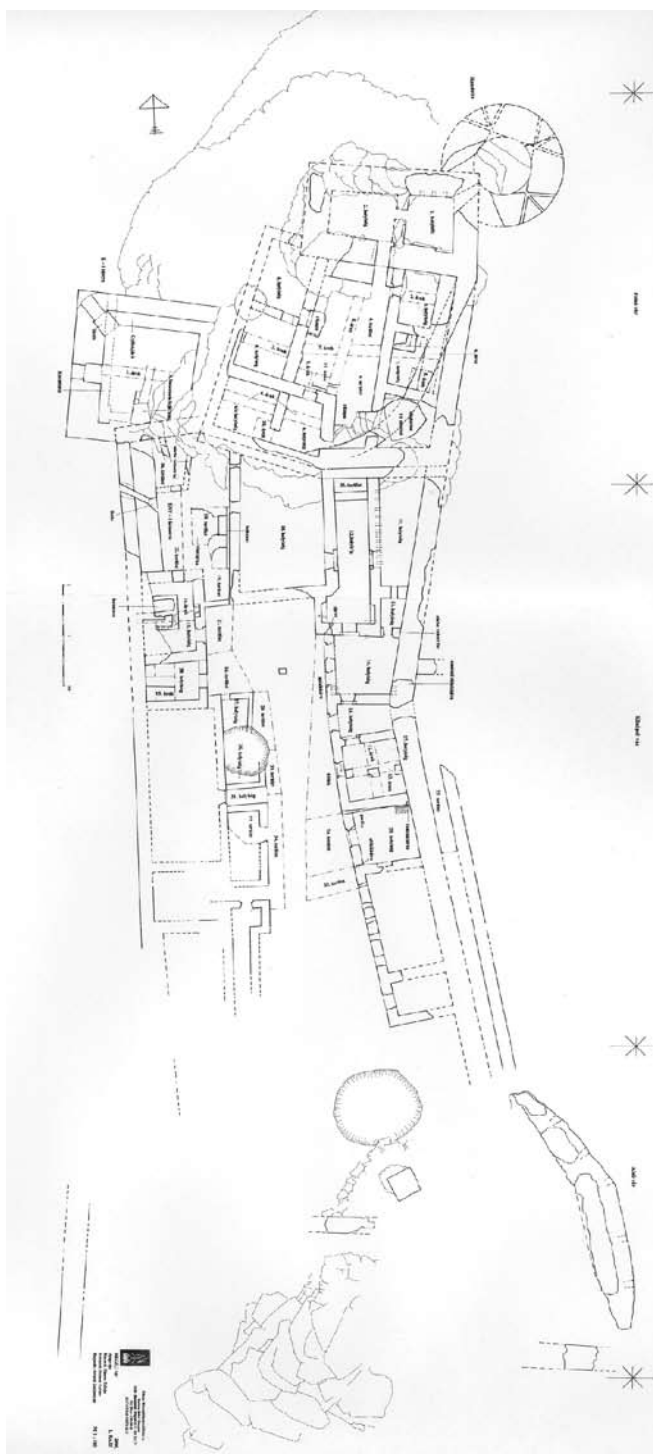
A sziklatömb toronytól délre eső területét kőből falazott, a torony délkeleti sarkával kötésben álló, tehát azzal egykorú, íves vonalú várfallal vették körül. A később elbontott korai várfalnak csak keleti és déli szakaszai kerültek elő, a sziklatömb nyugati felén a terep olyannyira lepusztult, hogy a várfal nyomvonala ma már nem állapítható meg. A korai várfallal övezett területen más, az első építési periódushoz köthető építmény nem került elő, de nem zárható ki, hogy faépületek álltak itt. A korai erődítmény megközeledésének módja ismeretlen maradt. A területen húzott kutatóárok legalján helyenként bronzkori kultúrrétegbe ütköztünk. A felette levő vékony középkori rétegekből csupán minimális mennyiségű 14. századi, hullámvonalas kerámiatöredék került elő.

A Felsővár területén megfogható következő építési periódusban a korai várfalat visszabontották, s a területet ezúttal szabálytalan ötszög formában vették körül. A keleti oldalon egy hámosztatú, a délnyugati sarokban pedig egy egyszintes épületet emeltek. Ezeknek csak alsó szintje maradt fenn napjainkig, de feltehető, hogy eredetileg kétszintesek voltak. Ebben a periódusban már biztos, hogy dél felől jutottak fel a sziklatömbre, nyilván valamilyen falépcső segítségével, mely a két épületszárny közötti területen érkezett fel.

Az átépítés ideje nehezen határozható meg. A délnyugati épületbe vezető ajtó élszedett kőkerete alkalmatlan pontosabb korhatározásra. Mindenesetre a jelek szerint Regéc is beletartozik azon várak sorába (Csesznek, Gesztes, Siklós, stb.), ahol a korai falakat szinte teljesen lebontva, azok helyén merőben eltérő alaprajzú új épületeket emeltek. Regécen ez a 15. század elején történhetett meg.

Bizonyosan a 15. század folyamán kezdődött meg az északi sziklacsúctól délre eső terület, a későbbi Középső vár kiépítése is, azonban ennek első fázisáról egyelőre meglehetősen keveset tudunk. A Felsővárnál jóval mélyebben fekvő területet kelet és nyugat felől határoló várfalaknak egyelőre csak északi szakaszai ismertek, azt még nem tudjuk, hogy az ekkor körbezárt terület délen hol ért véget? Annyi azonban bizonyos, hogy a Középső vár épületszárnyainak minden, ma álló, legalább valamilyen szinten megvizsgált fala utólag épült hozzá a hosszanti várfalakhoz. Az egyetlen, a nyugati várfallal kötésben álló rövid falszakasz kisebb részlete egy, a nyugati épületszárny északi helyiségét átvágó kutatóárokban került elő, 2006-ban. A falnak egyelőre még vastagsága sem ismert, nemhogy egyéb összefüggései. Még az is elképzelhető, hogy ez a nyúl farknyi fal csak egy belső támpillér volt.

A Középső vár első – eddig azonosított – jellegzetesen kváderezett sarkú épület-együttese a Felsővár sziklatömbjéhez dél felől közvetlenül csatlakozik (11., 12., 20. helyiség). Közülük – a ma is magasan álló falak jelentette balesetveszély miatt – csupán a középső, L alaprajzú, keskeny helyiséget sikerült teljesen megtisztítanunk az omladéktól. Az eredetileg is kétemeletes épület falazatában helyenként másodlagos helyzetű gótikus kőfaragványok voltak felfedezhetőek (melyeket sajnos a legutóbbi állagmegóvás során eltüntettek). Az egyes szinteket gerendafödém választotta el egymástól, a földszint földes padlójú volt. Az L alaprajzú helyiség déli, szélesebb vége dél felé kiugrik. Ennek oldalfalaiban egy-egy, szegmensíves záradékú ülőfülke van. A széles, félköríves záradékú, vastos kőkeretű kapu a déli oldalon nyílik. Ennek bal oldalán egykor lőrés volt, melynek külső száját a később itt felépített hámosztatú épület nyugati fala takarja. Szinte bizonyos, hogy az L alaprajzú helyiség déli vége eredetileg kaputoronyként funkcionált. Erre utalnak az ülőfülkék, a vastos kapu és a kapu előterét védő lőrés is. Az is bizonyos,

A regéci vár kutatási alaprajza, 1999-2006.

hogy az L alaprajzú épület északi szakaszában, az emeleti térből vezetett fel a falépcső a Felsővárba, ezt az útvonalat még a 17. század végén is használták. Az északi szakasz oldalfalaiban egy-egy, szegmensíves záradékú, késő gótikus tagozatú kőkeretes ajtó vezet a szomszédos helyiségekbe. Ezek közül a keleti földszinti tér ablaktalan helyiség volt, ez ma még feltáratlan. A nyugati, igen nagy alapterületű helyiség – melybe a vár 17. századi kápolnája lokalizálható – kezdetben talán csak udvar volt, lefedés nélkül.

Nagy valószínűséggel e periódushoz köthető az, a nyugati várfalra merőleges, ahhoz utólag hozzáépített, összefüggéseiben azonban egyelőre nem ismert kőfal is, mely a nyugati palotaszárny egyik helyiségében (28. helyiség) húzott kutatóárokban került elő 2006-ban.

Ebben az időszakban a Felsővárban is történtek változtatások. Beépült a nyugati várfal előtere is, így a Felsővár udvarát immár minden oldalról épületszárny határolta. Valószínűleg ekkor történt, hogy a keleti épületszárny déli földszinti helyiségében kutatástak, melyhez az udvar felől sziklalépcső vezet le. A részben sziklával, részben falazattal határolt kút teljes feltárása még várat magára.

A következő építési periódusban, a 16. század első felében a Középső vár keleti várfalának belső oldalához egy egyemeletes, földszintjén háromszatú (14., 16., 17. helyiség), az emeleten két szobát tartalmazó épületet emeltek. A földemek itt is gerendások voltak, a földszinti terek földpadlóak. A megmaradt földszinti nyílások körül jól láthatóak a kőkeretek és a vízszintes szemöldökpárkányok fészkei. Sajnos a kőkeretekből csupán egy-egy, teljesen lepusztult felületű szárkő-csonk maradt meg a két szélső földszinti tér ajtóiban. Az emelet északi harmadát elfoglaló kisebb szoba délkeleti sarkában kandalló állt, ennek konzolcsonkjá, illetve a déli fal túloldalán volt cserépkályha fűtőnyílása ma is látható.

Ugyanebben a periódusban keletkezett a nyugati épületszárny ma is álló legkorábbi egysége, a később a vár konyhájának helyet adó, négyzetes alaprajzú 15. helyiség, s a tőle északra található, eddig még alig kutatott ciszterna is. A konyha építésekor a nyugati szárny korábbi épületeit bizonyosan lebontották.

A fent vázolt építkezés bizonyára a 16. század harmincas éveiben zajlott le, hiszen ez időponttól igazolható, hogy a vár urainak (a Serédyeknek) lakóhelyeként is szolgált. Nyilván e korszak zavaros politikai viszonyai tették szükségessé a vár katonai szempontból történő korszerűsítését is. Nagy valószínűséggel állítható, hogy ekkor bontották vissza és építették újjá a Felsővár öregtoronyát, melyet az északnyugati sarkon ezúttal már egy háromszintes, kör alaprajzú bástyával erősítettek meg (a torony teljes újjáépítését igazolja, hogy a bástya falai a felső szinteken bekötnek a torony falaiba). A 17. századi inventáriumokban „Kerekded bástya” néven emlegetett bástya alsó szintjén a sárospataki Vörös torony hasonló helyzetű lőréseire hajazó háromágú lőrések nyíltak (ezek közül egy teljes épségben előkerült), feljebb ismeretlen méretűek és formájúak, de bizonyosan szélesebbek (ezek közül az egyik felső szintű lőrés egyik kávája megvan). A torony egyes szintjein ekkor már két-két szoba kapott helyet, s ekkor vágták a földszint déli falába, illetve az északkeleti sarokba a ma is meglévő ajtókat. A torony déli fala elé vastag kőpenyfal épült, ez bizonyára az emelet előtti folyosót tartotta.

Még mindig a 16. századot írták, amikor sor került a következő építési hullámra. Ennek legmarkánsabb eleme a Középső vár keleti szárnyában, az előző periódusban emelt háromszatú épület déli végéhez toldott újabb, szintén három egységből álló, egyemeletes palotaszárny volt, mely alatt hatalmas, egyetlen teret kitevő, dongaboltozatos pince húzódik. Ennek egyelőre csak északi, önállóan, kizárólag az udvar felől megközelíthető, négyzetes alaprajzú, négyzetes padlóterülettel burkolt földszinti terét (25. helyiség) tár-

hattuk fel. A helyiségből ugyan nem sok maradt meg napjainkra, annyi azonban bizonyos, hogy nyugat felé legalább egy kőkeretes ablaka nézett, déli falába pedig almárium mélyedt. A 17. századi inventáriumok szerint a felette volt emeleti szoba boltozott volt. Az épületrész korát a 25. szobában, illetve a szoba előtti udvarszakaszon talált, nyilván az emeletről lezuhant kandallókonzol-töredék igazolja a legjobban. A töredéken kímátagos szegélyű tükörbe foglalt antika betűs „DE...” felirattöredék olvasható.

Ugyanezen periódushoz köthető a Középső vár nyugati épületszárnyában található konyhához dél felől hozzáépített kicsiny, egykor dongaboltozattal fedett, földpadlós szoba (28. helyiség).

Folytatódtak az erősítések is. Bizonyosan még a 16. század végén emelték a vár északnyugati felében álló, 1602-ben már említett, úgynevezett „Kútbástyát”. Az északnyugati sarkán lekerékített, nagy ágyúlőrészekkel ellátott bástya nyugati fala mentén kazamata húzódik. A kazamatafolyosó falsíkjai kifutottak a bástya külső falsíkjáig, azonban az aligha valószínű, hogy itt valaha is be lehetett volna menni a várba (jelenleg egy itt kialakított bejáraton keresztül juthatunk be az erősség területére, mivel a vár délnyugati végére lokalizálható eredeti bejárat egyelőre nem csak feltáratlan, de megközelíthetetlen is), itt inkább csak egy alacsony záradéku, a folyosón összegyűlő vizet a várfalon kívülre vezető nyílás lehetett. A kazamatafolyosó északi vége egy természetes barlanghoz vezet, melynek keleti végén egy egyelőre feltáratlan, kör alaprajzú, mély gödör (talán egy, a bástyának nevet adó kút) tátong. A bástya felső részén gyilokjáró húzódik, ekkortájt már ezen keresztül is fel lehetett jutni a Felsővárba.

Mivel a feltárás még nem jutott el odáig, egyelőre nem tudjuk, hogy mikor épültek a vár egyéb védőművei: a keleti várfal tengelyében volt, ma már csak egy rövid falcsonkból ismert bástya, a tőle délre eső, a keleti várfal déli szakaszának külső oldalát végigkísérő falszoros és az annak déli végén emelkedő hatalmas bástya.

A vár kiépítése a 17. században is folytatódott. Az inventáriumokból tudjuk, hogy a Középső vár nyugati, legalább egy, de inkább kételemeles, alapincézett szárnyának legnagyobb részét Alaghy Menyhért (†1631) építtette, s ő ásatta azt, az égerfával bélelt, s emiatt megkeseredett vizű kutat is, mely nagy valószínűséggel a déli sziklatömb tövében látható mélyedéssel azonos. A nyugati szárny Alaghy-féle építményeiből még semmit sem tártunk fel. Ezek közül valószínűleg csak a Középső vár nyugati oldalán levő, a terepen most is kitapintható pincék fognak előkerülni. Valószínű, hogy még a 17. század első felében felépült a nyugati várfal északi szakaszának belső oldalához simuló, igen vastag köpenyfal, melynek lőrésai az északnyugati („Kút”)-bástya déli előterét védik. A köpenyfal megépítésekor a várfal magasságát is megnövelték.

Valamivel többet tudunk az 1644-től kezdődő Rákóczi-birtoklás során – bizonyára nem is egyszerre - emelt épületekről. Ezek legtöbbször gyenge kötőanyagú, vagy egyenesen sárba rakott, vékony falú, jellemzően fa nyíláskereteket használó építmények. Ide sorolhatóak a Felsővár nyugati és déli épületszárnyába húzott osztófalak, a Középső vár keleti épületszárnyában levő kicsiny 13. helyiséget leválasztó falacska, az északnyugati falszoros északnyugati sarkában levő, a 36. területet határoló, szinte teljesen elpusztult sárba rakott falak, valamint a nyugati palotaszárny udvari homlokzata elé utólag felépített, vékony falú, földszintes építmények (27., 30., 37. helyiségek) csekély maradványai.

Azt tudjuk, hogy az ostromok során a vár helyenként súlyos sérüléseket szenvedett. A Felsővár keleti fala például teljes hosszában kidőlt, ezt – már I. Rákóczi György idejében – először palánkkal pótolták, de később szilárd anyagból újjáépítették, de az eredeti nyomvontól nyugatabbra.

Sajnos egyelőre semmit sem tudunk a déli sziklatömbön volt Alsóvárról. Az itt állt – ma még csak a 17. századi leírásokból ismert – többszintes épületek legjellegzetesebbike az úgynevezett „Csonka torony” volt. Ez bizonyára a déli szikla csúcsán helyezkedett el. Ott jelenleg egy kőboltozat felszíne látható. A lejjebb álló két, kelet-nyugati irányú rövidke falcsont és egy túszerű támpillér semmiféle következtetésre nem alkalmas sem a terület alaprajzi viszonyait, sem pedig az ott állt épületek korát illetően.

A feltárás eredményeit jól kiegészítik a fennmaradt – döntően 17. századi – írott források. Ezek egy része, így a Melegh Szabolcs által feldolgozott inventáriumok, az egykori helyiségek korabeli funkcióit világítja meg, más részük, mint a Sós István által használt iratok, az egykori mindennapi életről tanúskodnak. E tanulmány szempontjából most az inventáriumokból lesűrhető adatok a fontosabbak. Kiderül belőlük, hogy a 17. században a Felsővárban már szinte csak raktárak (Szalonnás ház, Káposztás pince, Lisztes ház, Fegyveres házak stb.) és más, gazdasági funkciót betöltő helyiségek (Sütőház) voltak. A torony első emeletén volt a Pattantyúsok háza és pitvara, a másodikon a Virrasztók háza és pitvara. A keleti palotaszárny földszintjén különböző Sáfárházak, Ecetesház, Sütőház, Pitvar, „Egyenes ház”, továbbá pincének tekintett ablak nélküli földszinti terek (pl. Háromszeres pince) voltak. Az emeleten lakószobák (Leányasszonyok háza, Virágos kék bolt) és ehhez a funkcióhoz kapcsolódó más helyiségek (Ebédlő palota, pitvarok) voltak. A Középső vár udvarát észak felől határoló 20. helyiségben a 17. század második felében kápolnát alakítottak ki. A nyugati szárny alsó szintjén különféle „boltok”, egy „alsó” Tárház, Szakácsok háza, Sáfárház, Konyha kaptak helyet. A lakóhelyiségek és tartozékaik itt is a felső szinteken voltak (Úr háza, Asszonyház, Leányasszonyok háza, Tárház, a régi Kápolna, Ebédlő palota, Könyvtár, valamint a bizonyára igen látványos Aranyos palota, stb.). A jelek szerint a nyugati palotaszárny volt a reprezentatívabb.

A régészeti kutatás során előkerült leletanyag túlnyomó többségét 17. századi tárgyak alkotják, ezek zöme használati kerámia, de a keleti palotaszárny eddig feltárt helyiségeiből viszonylag sok a díszkerámia (habán edénytöredékek, porcelán-utánsatok, kívül-belül színes mázas korsók) is. Különleges leletnek számít a nagy mennyiségű török falicsempe (bokály). Az eddig nem túl nagy mennyiségű (ne feledjük, hogy a palotaszárnyak legnagyobb része még feltáratlan!) kályhacsempe zöme három csoportra bontható. A szórtan előkerült kék-sárga-zöld-fehér mázú, helyenként fautánsatú csempék (melyek párhuzama a pácini kastélyból ismert) a 17. század elejéről származnak (az egyik töredéken látható CMA monogram Comes Melchior Alaghy-ként oldható fel!). Rákóczi-kori a 18. helyiség omladékából előkerült, oda nyilván az emeletről lezuhant kék-fehér mázas, felső párkányán apró balluszterekkel díszített habán cserépkályha, melynek sárospataki párhuzamai ismertek. Szintén 17. századiak azok a mázatlan, végtelenített mustrát kidó, szintén habán készítésű, de legalábbis eredetű csempék, melyek zömmel a Felsővár nyugati falán kívül, valamint a 25. helyiségből és környezetéből kerültek napvilágra, s melyeknek különböző változatai a 17. század végén az egész Felvidéket elárasztották. A fenti típusok mellett elvétve néhány 16. századi csempetöredék is előkerült. Az egyéb leletek közül kiemelendő egy felvonó szerkezet csigája és lánca, egy ágyúcső-darab, egy kardmarkolat-védő kosár, egy balta, egy kapa, több kés, számos, különféle kaliberű kő és vas ágyúgolyó, puskagolyók, valamint igen sok üveg „tüzes labda”. Az éremleletek zöme 17. századi lengyel veret.

FELD ISTVÁN

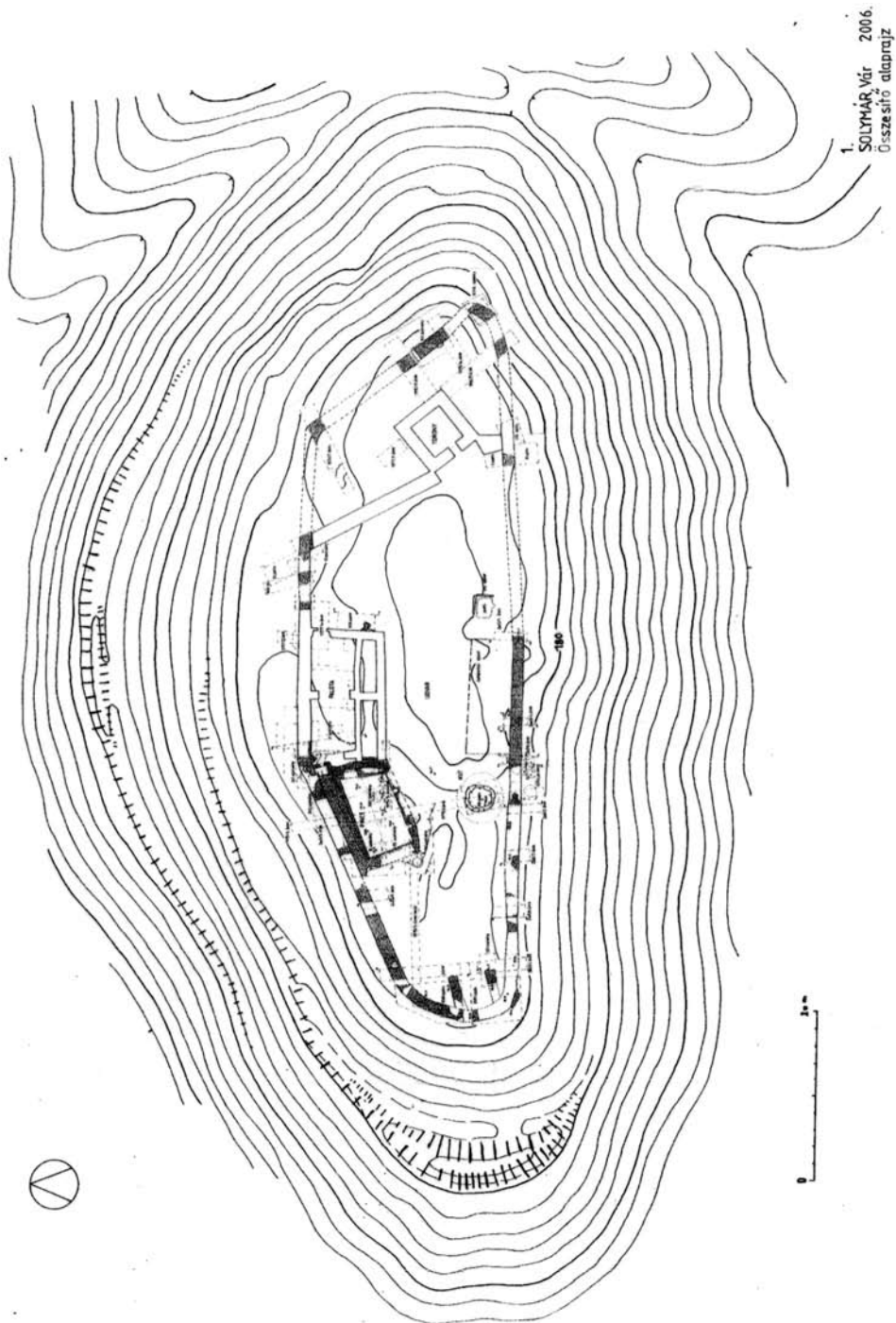
A SOLYMÁRI VÁR 2006. ÉVI ÁSATÁSA

A solymári vár 2006 tavaszától szeptemberig zajló helyreállításával és műemléki bemutatásával kapcsolatban és azzal párhuzamosan alapvetően három területen került sor régészeti kutatásokra:

A) Mindenekelőtt elbontottuk a déli, keleti és északkeleti várfalszakaszok területén a 2005. évi munkák során meghagyott tanúfalakat, a palotaépület 2000-ben részben téves helyen, rossz minőségben megépített északi falát, valamint kiástuk annak a két alaptömbnek a helyét, mely a feltételezhető várkapu helyén készült rekonstrukciót volt hivatott befogadni. Emellett feltártuk az északi várfal 2005-ben még kibontatlanul maradt szakaszát, illetve annak a legtöbb esetben itt is csupán a helyét – ezen a részen (ahogy a nyugati és a délnyugati szakaszon is) a terveknek megfelelően meg is épült a várfal rekonstrukciója.

B) Régészeti kutatás keretében került sor a palotaépület alsó szintjének - ugyan-csak az építési munkák, így az ide tervezett téglapadló miatt szükségessé vált – szint-süllyesztésére. Míg a keleti térrészben csupán egy vékony, újabban bolygatott feltöltés alatt jelentkezett a homokkő altalaj – ugyanakkor innen több, erősen töredékes, édesvízi mészkő faragvány is előkerült, ezek talán még Valkó Arisztid 1920-as évek körüli ásatásából származnak – nyugaton már bolygatatlan rétegsort vizsgálhattunk. Kiderült, hogy a térrész közepén egy közel 150 cm széles, ismeretlen kiterjedésű gödör található, mely minden valószínűség szerint egy itteni, mélyebb pinceág a természetes homokkőben kialakított „boltozata” átszakadásával keletkezett. Ezt ugyan csak részlegesen kutathattuk, azt azonban így is megállapíthattuk, hogy ugyanaz a jellegzetes vörös, kevert – különösen sok téglát tartalmazó – réteg tölti ki, melyet a hosszfalak mellett korábban, néhol 100 cm-es vastagságban is megfigyelhettünk a homokkő altalajon húzódó vékony agyagréteg felett. Innen egy – a korábbi ásatásokból ismertekkel megegyező típusú – reneszánsz nyíláskeret is előkerült.

C) A legjelentősebb feladat a palotaépület nyugati oldalához csatlakozó, kb. 10x5 m-es belméretű, ún. mélypince kutatása volt. Ennek feltárására már korábban (így legutóbb 2005-ben is) kísérletet tettünk, e munkát azonban most sem sikerült teljesen befejeznünk. A korábbi feltételezésekkel szemben azt mindenesetre egyértelműen megállapíthattuk, hogy a pince falainak részleges bontására/pusztulására nem a 18. században került sor – legfeljebb a felső, mintegy 150 cm vastag feltöltődés tekinthető bolygatottnak –, s az is nyilvánvalóvá vált, hogy itt nem egy törmelékdomb, hanem egy sekély mélyedés mutatkozott a Valkó Arisztid által megkezdett kutatások idején. Mivel emellett a feltárás során átvágott, mintegy 450 cm vastag rétegsor szinte minden egyes rétege a pincetér közepe felé lejtett – ezt főképp a nyugat-keleti középtengelyben lehetett jól dokumentálni – megfogalmazhattuk azt a feltevést, miszerint ezen épületrész felett a földszinten/emeleten egykor nem emelkedett magasabb kőépület. Ennek markáns omlási/pusztulási/bontási rétege ugyanis sehol nem mutatkozott, ehelyett inkább egy inkább a folyamatos bemósódásból eredeztethető, csak kevesebb törmelékot tartalmazó réteget figyelhettünk meg a pince közepén. Csupán az oldalfalak mellett találtunk meg jelentősebb köves omlásréteget, ez utóbbi azonban az egykor legalább a déli udvarszintig állt kőfalak koronájának pusztulásából is eredeztethető. Ugyanakkor a pince mélyebb szintekig kutatott keleti részén egy, néhol a 100 cm-es vastagságot is meghaladó, barnászvörös „salakos” betöltődést

A solymári vár kutatási alaprajza, 2006. Szökrön Péter munkája

találtunk, mely egyértelműen egy leégett faszerkezet hagyatékának bizonyult (faelemek lenyomatát megőrző paticus illetve vakolat, hatalmas mennyiségű, igen különböző méretű vasszeg). Mivel a pince nyugati részéről ez a betöltés még nem ismert, nem bizonyítható, de erősen valószínűsíthető, hogy e rétegsor az épület egykori – ezek szerint faszerkezetű fallal épített – földszintjéből vagy emeletéből származhat. Úgy ez utóbbi réteg, mint a felette és alatta megfigyelt, pontosabban még nem mindig értelmezhető további rétegek különösen gazdag leletanyagot (vastárgyakat, köztük fegyvereket és lószerszámokat, külföldi és hazai asztali- és konyhaedényeket, kályhaszemeket, majolika padlótéglák kis töredékeit, csonttárgyakat) tartalmaztak a 16. század első feléből.

Míg nyugaton eddig csak egy alig több mint 300 cm vastag betöltést termeltünk ki, keleten még további 150 cm-el mélyebbre hatoltunk, sőt egy kis szondában újabb 100 cm-t mélyítettünk. Lényegében ebben a mélységben – a déli udvar szintje alatt közel hét méterrel! – került elő a mélypince keleti falában annak a félköríves, profil nélküli kőkeretes ajtónak a küszöbe, amely egyértelműen egy, a palotaépület alá nyúló pinceág bejárataként volt meghatározható. Hogy ez a pinceág azonosítható a palota kutatása kapcsán említett pincével, azzal bizonyítható, hogy a nagypince ajtó előtti területén vastag homokkőréteget találtunk – ez a pinceág természetes homokkőbe vágott „boltozata” említett beszakadása kapcsán „ömlött” ki erre a területre. Feltárása a következő évek fontos feladata lesz.

Úgy tűnik, hogy a mélypince még csupán sarokindításaiban ismert nyugati kőfala már viszonylag korán kidőlt – e részen megfigyelhettük a természetes homokkő felületének pusztulásából eredeztethető homoklerakódást is. A további pincefalak közül jobb állapotban maradt ránk az északi (a korábbi várfal belső oldalához hozzáépített, állványgerendák fészkeit mutató) fal, melynek egy markáns belső padkáját is feltárhattuk. Roncsoltabb falsíkot mutatott az említett pinceajtót magába foglaló, szabálytalan vonalú kelet fal, melynek formája-elhelyezkedése abból adódott, hogy a korábbi palotafalhoz építették hozzá, s emiatt – eltérően a nyugati faltól – nem merőleges az itt már erőteljesen dél felé forduló várfalra. Ezzel a fallal egyidős az északi pincefal keleti meghosszabbításában található, továbbra sem értelmezhető rámpa, s az is kétségtelen, hogy maga a keletre nyíló pinceajtó is – ez eredetileg egy téglalaáthidalással rendelkezett a mélypince belső tere felé. Végül a déli fal igen roncsolt állapotban került elő, nagyobb fokú pusztulása az itt közel szabályos elrendezésben kialakított két (fülke formájában ránk maradt) szellőző/bevilágító aknának – pontosabban azok falszerkezetet meggyengítő szerepének – köszönhető. Mivel a legnagyobb mélységet a mélypince keleti oldalán értük el, itt lehetett megfigyelni – úgy az északi, mint a déli oldalon, de az utóbbi helyen különösen markánsan – azt a több mint 100 cm magas lépcsős, illetve íves falvisszaugrást, melyet végül a délkeleti sarokban tudtunk értelmezni. Itt ugyanis egy vízszintes padkában zárult, azaz egy dongaboltozat válla fészkének bizonyult. Bár azt a feltárás jelenlegi állásánál sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudtuk, hogy ez a – feltehetően téglaszerkezetű – boltozat valójában meg is épült, kétségtelen, hogy magassága lényegében az északi pincefal padkájának felelhetett (volna) meg s így átfut(hat)ott a keleti pinceajtó felett.

A mélypince kialakításának kora még nem tekinthető tisztázottnak, a délnyugati saroka mellett még 1975-ben feltárt szemétdögör pénzleletei és a majolika padlótégla-töredékek alapján a Mátyás-kor is elképzelhető, de ma még az sem zárható ki, hogy erre az építkezésre is a korábban meghatározott II. Ulászló-kori reneszánsz átalakítás keretében került sor.

D) Mindezek mellett kisebb kutatásokat végezhattünk a torony belsejében és a keleti és északi fala előtt a burkolási és villámhárítóépítési munkák kapcsán és figyelemmel kísérhettük a várudvar gépi tereprendezését, melynek során a déli várfalhoz egykor csatlakozó egyszerűbb – még feltárára váró – építmények kiterjedésére vonatkozóan nyertünk adatokat.

ELEKI NÁNDOR–FELD ISTVÁN

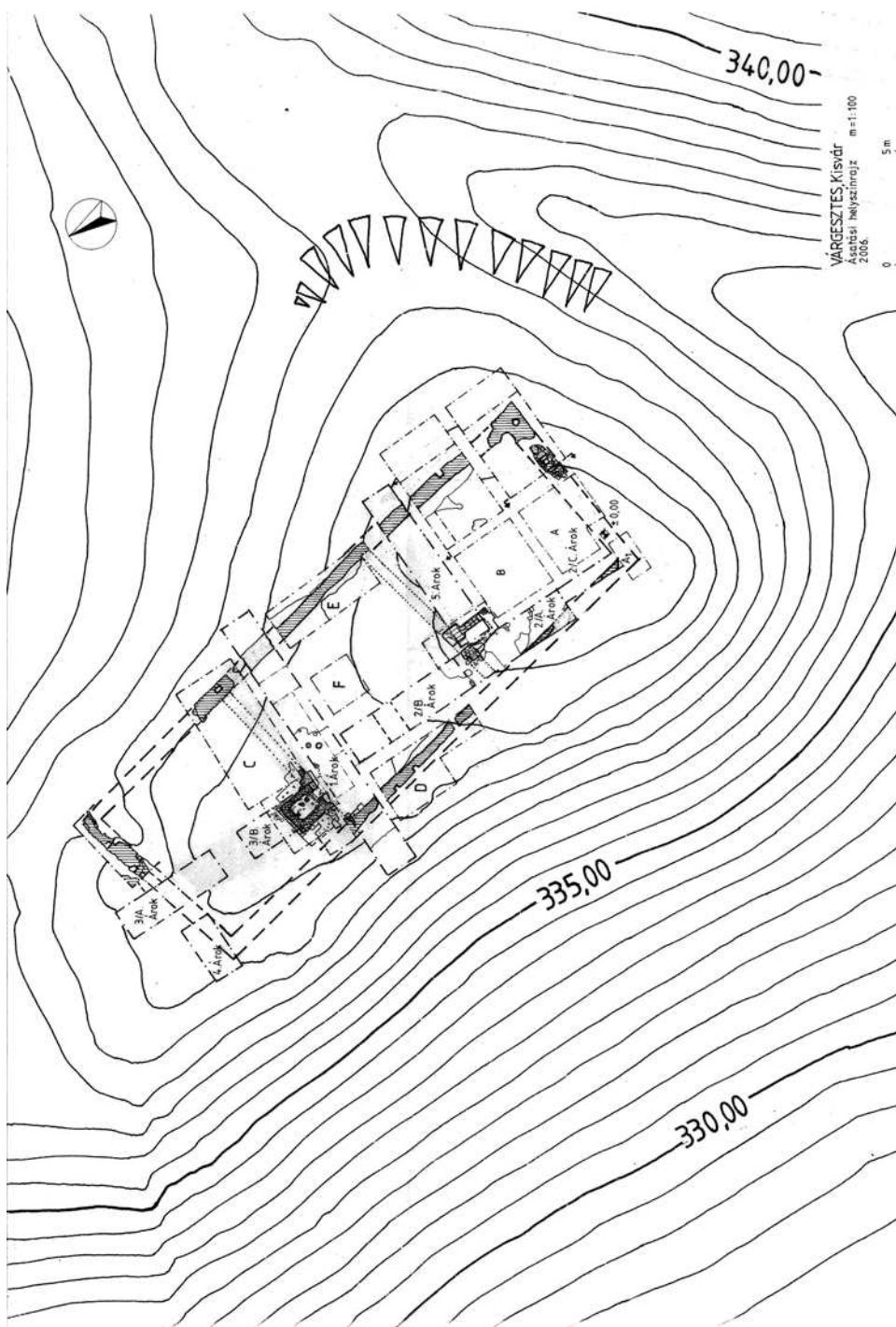
VÁRGESZTES-KISVÁR 2006. ÉVI ÁSATÁSA

A 2006-ban az ELTE középkoros régészhallgatóinak tanáztatása keretében folytattuk a gesztesi vár alatt elhelyezkedő építmény kutatását. (Az előzményekre lásd: *Castrum*, 3. (2006) 1. 110–112.) A kéthetes munka során már lehetőségünk nyílt arra, hogy a területen található fákat és egyéb korlátozó tényezőket figyelembe véve lényegében a teljes kutatható felületet feltárjuk. Mindezek mellett sor kerülhetett az előző években felfedezett objektumok újabb vizsgálatára, sőt eredményeink alapján meg lehetett kísérelni az épület funkciójának meghatározását is.

Először az épület déli részén jelöltük ki a 3×9 méteres „A” szelvényt. Ennek kutatása során átlagosan 15 cm mélyen, barna, enyhén köves erdei föld alatt került elő a korábról már jól ismert habarcsos terítés. A szelvény nyugati felében az építmény déli fala helyett – szinte közvetlenül a felszín alatt – csak a sziklás altalaj jelentkezett; de a fal vonala mégis kivehető volt, mivel a habarcsos réteg széle jól mutatta annak egykori elhelyezkedését. Kelet felé azonban egy 190 cm hosszú falrészlet még meg is maradt. Felületének tisztítása során bukkantunk rá két szomszédos gerendafészekre. A keletre eső 34 cm széles, 24 cm hosszú és 15 cm mély volt, míg a nyugatra eső 27 cm szélesnek és 14 cm hosszúnak bizonyult. A keleti fészek belsejében, főleg az északi oldalon az itt egykor állt függőleges gerenda emlékét a habarcs falenyomata őrizte meg számunkra. A másik fészek nyugati oldala alapján talán egy, az előzőhöz támaszkodó ferde gerendát foglalhatott egykor magába.

A szelvény délkeleti sarkában sikerült feltárni az épület sarkát. Csak magát a 140×120 cm-es kiterjedésű, derékszögű faltömböt tudtuk megfogni, folytatását déli és a keleti irányban is kitermelték. Magában a falsarokban egy 30 cm átmérőjű kerek faoszlophelyet határozhattunk meg, mely bizonyára egy szerkezetileg igen fontos tartóelemet foglalt egykor magába. Az épület délnyugati sarkának kutatására a szelvényt egy 2×1 méteres blokkal kibővítettük, azonban itt csak a köves altalaj mutatkozott igen csekély, már 10 cm-es mélységben. Maga a habarcssterítés egyébként a szelvény majd teljes felületén jelentkezett kivéve a lepusztult keleti 2-1,5 méteres szakaszt. Felszíne összefüggőnek volt tekinthető, bár a nyugati részen néhány beásást figyelhettünk meg. Cölöplyukként értelmezhető jelenségekre nem bukkantunk. A habarcsréteg átvágása során egy 10 cm vastag feltöltés mutatkozott, mely alatt az altalaj jelentkezett.

A „B” szelvényt az előző megfelelőjeként mértük ki, attól fél méterre észak felé. A habarcsos réteg a déli részeken átlagosan 15 cm mélyen mutatkozott, míg a szelvény északnyugati részében egy jellegzetes, világosbarna, téglatöredékes réteg jelentkezett ezen a szinten. Ezt elbontva megállapíthattuk, hogy egy omlásrétegről van szó, mely egyértelműen az előző évben kissé északabbra megtalált téglaeépítményből származott. Ez a téglás omladék már közvetlenül a habarcsos rétegen feküdt, mely töredezettsége

Gesztes-Kisvár, ásati helyszínrajz, 2006. Szökrön Péter munkája

ellenére itt is összefüggő volt, leszámítva néhány kisebb beásást, egykori fa helyét vagy állatjárást. A szelvény északkeleti részénél átvágtuk ezt a habarcsos réteget, itt 15 cm mélyen, egy laza, sárgás feltöltés alatt jelentkezett az altalaj.

Az épület 60 cm széles fala teljes hosszában előkerült az utóbbi szelvény keleti szélén. Felületének tisztítása során a középső részén, a külső falsíkra támaszkodó újabb gerendafészket bonthattunk ki, melynek kelet-nyugati mélysége 27 cm, észak-déli szélessége 20 cm volt. A falnak a külső síkja maradt meg jobb állapotban, mivel ez mutatott nagyobb szabályosságot, iránya enyhén északnyugat felé ívelt.

A szelvényt észak felé kibővítve egy 210×310 cm-es blokkot nyitottunk a korábban felfedezett téglaeépítmény teljes feltárására. Az omladékból középkori téglák mellett római tegulák is kerültek elő. A négyzetes alaprajzú objektumnak elsősorban az északi része maradt meg jó állapotban, itt a 40 cm széles szájnylást is megtaláltuk. Az északi fal szélessége 70 cm volt, s ez 20-25 cm-rel nyúlt túl a keleti és a nyugati oldalfalakon. A szájnylás belső sarkait egy-egy rossz megtartású, 30×20, illetve 50×30 cm-es kőhasáb alkotta. Az építmény nyugat és déli fala szinte teljesen megsemmisült, de a keleti sem volt teljes megtartású, viszont a szájnylás felé eső része nagyrészt megmaradt. A keleti és a déli oldalon az e helyütt igen jó állapotú habarcssterítés ugyanakkor pontosan kirajzolta az építmény egykori körvonalait. A keleti fal 30 cm szélesnek és 130 cm hosszúnak bizonyult, így az objektum téglalap alaprajzú belső tere eredetileg 110×70 cm-es lehetett.

Belsejében sem égésnyomokat, sem égett tapasztást nem lehetett megfigyelni, ugyanakkor megállapíthattuk, hogy az építmény rendkívül közel áll az előző évben az északra eső 3. árok „B” szakaszában megtalált téglaalapozáshoz, melyet megfigyeléseink ellenőrzésére ismét kibontottunk. Most lehetőség nyílt az utóbbi építmény körüli terület alaposabb vizsgálatára is – itt a habarcsos réteg ugyancsak kifejezetten jó állapotban maradt meg. A két jelenség nagyon hasonlít egymásra, ha kissé el is térnek méreteikben, arányaik és kiképzésük lényegében megegyezik. Mindezek alapján már határozottan állíthatjuk, hogy itt két – az épület egészét tekintve szimmetrikus elhelyezését, egymással szembe fordított – kályhaalapozásra bukkantunk, de az itt állt kályhákba sohasem gyűjtöttak be. Mindkét kályhaalapozást közvetlenül a sziklás felszínre építették és mind a kettő esetében a szájnylást magába foglaló északi illetve déli fal keleti és nyugati irányban egy-egy nyúlvánnyal rendelkezett.

Az északi kályhaalapozástól keletre, a korábbi 1. és a 3. kutatóárok által közrezárt területen nyitottuk meg a 6×3 m-es „C” szelvényt. 15-20 cm-es mélyítés után itt is a kályha téglás omladékrétegére bukkantunk, melyben ugyancsak sok tegula fordult elő. Alatta a déli részen és a kályha melletti felületen egybefüggően jelentkezett a habarcsos réteg, de az kisebb foltokban másutt is megmaradt. Sikerült feltárni az épület keleti falának egy egybefüggő szakaszát is, mely éppen a szelvény déli illetve északi széle közelében szakadt meg. A fal felületén egy újabb gerendafészkek jelentkezett, ezúttal egy lesarkított gerenda függőleges fészkeről volt szó, mely 30×20 cm-es mérettel, 50 cm-re mélyedt a fal belsejébe.

Mivel e fészkek pontosan az északi kályhaalapozás említett déli falnyúlványa vonalában került elő, ezután annak északi falnyúlványa mellett nyugat felé egy 1,7×1,7 méteres blokkot jelöltünk ki. Bár ezen a részen az épület nyugati fala északi irányban megszakadt, annak végződésénél sikerült megfognunk 25 cm szélességben egy függőleges, habarcsos felületet, mely minden bizonnyal egy további gerendafészkek nyomaként értékelhető. Mindezek a megfigyelések arra utalnak, hogy a kályhaalap-építmény déli falának

nyúlványai vonalában a keleti és a nyugati falban meghatározott gerendafészkek egy minden bizonnyal fából készült egykori osztófal vonalát őrizhették meg.

Nyugaton a korábbi 1. és a 2/B. árok által közrezárt területen a külső fal kutatására alakítottuk ki az 5,4 m hosszú és 2,5 m széles „D” szelvényt, melynek a falon kívülre eső délnyugati sarkát végül nem tártuk fel. Északi részén szinte közvetlenül a felszín alatt, a délebbi szakaszon mintegy 20 cm mélyen került elő a várt falmaradvány. A szélességét 60 és 40 cm között változtató falszakasz egy 30 cm-es hiánytól eltekintve teljesen összefüggően került elő. A fal külső síkjában egymástól mintegy 110 cm távolságra két gerendafészket határozhattunk meg, melyek a „B” szelvényben feltárthoz voltak hasonlóak. Az északi mérete 25×20 cm volt, míg a délebbi, kevesebb szabályosságot mutató 25×15 cm-re tehető. A fal belső oldalán végig mutatkozott a habarcsos réteg, ez azonban az északi, nagyjából 1 méteres részt leszámítva igen rossz megtartású volt

A keleti külső fal feltárására jelöltük ki az „E” szelvényt az 1. és 5. árok között. Az 5,3 méter hosszú és 2 méter széles szelvény déli negyedében átlag 30 cm mélyen jelentkezett a habarcsos terítés, másutt viszont már csak az altalaj mutatkozott mintegy 35–40 cm vastag erdei föld alatt. A habarcs széle itt nem mutatta a fal vonalát, az ugyanis itt már jobban lepusztult, igen rossz megtartású volt, de vonala végig összefüggően kirajzolóódott. Déli végén, a szelvény délkeleti sarkában, már a tanúfalban egy 0,5×0,5 méteres bővítmény kialakításával tettünk kísérletet az épület déli osztófalát bizonyító további gerendafészkek meghatározására. 30 cm-es mélységben elő is került egy, a fal hosszten-gelyével párhuzamosan futó 20 cm-es habarcsos lenyomat. Ugyanakkor feltételezhető párvját hiába kerestük a déli kályhaépítménytől nyugatra, itt már a falból magából sem maradt meg semmi.

Végül a terület közepén, az 1. és 2. árok, illetve az „E” szelvény által határolt 2×2 méteres „F” szelvényben kutattunk, ahol 25 cm mélyen, a barna erdei talaj alatt mutatkozott az ismert, lényegében összefüggő habarcsos réteg.

Az előkerült leletanyag meglehetősen szegényes és kis mennyiségű. A talált kerámia nagyrészt sárgás anyagú volt, de akadt fehér és redukált égetésű cserép is. A töredékek nagy része fazekakból származhatott, de előkerült egy fedő több darabjai is. Főleg a kályhák betöltéséből, és azok omlásrétegeiből jöttek elő redukált égetésű tál és pohár alakú, illetve hagymafejes kályhaszem töredékek. Szintén ezeken a helyeken fordult elő néhány zöld mázas kályhacsempe töredék, melyekhez hasonló darabokat 2005-ben az északra eső kályhalapozásból sokkal nagyobb számban bontottunk ki. Mindezek kora az előzetes értékelések szerint nem helyezhető a 15. század elé, az edények inkább egy 1500 körüli időszakra utalnak. A leletek jelentős részét tették ki a vasszegek. Előfordult még néhány állatsont és néhány újkori 4–5 cm-es átmérőjű vasgolyó is.

Összefoglalóan megállapítható, hogy nagyrészt sikerült meghatározni az épület külső falvonalát, bár annak jelentős része teljesen megsemmisült. Úgy tűnik, elsősorban a magasabb nyugati részen maradt meg belőle kevesebb, s így már sem az északnyugati, sem a délnyugati sarkát nem találtuk meg. Részben erózióval számolhatunk, de néhol a falazat kitermelése sem zárható ki. A nyugati oldalon a fal maradványainak a belső fele maradt meg jobb állapotban, ez egy szabályos, egyenes észak-déli irányt ad meg. Délkeleten azonban a fálсарok kissé eltolódva bukkant fel: a várt helytől valamivel nyugatabbra. A felszínen látható északkeleti sarok ugyanakkor meglehetősen szabályosságot mutat. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az építéskor figyelembe vették a hely adottságait, mivel az épület 26×9 méteres alapterületével szinte teljesen lefedti azt a dombot amelyre felhúzták. A sarok eltolódásának magyarázataként talán a talajviszonyokat lehetne felhozni. Az épü-

let nagy részének területén a habarcsos réteg alatt kemény agyagos réteg vagy pedig maga a sziklás altalaj került elő. Az „A” illetve a „B” szelvényben készített metszetek tanúsága szerint azonban itt egy 10-20 cm vastag laza feltöltés jelentkezett. A délkeleti sarok tehát statikai okokból építhették kissé eltolva, nehogy a lejtőn megcsússzon az épület.

Végső fokon egy négyzetes, majdnem szabályos téglalap alaprajzú építmény állt a dombon, átlagban alig 70 cm-es falvastagsággal. A falmaradványokban talált gerenda-fészkek és a szintviszonyok alapján valószínűsíthető, hogy itt nem alapfalakról van szó, hanem ismeretlen magasságú, de legfeljebb egy-másfél méteres felmenő falakról, amelyek alapvetően egy faszerkezet tartását szolgálták. A délkeleti saroknál talált kör alaprajzú, meggyőző méretű fészkeknek azonban nem sikerült megtalálni a párját a felszínen látható észak-keleti sarok esetében. Az „A” szelvényben talált négyzetes fészkepár, a bennük tapasztalt habarcsnyomok alapján szintén ehhez a faszerkezethez tartozhatott, hasonlóan a „B” és a „D” szelvényekben talált három, a fal külső síkjára támaszkodó fészkekhez, ha ez utóbbiak pontos értelmezése még nem is lehetséges.

Alapvetően az épület belső tereosztásához kapcsolható ugyanakkor a „C” szelvény keleti részében feltárt falszakaszban talált négyzetes, fél méter mélységű fészkek. Kiképzése alapján nyilvánvaló, hogy nagyobb súly hordozására készítették, mint a többi fészket, leszámítva természetesen az említett, a délkeleti sarkon találtat. Maga a fészkek pontosan beleesik az északi kályhaalap falnyúlványának vonalába, ráadásul a nyugati falon is mutatkozott ehhez hasonló robosztus fészkek nyoma. A déli fűtőhely esetében nem sikerült ilyen szép bizonyítékokat találni az egykori osztófal meglétére, de azért az „E” szelvény bővítésében is meg lehetett figyelni egy habarcsos lenyomatot, ami szintén a falnyúlvány indításával esik egy vonalba. Ez az osztófal csak teljes faszerkezettel képzelhető el, további nyomait nem sikerült felfedezni.

Az épület belsejének feltárása során mindenhol megtalálható volt a változatos megtartású habarcssterítés, ami ilyen nagy kiterjedését tekintve egyértelműen öntött, terazozó padlóként határozható meg. A természetes szintkülönbségek kiküszöbölésére valószínűleg szinteket képezhettek ki a padlóban. A habarcssterítés az épület déli részében vízszintesen futott, míg a két kemence közötti részekben enyhe lejtést tapasztaltunk. A terepviszonyokat szemlélve láthatóan éppen a déli részen nagyobbak a szintkülönbségek mint északon. A 2. árokban készített metszet egy nagyjából 40 cm-es eltérést mutat a déli kályhától délre illetve északra eső szint között. Ha tehát valóban a fűtőberendezés északi vonalában helyezkedett el a feltételezett belső válaszfal, akkor a két szoba kialakítása remek lehetőséget adott a szintkülönbség létrehozására, bár ez ilyen élesen nem mutatkozott. Az északi kályha esetében ugyanakkor nem mondható meg bizonyosan, hogy az itt valószínűsíthető válaszfal két oldalán ugyancsak más volt-e a habarcspadló szintje. Mindenesetre az itteni kisebb eltérések és a habarcspadló lejtése alapján erre talán nem is volt szükség, s ennek megfelelően nem is alkalmazták.

Az épület tehát értelmezésünk szerint eredetileg két osztófallal három, közel azonos méretű helyiségre oszlott. Ezt a felosztást már maguknak a kályháknak az elhelyezkedése is valószínűsíti, hiszen tüzelőnyílásuk szembefordul egymással, ezzel kézenfekvően egy köztes füstös tér jött létre. A két szélső szoba tehát nemcsak, hogy kályhával volt fűthető, hanem teljesen füstmentes is maradhatott. Ennek megfelelően a középső helyiséget akár konyhaként is lehetne értelmezni, bár valószínűbb az előtér-funkció. Az épület bejáratát sajnos nem sikerült megfogni, bár éppen a legvalószínűbb helyeken, így a középső helyiség két külső falán majdnem végig kutathattunk. A padlóban e részen talált 5 cölöplyuk sem értelmezhető egyértelműen, de mivel mindegyik a kályha közelében

mutatkozott, nem kizárt hogy valamiféle módon ezekkel, netán konyhai berendezésekkel álltak összefüggésben.

Az igen kevés előkerült lelet összevág azzal a megállapításunkkal, hogy a kályhákbba sohasem gyújtottak be. Vagy egy nagyon rövid használati idővel kell számolnunk, és azzal is csak nyáron, vagy – s ez tűnik ma valószínűbbnek – lényegében sosem vették használatba az épületet. Lehetséges, hogy az el sem készült teljesen – bár a kályhák felépítése e feltevés ellen látszik szólni. Mindez magyarázattal szolgálhat a terazzo padló rossz megtartására is. Elképzelhető, hogy a faszerkezetet egyszerűen kiszedték a falból és elszállították, így a padlót sokkal fokozottabban érintették a környezeti viszonyok, mint egy álló tető esetében várható lenne.

Az épület értelmezésében nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a 13. századi eredetű, mai formájában 14. századi gesztesi vár közvetlen közelében állt, amely a késő-középkorban főúri tulajdonban volt. A két, legalább részben csempés kályhával fűthető szoba a favázás szerkezet ellenére határozottan bizonyos rezidenciális funkció felé mutat. Ebben az értelmezésben talán a vár valamiféle kisegítő épületét sejthetjük benne - vendégek vagy meghatározott személyek befogadására lehetett alkalmas – de szóba jöhet a várnagy is mint építtető és (legalább tervezett) használó. Az épület katonai szerepét azonban – elővédmű-szerű elhelyezkedése ellenére – minden bizonnyal ki kell zárunk.

VÁRAK VAS MEGYÉBEN

A Castrum Bene Egyesület 13. vándorgyűlése alkalmából felkeresett erősségek

B. BENKHARD LILLA–MENTÉNYI KLÁRA¹

KÖSZEG VÁROSFALAI ÉS VÁROSI VÁRA

A város védelmi rendszere

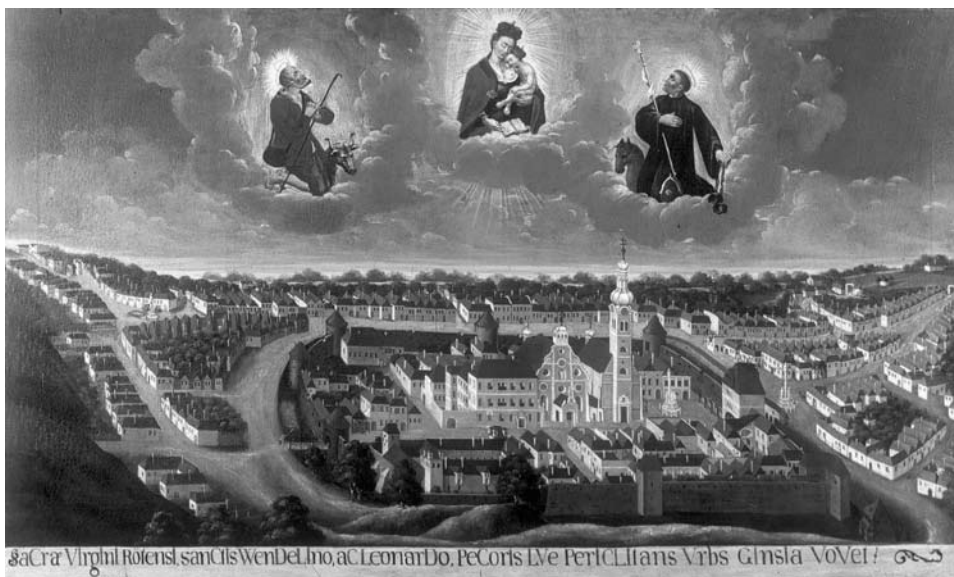
Köszeg várát és városát a 13. század második felében a Kőszegi család alapította. 1328-ban Károly Róbert a települést királyi városi rangra emelte, ezzel együtt feltételül szabta annak tornyokkal és falakkal való erősítését. 1392-ben ismét földesúri kézbe került, Zsigmond a Garaiaknak adományozta. Két évszázadig (1445–1648) koronazálogként a Habsburg birodalomhoz, közvetlenül az Alsó-Ausztriai Kamarához tartozott. Egy rövid időre (1483–1490) Mátyás kemény harcok árán, de visszaszerezte. 1648-tól vált ismét szabad királyi várossá.

A kicsiny, fallal, tornyokkal és vizesárokkel kerített belváros területe (6,5 hektár) alig változott a késő középkor óta. Egy főútvonal mellett, a legfontosabb épületeket – városháza, templom, vár – és a piacteret érintő út körül alakult ki, melynek mindkét végén egy-egy kaputorony emelkedett.

Védelem szempontjából Kőszegen csak egy rendszer létezett. A város élete és védelme a kezdetektől egybefonódott az északnyugati sarokban – már a 13. században – felépült földesúri várral. Az önálló városkapitányság intézménye csak 1575-ben állt fel. A védelem súlypontja azonban mindig is a falakkal körülvett városra és nem a várra esett, a várnak csupán mint végső menedéknek volt szerepe.

A török fenyegetettség hírére 1530-ban a városfalak javításával megkezdődött, majd a következő évtől felgyorsult a védelmi építkezés (1531: Róka-fok-bástya, 1532: Sarkos-vagy Új-torony). Az 1532-es ostrom után a város romokban hevert, a helyreállítás hosszú időbe tellett. A 16. század közepére épült ki teljesen a belvárosi védműrendszer (1533: Csigás torony, 1546: Lombai-torony, 1551: Halász-vagy Fürdős torony), melyet még egy évszázadig folyamatosan javítottak. Közben a külvárosokban sáncárcok készültek. A munkálatok kapcsán mindvégig – az Alsó-Ausztriai Kamarához való tartozás okán – a városnak minden esetben Bécshez kellett fordulnia. A 18. század közepére a védművek szerepüket elvesztették és a fejlődés gátjává váltak. Először a városfalakat törték át (1777), majd a tornyok falait. Mára az egykori nyolc toronynak csak töredékei maradtak meg, falaiikat vagy beépítették vagy teljesen lebontották. A vár az egykori erősségből az Esterházy család uradalmi központjává vált.

¹ A rövid ismertetést két egységre bontottuk, az első részben a város védelmét, a második részben a vár építéstörténetét tekintjük át

Kőszeg (város és vár) Fancz Bálint 1746-ban készült festményén

Bár helyszíni kutatások – elsősorban néhány évtizeddel ezelőtt – szép számmal történtek, de teljes feltárássra – főként régészeti ásatással együtt – csak az épületek töredékénél kerülhetett sor. Mindezek alapján a 80-as évek közepéig a kutatás azt feltételezte, hogy a három évszázadon át zajló szakadatlan erődítési munkálatok végeredményeként az 1500-as évek második felére egy fallal, vízesárokokkal és nagyobbbrészt félköríves tornyokkal körbevett, négyzetes alaprajzú belváros alakult ki, északnyugati sarkában a várral. Fő forgalmát csupán két egyszerű, négyzetes kaputorony ellenőrizte volna. Megerősítjük vagy megcáfoljuk ezt a feltevést?

A városi védműrendszer felvázolásánál hármastagolást követünk. Elsőnek a belvárost körítő városfalakat, majd a kapukat, tornyokat és bástyákat vesszük sorra, végül az ellenfalakat és a hozzájuk kapcsolódó elővédművet vizsgáljuk meg

I. Városfalak

A városfalakkal kapcsolatban felmerül a kérdés, tudjuk-e bizonyítani azok korai, 13–14. századi meglétét? Az ezredfordulóig a feltárt helyszíneken csak 15–16. századi falazatok voltak azonosíthatók. A 2006-ban azonban a városkapu előtt végzett ásatás eredménye alapján régészetiileg is bizonyítást nyert a város Árpád-kori alapítása. Egy korai védműhöz tartozó cölöpszerkezetes árokszakaszk került elő, melynek iránya eltért a fennálló falak irányától. A 7,2 m széles árok a mai járószinttől kb. 340–360 cm mélyen, észak-déli irányban húzódott.

Az álló falazatok építéstörténeti vizsgálatának és régészeti kutatásának eredménye lényegében megegyezik. Az emlékművek megmaradt darabjai vagy a házakban beépítve, vagy kerítésfalként állnak, egyes szakaszokon még teljes magasságban (pl. Chernel u. 10., 11., Jurisics tér 4-6., Kelcz-Adelffy u. 11., és 13., Rájnis u. 10. és 11.). A 160–180 cm

széles, a mai szintektől 6-9 m magas, lőrésekkel és gyilokjárókkal ellátott falak anyaga általában erős habarcsba rakott terméskő.

A kb. 800 m hosszú városfalnak jelentős része ma is áll, de csak töredékénél volt régészeti feltárás, leletmentés vagy falkutatás. Jelenleg csak a 16. századi teljes kiépítést tudjuk megerősíteni, a különböző alapozási technikákat látva pedig korábbi építkezéseket és szakaszosságot feltételezni.

II. Tornyok, bástyák, kaputornyok

Leírásuknál a forrásokban, valamint Kőszegen előforduló elnevezésüket használjuk. Tárgyalásuk sorrendjéül az 1575-ös sorozólajstrom (Musterregister) irányát és számát vesszük alapul, a kaputornyokat a felsorolás végén, együtt tárgyaljuk. A felszerelést egyévesen szintén a Musterregister adatai alapján közöljük, közvetlenül a megnevezés alatt. A sorszámozás a mellékelt városalaprাজzra utal.

2. Lombai-torony (*Lobnwein, Laubenwein*)

(Védelem: 12 szakállas puska, 32 fős őrség)

A Felsőkapu és a Rókafok-bástya közötti északi városfalszakaszhoz kapcsolódik, az ostrom után, 1546-ban épült. Bő forrásanyagából ismerjük építőmesterét (Anthon Woler), a felhasznált anyagokat és a munka menetét. Az egyik legerősebb védelmi építmény. A 19. század elején falait először áttörték, majd lebontották (1830). Egy falmaradvány alapján korábban körívesként tartották számon. A toronyban és környékén az 1980-as években folyt régészeti kutatás (Bakay Kornél), ennek során tisztázódott a szintek, nyílások és lőrés helyzete. Tisztázatlan maradt azonban a valójában patkó íves torony előzménye (több egymásnak ellentmondó jelentés vált ismertté, ezekben fa előzmény is felmerült). Az 1980-as években falait jelentős mértékben megemelve állították helyre.

3. Rókafok- (*Fuchzage*l), Hohár-vagy Hóhár-bástya

(Védelem: 1 kerek ágyú, 32 fős őrség)

A város északkeleti sarokpontján állt külső pozíciós toronyként. 1531-ben építette Sylvester kőműves mester. 1532-ben jelentősen megrongálódott. Az 1990-es évek közepéig a ma álló egykori Árvaház északkeleti saroktoronyával azonosították. A feltételezés szerint az építész, Hefele Menyhért mind a városfalat, mind a Rókafok-bástyát felhasználta volna az épület átépítésekor. Az 1994. évben végzett komplex kutatás során (régész: László Csaba) kiderült, hogy egyáltalán nem használták fel a korábbi falakat, sőt azokat visszabontva, más irányban tüzték ki az épületet. A városfal eltérő irányban húzódtott, korábbi mint maga a torony, pontos építési idejét pedig nem lehet meghatározni.

4. Fűrűs-torony (*Padstüb*n, *Badstube*), Halász-kapu

(Védelem: 20 szakállas puska, 34 fős őrség)

A Rókafok-bástya és a Csigás-torony közötti hosszú keleti falszakasz középtáján épült az ostrom után utolsóként, 1551-ben. Építőmestere nem ismeretes. Formája az írott és képi forrásokban kereként jelent meg. Először ajtót nyitottak rajta, majd 1836-ban teljesen lebontották. A harmadik évezred elejére úgy tűnt, hogy csak régészeti kutatással lehet lokalizálni. Egy újonnan előkerült levéltári forrás (a „Halász-ajtó” szélesítésével kapcsolatos ügyirat valamint a hozzá készült pontos felmérés és terv – Volner Sámuel munkája) alapján ma már pontosan behatárolható. A külső pozíciós, patkóíves torony a Bem utca középvonalaiban állt. Falai az utca két oldalán lévő házakban jelenleg is megvannak (Bem u. 3., Várkör 37.).

5. *Molczer-torony (Molzerturn), később Csigás-, Czigány- vagy Börtön-torony*
(Védelem: 1 kerekcső, 9 szakállas puska, 44 fős őrség)

Az ostrom után, 1533-ban épült a ma is álló kerek, külső pozíciós torony. Építőmesterei Sylvester és Bernhart kőművesek voltak. A toronyban és környékén 1985-ben volt régészeti feltárás (Bakay Kornél), de falkutatás még nem történt. A tornyot a Rókafok bástyához hasonlóan itt is a már álló és szögben megtört városfalhoz utólag építették hozzá.

A keleti falszakasz két szélső tornya sok hasonlóságot mutat. Mindkettő építőmestere Sylvester mester volt. Mindkettőnél a már korábban ott álló és sarokban megtört falhoz építettek hozzá egy-egy szokatlanul vékony falú (145 cm), kerek, ágyú használatára is alkalmas tornyot. A vékony falvastagság arra utal, hogy erről a vizenyős oldalról kisebb tüzerőt vártak. Valószínű, hogy a Ferdinánd-korabeli, az egész várost átfogó védelmi rendszerben a tornyokat egységesen tervezték meg, azonos szerepet szántak nekik, s felépítésük gyors egymásutániságát is csak az ostrom akasztotta meg.

7. *Öregtorony, Öregbástya (Bastei), később Zwinger*
(Védelem: 1 kerekcső, 26 szakállas puska, 54 fős őrség)

A városfal délnyugati sarkán szinte teljes épségben áll a nagyméretű, sokszögű, háromszintes bástya, mely elhelyezkedésében, formájában és méretében is eltér az összes többitől. A vele szemben lévő, északnyugati oldalon épült várral együtt a legsebezhetőbb szakasz – a hegyoldalról jövő támadás – védelmét látta el, miközben a főútvonalat és a városkaput (Alsókapu) is biztosította.

A keltezés kérdésében megoszlanak a vélemények. A kutatók egy része mint a legelső erődítések egyikét a 13–14. századra datálta, amit az exponált hely kiválasztása elfogadhatóvá tette, de nem a ma álló épületre. A kutatók másik csoportja a 15. századra keltezte. A sokszögű, külső pozíciós kiépítés, a falazatokkal együtt kialakított ágyúlőrés mind arra utalnak, hogy a ma álló épület a tűzfegyverek megjelenése után, talán a 15. század második felében épülhetett. Sajnos rá vonatkozóan semmiféle írásos adattal nem rendelkezünk. A képi ábrázolásokon már a ma ismert kiépítés látható. Ezen jól megfigyelhető az erősítésül később hozzáépített, ma is meglévő kettős falsoros (zwinger fal). A helyreállításához kapcsolódva 1962-ben a kutatóknak (Holl Imrének) csak szondázó ásatásra volt módja.

8. *Újtorony (Neuthurn), más néven Sarkos-torony (Eckturn)*
(Védelem: 10 fős őrség)

Az I. Ferdinánd-korabeli erődítési munkák sorában másodikként – 1532-ben, még az ostrom előtt – a Ny-i falszakasz erősítéséül az Öregbástya és a vár közé építették fel. A külső pozíciós, négyszögletes, eredetileg tető nélküli torony építési adatai ismertek. Az ostrom alatt jelentősen megrongálódott. Az 1960-as évek elején Holl Imre ásatása feltárta a földszinti és emeleti lőrészeket és a kettős városfalat (zwinger). Sajnos akkor több lehetőség nem volt.

1. *Felsőkapu (Oberes Stadttor), Ausztriai-kapu*

(Védelem: 1 kerekcső, 15 szakállas puska, 31 fős őrség)

A vár közelében, a városfal északi szakaszában, a Rájnisch utca felső részében állt, 1836-ban lebontották. Az ostrom alatt rendkívül megrongálódott kaputorony helyére csak 15 évvel később építettek újat (1548–1549). Építőmesterei Anthon és Thomas kőművesek voltak. Alakját az írott források kereként említik (Rundthurm). A városfestményen nagyméretű nyomott, íves toronyként jelenik meg. Az előtte álló fa hidat a 18. század második felében cserélték ki téglából épített hídra. A torony lebontása után a városfal maradványait az épülő házakba foglalták bele, a kaputorony helyét azóta csak a megtört utcavonal jelzi.

Kőszeg város védelemi rendszerének összefoglaló rajza

Az utcában az 1980-as évek elején folyt régészeti feltárás (Bakay Kornél). Ennek során az útburkolat alatt egy kőből épített, belső pozíciós, négyzetes torony került a felszínre, melynek fa előzménye is volt. A 80-as évek végén történt épületkutatások alkalmával (Rájnys u. 11.) egy a városfalhoz kívülről csatlakozó nagyméretű patkóíves falazatot tártunk fel, amit a négyzetes torony elé húzott barbakánnak véltünk. Az ezredfordulón végzett további épületkutatás (Rájnys u. 12.), majd az újabb levéltári forrásfeltárás után kiderült, hogy itt valójában egy nagyméretű, külső pozíciós patkóíves kaputorony állt. (Karl Schubert fennmaradt pontos felmérési és átalakítási tervrajza még a lebontás előtt készült. Az alaprajzon jól mérhetők az ágyúállások, a külső kapu, a metszeten pedig a magassági méretek.) A pontos felmérési rajzzal és az álló épületekben végzett feltárásokkal lokalizálni lehetett az É-i oldalon álló, Ausztria felé nyíló városkaput, mely valójában jelentékeny építmény volt.

6. Alsókapu (Unteres Stadttor)

(Védelem: 1 kerekas ágyú, 22 szakállas puska, 49 fős őrség)

A D-i városfalszakasz középtáján helyezkedett el. A város védműrendszerének legfontosabb, a főútvonalat ellenőrző, valószínűleg a legkorábbi építménye volt. Konkrét említésével azonban csak a 16. század óta találkozunk a forrásokban. A 18. század elejére a vizesárok elmoszarasodott, majd feltöltődött. 1733-ban az Alsókapu előtt álló fa hidat téglalobozatos hídra cserélték ki. Ettől kezdve azonban státusa megváltozott. 1880-ban bontották le, helyére 50 évvel később, az 1532. évi török ostrom emlékére építették fel a Hősök tornyát. Egykori zömök, lőrésekkel ellátott, többszintes épületét képi ábrázolá-

sokról és fényképekről ismerjük. A városfestményen robosztus, középkori tömegű, de barokk formájú kaputoronyként látjuk. Ezen a pártázatos városfal előtt a Csigás-torony és az Alsókapu között még egy kőfal is megfigyelhető. Az Alsókapu előtt pedig egy íves árkádsoron álló, fedett építmény látható. Karl Schubert metszetén a mai Városház utca végén álló kis „házacská” érdemel figyelmet. Ugyanez az épület az 1860-as években készült fényképen még látható. Az építményt az Alsókapu-torony elé épített elővédművel azonosítjuk, melyről később a harmadik részben lesz szó.

Alsókapu helye és környéke a 20. század végéig lényegében érintetlen maradt. A rendelkezésre álló adatokból egy a városfalhoz kapcsolódó nagyméretű, de egyszerű négyzetes formájú kaputornyot ismerhetett a kutatás. A 90-es évek elején Bakay Kornél végzett először ásatást a helyszínen, ennek során egy az Alsókapuhoz nyaktaggal kapcsolódó barbakánt tárt fel. A köríves barbakánt utólag építették hozzá a városfalhoz, falait a házakban több helyen is azonosítani lehetett (Városház u. 1., 2., 4.). Méretei a Felsőkapunál mért adatokkal (189 cm) lényegében megegyeztek. A 15–16. századi járószint a mai utcaszint alatt 2 m mélyen volt, kapunyílása a DK-i szakaszon nyílt. A kutató a kő városfalat az első kaputoronnyal a 15. századra, a hozzá épített barbakánt az 1560-as évekre datálta. Sajnos a feltárásról eddig megjelent adatok igen ellentmondásosak és a datálással is problémák vannak.

A városkapu, a kulcsfontosságú hely védelme látható módon szintén nem volt jelentéktelen. Sőt, ezen a ponton további elővédművekkel erősítették azt meg.

III. Ellenfalak, elővédmű

Az északnyugati sarokban álló vár körüli vizesárok ellenfala korábban is megvolt, nagyrészt ma is látható (Rájnus u. 11., Chernel u. 4.), de a D-i oldalon lévő ellenfal nem volt ismert. A történeti kutatás figyelt fel először rá (a Csigás-torony építőmesterei jelentősebb összegért húzták fel 1533-ban). Az Alsókapunál már utaltunk erre. Először a Fő tér 1. sz. lakóépület pincéjében, majd később máshol is (Várkör 59., 69., Fő tér 7.) azonosítani tudtunk egy, a városfallal nagyjából párhuzamosan húzódó 65-80 cm széles kőfalat, melynek távolsága a városfaltól néhol a 37 m-t is elérte. A 18. század második felében a még álló falakat a Fő téri házak alapozásához használták fel, ill. építették be. A 2000-es évek elején a Fő tér 1. számú házban feltártuk az ellenfal és a hozzá szervesen kapcsolódó elővédmű lőrészekkel ellátott szakaszát. Az Alsókapunál említett építménnyel azonos, mely a 19. század utolsó harmadáig fennállt.

2006-ban a Fő tér felújításához kapcsolódóan végeztünk Ilon Gáborral régészeti feltárást a Városház utca torkolatában, az elővédmű további szakaszának kutatására. A falat az újkori építkezésekkel teljesen elpusztították. Ugyanakkor sikerült igazolni a városkapu előtti beépítettséget és feltárni annak – az alapítástól napjainkig terjedő – teljes rétegsorát. Eszerint a városkapu előtt az ostromig intenzív élet folyt a meg-megújított kemencék és járószintek tanúsága szerint. Az utolsó, 16. századi kemence szintje a mai járószinttől 2 m-re volt. Az ostrom pusztulási rétege felett lévő vastag töltésréteg az 1533-ban épült lőréses elővédműhöz készült. Kapuja szintén nem maradt meg, de a hozzá vezető út egy szakasza igen. A 4 m széles, kő és fa szerkezetes út a mai járószinttől –120 cm mélyen, észak/északkelet-dél/délnyugat felé húzódott. Az út alatt egy eddig még nem tisztázott, minden bizonnyal a város erődítésrendszeréhez tartozó, az ostrom előtti időre keltezhető (15. századi?) kőfal került a felszínre. A fentiekből következik, hogy az Alsókapu, a bar-

bakán, az ellenfal és az elővédmű (a lőréses fallal) a 16. század második felétől szerves egységben erős védelmet alkotott.

Összegzés

A bevezetőben feltett kérdésre visszatérve jelenleg azt válaszolhatjuk, hogy a felmenő falazatokban nem, de régészeti feltárással már tudjuk igazolni a városerődítés korai létét.

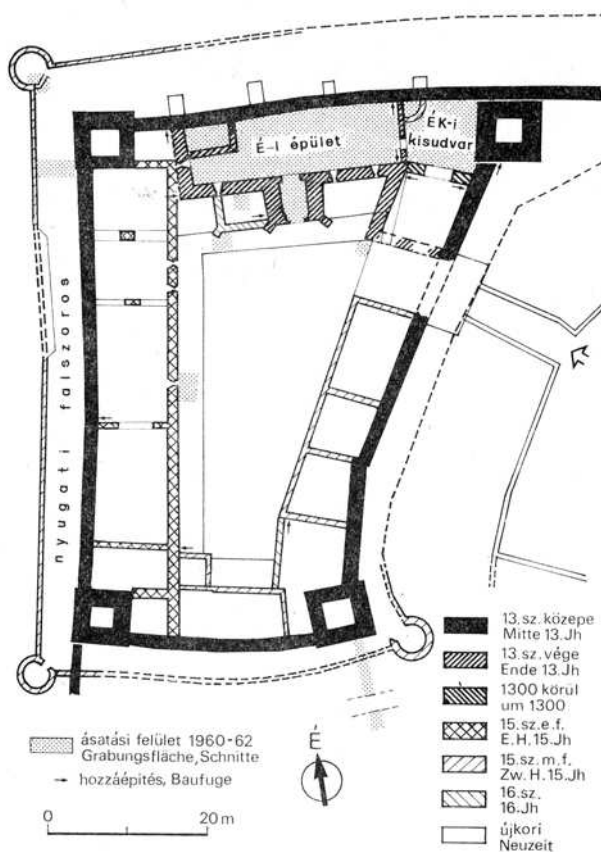
Időrendben legkorábbra, a 13–14. századra datálható a déli oldalon, az Alsókapu előtt feltárt cölöpszerkezetes árok. Feltárással bizonyítást nyert a város korai kiépítése és annak – ha nem is kőfallal való – megerősítése. A 14–15. századra datálható első kőfalak ugyanide, a legexponáltabb helyen álló Alsókapu-toronyhoz és környezetéhez köthetők. Feltételezzük, hogy a másik kaputorony szintén még a 16. század előtt épült. A sokszögű Öregbástya építési idejét a 15. század második felénél korábbra, de sokkal későbbre sem rakhatjuk. Az Alsókapu előtt feltárt, szintén a 15. századra keltezhető erőteljes falazat rendeltetése még nem tisztázott. A többi torony építési idejét és a Felsőkapu átépítését mind a régészeti, mind pedig az írott források a 16. század középső harmadára keltezik. Az ostrom idején azonban még csak öt torony állt. A városkapu előtti barbakán és elővédmű az ellenfallal együtt már 1532 után, az ostrom tapasztalatainak figyelembevételével készült.

A városi emlékműanyag kutatottsága igen heterogén és meg-megtorpanó, leginkább az adott beruházásokhoz kapcsolódó volt és ma is az. Míg korábban elsősorban a helyszíni feltárások domináltak (Öregbástya, Új-torony), addig az utóbbi években megnövekedett a levéltári kutatások szerepe (Felsőkapu-torony, Fürdőstorony).

Összegzőként azt mondhatjuk, hogy a városi védműrendszer közel sem volt egyszerű. A tornyok formája és helyzete eltért a maitól, a vizes árkot a városfallal párhuzamosan húzódó ellenfal övezte, hozzá elővédmű kapcsolódott, s a kaputornyok egyike sem volt jelentéktelen építmény.

A városi vár

A községi vár kutatására és kisebb mértékű régészeti feltáráására 1955–1963 között került sor. A falkutatás munkálatait tulajdonképpen mindvégig a helyreállítást tervező építészek (előbb Riedelmayer Gyula (VÁTI), majd 1958-tól Sedlmayr János (OMF) irányították, az akkori gyakorlatnak megfelelően, rendszerint kivitelezés közben. Menet közben ugyan egy művészettörténész, Gergelyffy András (OMF) is bekapcsolódott a nagyszabású programba, szerepe és kutatási módszerei azonban alapvetően különbözőek a mai kutatókétól. Az egyébként sok szempontból kiváló minőségű bemutatás során csupán az építészetileg és művészettörténeti vonatkozásban különleges részletek minél teljesebb láttatása jelentette a fő célt, a későbbi korok jellegtelennek vagy zavarónak ítélt maradványait azonban gondolkodás nélkül elbontották. Az 1777. évi nagy tűzvészt követően visszabontott és feltöltött északi szárny területén és néhány más, kisebb ponton 1960–1962 között Holl Imre (MTA Régészeti Intézet) végzett szakszerű régészeti feltárásokat. Eredményeit 1992-ben önálló könyvben tette közzé. Az általunk ismertett régészeti és építéstörténeti megállapítások mindenekelett ebből a munkából, vala-

A vár építési periódusai (Holl Imre 1986 után)

nevében rejlik. Az a feltételezés azonban, miszerint az elővár és a belső vár ágyúteraszait egyaránt körülfogó, kisebb bástyákkal erősített terület magával a Kőszegen keresztülfolyó Gyöngyös patakról elnevezett 13. századi várossal (Guns) lenne azonos, melyben a keleti tornyok lakótoronyként álltak, inkább csak a fantazmagóriák körébe tartozik (Bakay Kornél régész, volt kőszegi múzeumigazgató véleménye).

Az elővár 18. század végi épületeinél – különösen a homlokzatoknál – 2000–2001 folyamán lehetőségünk nyílt falkutatásokat végezni, ásátásra ugyanakkor nem volt mód. Ennek alapján elmondható, hogy az elővár keleti oldalán a jelenlegi körítőfállal egy időben egy kapuépületet is emeltek. Az építőanyag azonossága és a falelválás hiánya egyértelművé teszi, hogy a körítőfal és a jelenlegi kapubejáró – az északi irányban mellette lévő helyiséggel együtt – közös elképzelés részei voltak, s így is épültek fel. Ez az időpont azonban nem lehet korábbi a 16. század elejénél, még valószínűbb azonban, hogy – talán egy korábbi fal helyén – akkor emelték, amikor az 1532. évi török ostrom után megerősítették a város védműveit.

A főiri alapítású belső vár körítőfalai a régészeti kutatás szerint már a 13. században létrejöttek. Egyelőre azonban nem tudjuk, álltak-e mellette szilárd anyagból emelt épületek. Az egyetlen régészetileg is megkutatott és a vár legkorábbi részének számító északi

mint Gergelyffy Andrásnak még az 1960-as években írott, kisebb tanulmányaiból indulnak ki.

Az Óház-tetőn épült korábbi ún. felső várral ellentétben az alsó vagy belső várat magában a városban, annak északnyugati sarkában Kőszegi Henrik bán emelte 1261–1276 között. Ehhez az építkezéshez tartozott a körítőfalakon kívül a négy torony, melyek közül a várfal síkjából kiugró, részben önálló tömegű északkeletinek, melynek korai voltát a régészeti kutatás igazolta, bizonyára meghatározó védelmi szerepet szántak.

Mindmáig tisztázatlan az a kérdés, hogy a keleti fal homorú íve valóban egy a korai középkorból származó, ismeretlen erődítmény ma már nem létező körítőfalához igazodott-e, vagy az ún. elővár területe csupán egy hozzá kapcsolódó előudvarként szolgált, ahogyan ez ma is

szárny ugyanis valamivel későbbinek bizonyult a mögötte húzódó, pártázatos terméskő falnál. Mivel azonban egy ilyen nagyszabású erődítményt nyilván nem öncélúan hoztak létre, az első, talán fából épült objektumok más pontokon keresendők.

Az északi oldalon feltárt, önálló középső kaputoronnyal kiképzett, téglány alakú, emeletes palotát – egy datáló éremlelet, a történeti összefüggések valamint különböző csehországi, ausztriai és németországi analógiák alapján – a régészeti kutatás 1279–1290 közé keltezi. Megjegyezzük, hogy a kaputorony helyzetéből – a maival ellentétben – inkább egy észak-déli közlekedési irányt lehetne feltételezni.

Szomorú tény, hogy a Köszeget sújtó 1777. évi tűzvészt követően – udvari homlokzati falát kivéve, ami elé ekkor részben új, barokk szárnyat emeltek – a korai épületet teljesen lebontották. Ugyanígy eltüntették azt a csupán alapfalaiiban ismert, az északkeleti torony előtti kis udvar és a lakóépület közé emelt, a keleti várfal ferde vonalát követő, hasonló korú, további helyiséget is. Míg kaputornyának boltozata, a hozzá tartozó fejezetek és a háromkaréjos motívumokból kialakított, csúcsíves mérműves ablakok részletformái még csak-csak elfogadhatók a 13. század legvégén, a palota külső falának egy másik megoldásával kapcsolatban a vélemények különböznek. Az emelet nyugati szakaszán különleges homlokzatkiképzésű, fagerendás mennyezetű, bélelt lakószoba volt. A leginkább festett üvegablakokra emlékeztető, festett mérművekkel és talán az építetőre vonatkozó feliratokkal gazdagított, változatos formájú lépcsőzetes tükrökben elhelyezett ún. kapcsoló ablakcsoport – díszes kiképzését és kvalitását tekintve – a hazai emlékanyagban ma egyedülállónak tekinthető. Datálását tekintve azonban inkább azt a – betűtípus és a festés stílustörténeti vizsgálatán alapuló – művészettörténeti véleményt fogadjuk el, miszerint ez a homlokzati megoldás későbbre, a 14. század legvégére vagy a 15. század elejére tehető.

Abban minden eddigi kutató egyetért, hogy a hosszan elnyúló, s úgy tűnik, hogy két tornyot is magába foglaló nyugati szárny – az 1392 óta Köszezen birtokos Garai Miklós későbbi nádor és János új alapításaként – leginkább a 15. század első negyedében jött létre. Védelmi szempontból azt a már az északi palotán is megfigyelhető megoldást követte, hogy udvari földszintjén csupán résablakokat nyitott. Emeletének nyílásrendszerét a későbbi reneszánsz építkezés átalakította.

Mivel a két torony legtöbb részletét soha senki sem vizsgálta, épp ezekről, a védelem szempontjából fontos objektumról tudunk a legkevesebbet. Ugyanez elmondható egyébként a délkeleti toronyról is. Velük kapcsolatban egyedül arra a szüksézáví megállapításra hagyatkozhatunk, hogy már a 13. századi, első periódusban elkészültek. A szerencsésen fennmaradt 1746. évi városfestmény a vár tekintetében – legalábbis egyelőre – értelmezhetetlen részleteket is mutat, annyi azonban bizonyos, hogy a mai állapottal ellentétben az északnyugati torony magasán kiemelkedett a tömegből, míg déli párjáról ugyanez nem mondható el.

Régóta elhúzódo vitát jelent a vár építéstörténetében a nyugati szárny emeletén és padlástereiben fennmaradt, festett reneszánsz homlokzatba illeszkedő, a nagy belmagasságú reprezentatív terek bevilágítására szolgáló, kétszintes ablakos pontos keltezése. A legvalószínűbbnek a látszik, hogy az építkezés Mátyás király 1483-as visszafoglalása után már megindult, de befejezésére majd csak a következő évtizedben került sor. A kőből készített, nagyméretű, két- és háromszatú nyíláskeretek, továbbá a talán külső folyosó vagy lépcső segítségével megközelíthető bejárat kökerete körül több rétegben is fennmaradt, késő gótikus-reneszánsz, majd késő reneszánsz stílusban festett vakolattöredékek jelzik, hogy a díszes homlokzattal együtt a belső funkció is sokáig tovább élt.

A középkori vár keleti oldalán a 15. század második felében új, emeletes szárny jött létre, amelynek fennmaradt néhány késő gótikus, keresztosztós emeleti ablaka is. Ez az épület rövidebb volt, mint ma, tulajdonképpen csak a középső szakaszt foglalta el. Ugyanerre az időre datálják az emeletes déli szárnyat is, amelyről – a délkeleti sarokban lévő lépcsőházzal együtt – valójában alig tudunk valamit. A két, egymásra merőleges tömb közötti szabad terület beépítését az emeleti falazatban fennmaradt és bemutatott reneszánsz nyíláskeret alapján a szakirodalom a 16. század elejére teszi. A legkésőbb a kapualj és a fölötte kialakított, árkados emeleti szakasz készült el, amelyet jól datál a nyugati homlokzaton 1616-os évszámmal (a Széchy család itteni birtoklásának kezdete) jelölt sgraffitós vakolatdíszítés. A már említett, 1777. évi tűzvész után nem csupán az északi szárnyat és az északnyugati tornyot bontották vissza, hanem különböző osztófalakkal új, boltozott belső terekkel és szintén boltozott udvari folyosókkal teljesen átfórták az épületegyüttes külső-belső képét. Ebből a már az Esterházy család itteni birtoklásához köthető periódusból – a középkori vár bemutatása érdekében – a műemléki helyreállítás csupán nagyon keveset őrzött meg számunkra.

VÁLOGATOTT IRODALOM

- B. Benkhard Lilla: A kőszegi védműrendszer. In: Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára. Szerk. Bariska István–Söptei Imre. Kőszeg, 2000. 35–58.
- B. Benkhard Lilla: A kőszegi Felsőkapu-torony kutatása. In: Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István–Haris Andrea. *Művészettörténet-Műemlékvédelem*, XI. (2002) 397–414.
- B. Benkhard Lilla: Kőszeg város déli védművei. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2003. 155–176.
- B. Benkhard Lilla: A lebontott kőszegi Halász-kapu (Fürdős-torony) története. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi–Miklósi Zsuzsa. Budapest, 2006. 23–32.
- Bakay Kornél: Kőszeg, Jurisics-vár. (TKM kiskönyvtár 208.) Budapest, 1985.
- Bakay Kornél: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. *Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője*. Szombathely, 1990. 45–79.
- Bakay Kornél: Válasz. *Vasi Szemle*, 1991. 465–467.
- Bakay Kornél: Castrum Kwszug. Kőszeg, 1996.
- Bakay Kornél: A középkori Kőszeg. Kőszeg évezredei, 1. Kőszeg, 2001.
- Bariska István: Erődítési munkálatok Kőszeg városfalain a 16. században. *Vasi Szemle*, 1982. 245–259.
- Bariska István–Németh Adél: Kőszeg. Budapest, 1984.
- Bariska István: Városvédelmi szervezet a XVI. századi Kőszegen. In: Vas megye múltjából. III. (Levéltári Évkönyv, 1986) Szombathely, 1986. 20–51.
- C. Harrach Erzsébet–Kiss Gyula: Vasi műemlékek. Szombathely, 1983.
- Chernel Kálmán: A kőszegi felső- és alsóvár története az Árpádház alatt. *Századok*, 1869/2. 98–15.
- Dénes József: Megjegyzések Kőszeg és környéke Árpád-kori váraitól. *Vasi Szemle*, 1991. 461–464.
- Engel Pál: Kőszeg középkori várai. Hozzászólás egy vitához. *Vasi Szemle*, 1991. 604–605.

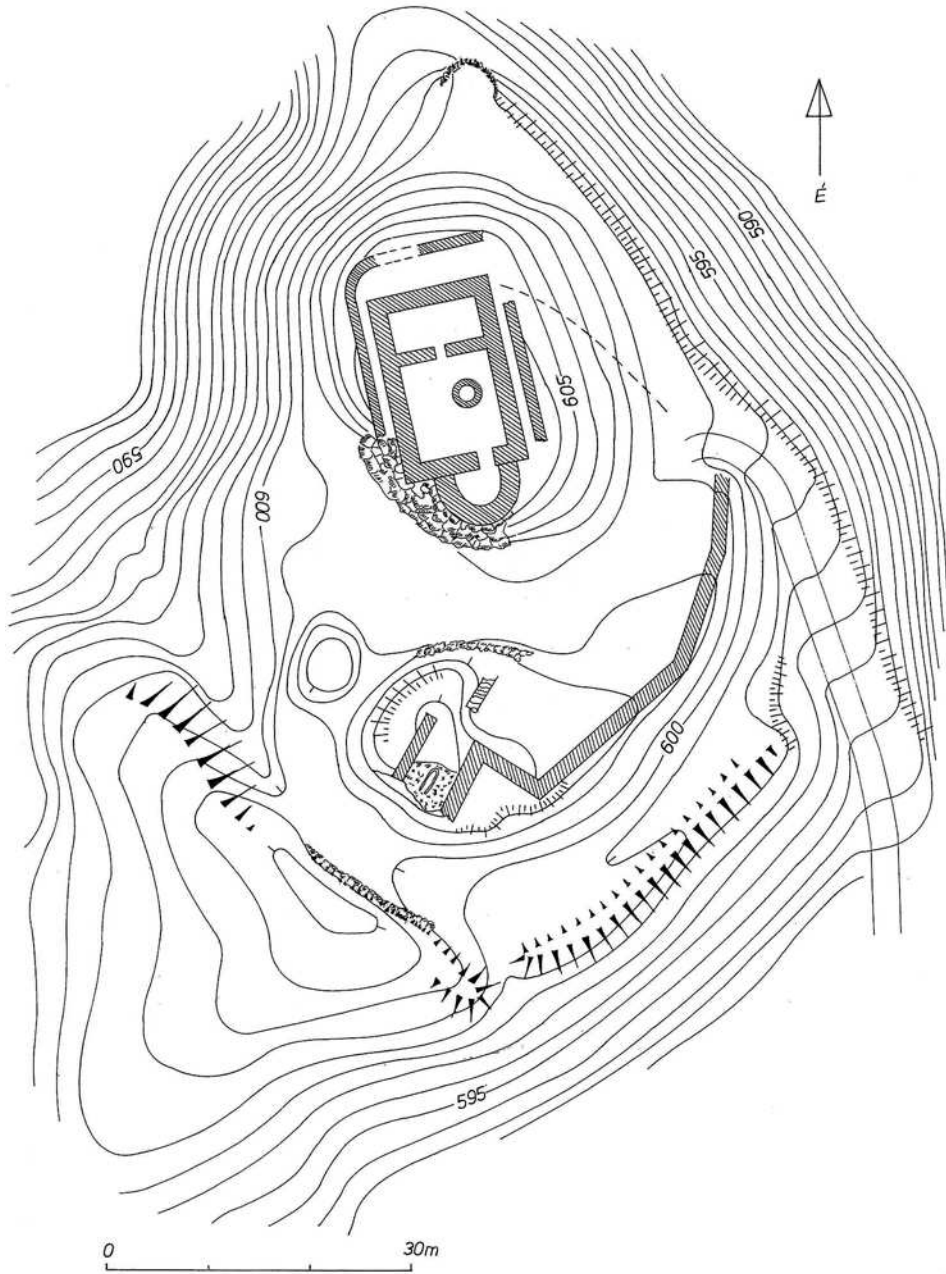
- F. Mentényi Klára–László Csaba: A kőszegi Kelcz-Adelffy Árvaház épülete. In: Tanulmányok Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Szerk. Bardoly István–László Csaba. *Művészettörténet-Műemlékvédelem*, X. Budapest, 1998. 373–398.
- F. Mentényi Klára: Reneszánsz építészet Kőszegen. In: Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára. Kőszeg, 2000. 17–34.
- Gergelyffy András: A kőszegi Jurisich-vár építési korszakai. *Vasi Szemle*, 1963. 17–21.
- Gergelyffy András–Sedlmayr János: A kőszegi Jurisich-vár. (Műemlékeink.) Budapest, 1964.
- Holl Imre: Kőszeg vára a 13. században. *Archaeologiai Értesítő*, 1986. 50–68.
- Holl Imre: Kőszeg vára a középkorban. Budapest, 1992.
- Holl, Imre: Die mittelalterliche Stadt Kőszeg. *Acta Archaeologica*, 1997. 95–101.
- Kőszeg ostromának emlékezete. Szerk. Bariska István. Budapest, 1982.
- Lelkes István: Kőszeg. Magyar műemlékek. Budapest, 1960.
- Sedlmayr János: A kőszegi Jurisich-vár helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 1958. 143–148.
- Sedlmayr János: A helyreállított kőszegi vár. *Műemlékvédelem*, 1965. 65–77.
- Sedlmayr János–Lövei Pál: Kőszeg, belső vár („Jurisics-vár”) Lapidarium Hungaricum, 5. Budapest, 2002. 527–576.

FELD ISTVÁN

KŐSZEG-ÓHÁZ

A várostól északnyugatra húzódó Kőszegi-hegység főgerincének egyik jelentős, 609 m magas kiemelkedésén, az Óház-tetőn található Nyugat-Magyarország egyik legfigyelemreméltóbb, s ugyanakkor egyik legvitatottabb várának – ma részben a falaira épített új kilátóépítmény által takart – maradványai.

A hegycsúcs meredek oldalakkal letörő északi részén emelkedő sziklatömbön egykor egy 20×12 m-es külső méretű, átlag 2 m-es falvastagságú toronyépület állt – ennek csekély falmaradványait, de elsősorban északi, vékonyabb osztófállal lerekesztett keskenyebb részét használták fel az 1996-ban felavatott kilátó megépítéséhez. A szélesebb déli rész keleti oldalán egy 2 m belső átmérőjű, 11 m mélységű, kerek ciszterna található. A torony déli falához ma egy félköríves alaprajzú építmény csatlakozik, mely azonban – a kilátó bejárataként – csak kis faltöredékek alapján került itt kiépítésre. Az épületet nyugat, kelet és észak felől csupán töredékesen fennmaradt külső falöv veszi körül, elsősorban az utóbbi oldalon alkotva egy szélesebb falszorost. Dél felé egy további, kisebb és alacsonyabb sziklatömb emelkedik, melyhez egy sziklába vágott lépcső vezet fel az említett kilátóépülettől délre-délkeletre elterülő, várudvarként értelmezhető területről. Ez utóbbi sziklatömbön egy 8×7 m-es, két párhuzamos fal alkotta, négyzetes toronyépület csak részlegesen feltárt maradványai találhatóak, közepén egy sziklába vágott, téglalap alaprajzú aknával. Míg a nyugat felől kapcsolódó terület egykori építményei még ismeretlenek, kelet-északkelet felé a toronytól egy szögben többször megtörő, mintegy 40 m hosszú kőfal indul s enyészik el az északi sziklatömb mellett. A négyzetes toronytól illetve az utóbb említett kőfáltól délre egy U-alaprajzú, részben a sziklába vágott árok választja el a vár védett területét a hegy lankásabb déli-délnyugati oldalától. Az árok keleti külső oldalán a kitermelt földből-kőből kialakított feltöltés húzódik.

*Kőszeg-Óház szintvonalas felmérése. 2006. évi állapot
Nováki Gyula és Dénes József munkája,
az utóbbi szerző megjelenés alatt álló megyei vármonográfiájából*

Bár az Óház és a városban emelt vár pontos elkülönítése az Árpád-kori okleveles anyagban nem mindig lehetséges, minden bizonnyal ezzel a hegyi várral azonosítható az a kőszegi erősség, melyet először a IV. Béla és II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg között folyt 1242. évi harcokkal kapcsolatban említenek az írott források. Építtetője nem ismert, de kétségtelen, hogy hamarosan a Kőszegi-család birtokába került. 1270-ben Kőszegi Henrik bizonyára ezt az erősséget is átengedte II. Ottokárnak, tőle 1271 után V. István foglaltatta vissza. Nem tudjuk, hogy ez a vár szerepel-e a Kőszegiek 1279. évi osztálylevélében, ahogy nem bizonyítható 1289. évi ostroma sem. Az 1291. évi hainburgi békekötés szerint ezt is le kellett volna rombolni, de kérdéses, ez volt-e az a vár, melyet 1296-ban foglaltatott el III. András. Később Károly Róbert szerezte meg a Kőszegiektől, ennek kapcsán említik meg 1327-ben először félreérthetetlenül a két kőszegi várat (*Kethkuseg*). 1360-ban „*purgrauf auf den Oberen Guns*” szerepel a forrásokban. 1392-ben mindkét vár a Garaiai birtokába került. 1441-ben I. Ulászló elkobozta tőlük, s guti Országh Mihálynak és Pálóci Simonnak adta. 1445-ben III. Frigyes foglalta el a várost, s valószínű, hogy legkésőbb ezidőtájt került felhagyásra, illetve pusztulhatott el az Óház, melynek jellegzetes ismérve, hogy mindvégig közös tartozékai voltak a városi várral.

Már 1754-ban szervezett, bár eredménytelen kincskereső „ásatás” folyt a romok között, majd 1893–1894-ben Wittinger Antal vezetésével nagyrészt fel is tárták a városi turistaegylet tagjai a hossznégyszögű alaprajzúnak meghatározott toronyépület maradványait. E munkáról csak leírások maradtak fenn – még alaprajzi felmérés sem készült –, s az előkerült falakat részben meg is semmisítették az itt 1896-ban megépített (s már 1917-ben össze is dőlt) kilátótorony emelése során, amikor a ciszternára is rábukkantak. Újabb ásatását Bakay Kornél végezte 1991 és 1996 között, de teljes feltárára nem került sor, részben az anyagi eszközök elégtelensége, részben pedig amiatt, hogy ekkor is elsősorban a kilátóépítés szempontjai határozták meg a munkák jellegét. Így az építkezés „lendületében” géppel hordták el a keleti oldal feltöltését és talán a várfal egy részét is, de bizonyára ekkor került felszínre a toronyépítmény északi oldalán húzódó külső falszakasz is – az ásatásról beszámoló kötet alaprajzán ez ugyanis nincs feltüntetve. Lényegében félbemaradt a déli sziklatömb feltárása, s főként az északi nagy toronyépület ásatására koncentráltak. Itt ugyanakkor a 19. század végi munkák miatt rétegeket nem, csak bolygatott betöltést találtak, bár a sziklafelszín feletti bolygatatlan részéről is szó esik a megjelent beszámolóban. Ez utóbbi azonban csupán igen vázlatos dokumentációt tartalmaz magáról az ásatásról, az erősség első szintvonalas felmérését is csak Dénes József és Nováki Gyula készítették el 2006-ban.

Az ásató már 1996-ban meghatározott műfajba nehezen besorolható kötetet szentelt az Óház kérdésének, melyben – a más műveiben is alkalmazott eljárásához hasonlóan – jelentős mennyiségű leletanyagot is bemutat, sajnos közelebbi lelőhely-meghatározás és beható elemzés nélkül. Műve terjedelmének jelentős részét történeti-logikai fejtegetések teszik ki, melyek végkövetkeztetéseként megfogalmazza azt az álláspontját, miszerint az itteni, általa feltételezett első, 9. századi kötornyot „*avar leszármazottak építették bajorfrank irányítás mellett*”. Míg a téglalap alaprajzú toronyépítmény korai keltezése vonatkozásában kevésbé meggyőzőek a formai elemekkel kapcsolatos felvetései, a bemutatott kerámiaanyag egy része esetében nem zárható ki a 13. század előtti eredet. Viszonylag korai – de természetesen korántsem 10–11. századi – építési időre utalhat maga az első építési periódusba sorolható torony alaprajzi formája is, a nyugatról szomszédos osztrák területekről ugyanis ismertek a 12. századból hasonló, ott a „festes Haus” tipológiai megnevezéssel illetett többszintes, palotaszerű toronyépületek. Ezek néha belső osztással is

rendelkeztek – Bakay azon megfigyelése, hogy az Óház tornyának vékonyabb, ajtónyílást magába foglaló osztófala nem volt kötésben a főfalakkal, nem bír kronológiai jelentőséggel. A déli oldalon meghatározott – de néha már egy későbbi periódusból eredeztetett – félköríves „védőmű” lépcsőtornyoként való értelmezése, a visegrádi Alsóvár lakótornyával való összevetése nem tűnik indokoltnak.

Az ásatás teljes feldolgozása és anyagának rendszeres közzététele – s emellett a feltárás folytatása – nélkül aligha képzelhető el az eddig felvetődött kronológiai és topográfiai kérdések megnyugtató tisztázása. Ez vonatkozik a déli sziklatömb építményeire is, ahol a feltárt falak kaputornyoként való értelmezése logikusnak tűnik – bár kérdéses, hogy a sziklaárkon át vezető hídon érkező hogy jutott el innen az északi nagy toronyhoz –, de a sziklaakna pontos értékelése (felvonóhíd szerkezetének csörlőkamrája?) még további elemzést igényel. Az ismert leletanyag összetétele és az előkerült érmek azonban nem mondanak ellent az erősség 15. századra feltételezett felhagyásának.

IRODALOM

Bakay Kornél: Castrum Kwszug. Kőszeg, 1996.

Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. I. Budapest, 1996. 350.

Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 156.

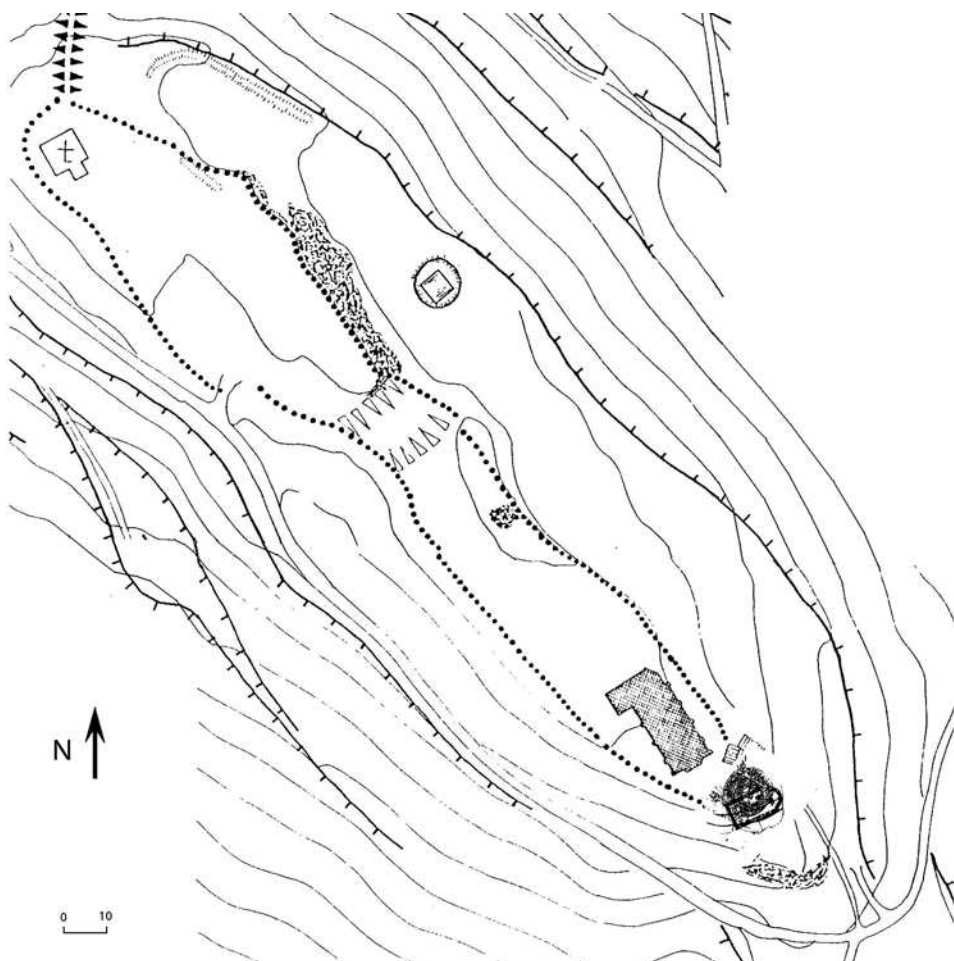
SKRIBA PÉTER

VELEM–SZENTVID ÁRPÁD-KORI VÁRA

A velemi Szentvid hegy folyamatos lakottsága illetve erődítése a késő bronzkortól figyelhető meg. Központja a fellegvár, a plató kíséretteraszával, alatta lakóteraszok sora húzódik. Velem-Szentvid jelentős kereskedelmi és kézműves centrum volt a késő kelta korig. A hegyen csak szórványos római jelenlét figyelhető meg, majd az 5. században egy temető létesült itt, melyből torzított koponyás sírok ismertek. A 9. században templom állt illetve valamiféle település helyezkedett el a hegyen (a kíséretterazon egy ház maradványai kerültek elő).

A 13. századi vár közvetlen előzménye egy annál jóval nagyobb alapterületű, fa föld sáncszerkezetes 11. századi földvár. A mai Szent Vid kápolna előtt, 1,5 méterrel alacsonyabb sziklanyelven helyezkedik el a félköríves szentélyzáródású 9. századi templom, annak kisedett falain halad végig a kora Árpád-kori vár 2-2,2 m széles kettős, fapalánkok közé töltött köves, agyagos égett sánca. A földsáncba ásták bele a korai kő várfalat.

A vár egy DK-Ény irányú platón helyezkedik el, a Kőszegi hegység vonulatához egyetlen földnyelv köti, tengerszint feletti magassága 586 m. Erődítései a plató lejtőjének peremén húzódtak. A sziklanyelven az erődítés DK-i részén egy 3,6-3,7 m belső átmérőjű torony került elő, kétperiódusú padlóval; ehhez szorosan hozzáépült egy elliptikus alakú, 2 m falvastagságú későbbi torony. A plató felszínén, elsősorban az É-i és Ny-i részen nyomon követhető a várfalak néhány szakasza, az ÉNy-i zárófal mellett egy nagyméretű, nyolcszögletes öregtorony maradványai, a várfaltól 30 méterre pedig várárok és hid figyelhető meg. A falakkal és árokkal határolt belső vár területe 2200 négyzetméter, melyhez hozzátartozott az ÉNy-i várfal és a várárok közötti 750 négyzetméternyi terület

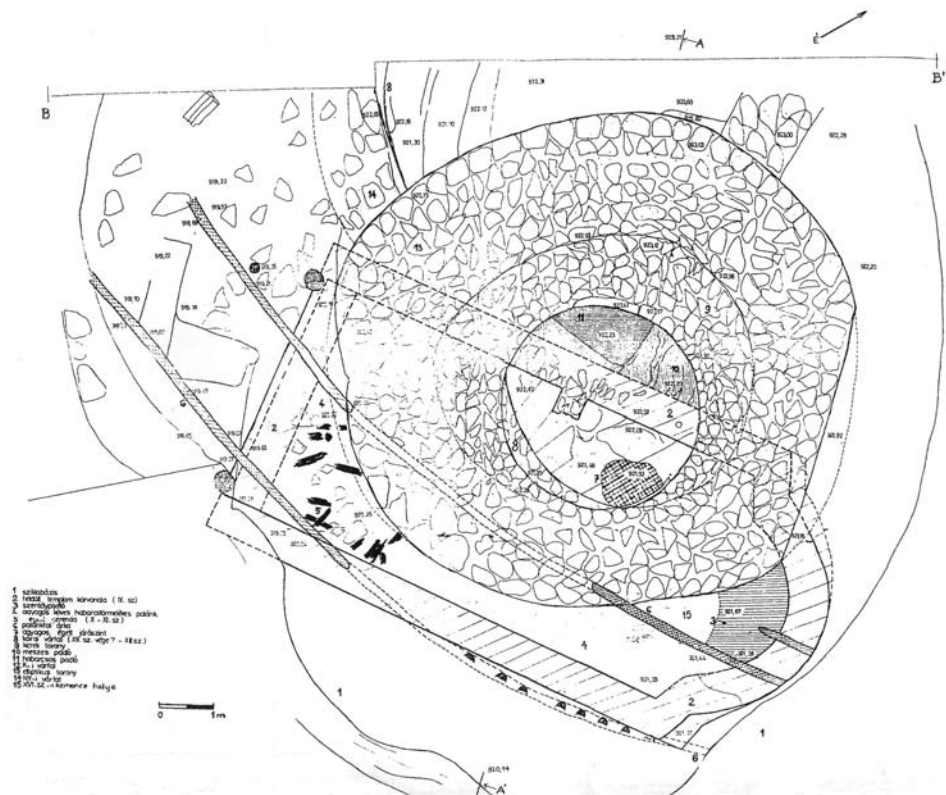

Velem–Szentvid, helyszínrajz

illetve az őskori fellegrvár kísérőterasa is. Itt az elővárban 13. századi útfelület illetve további kőfal-maradványok figyelhetők meg.

Az Árpád kori kápolna a mai templom egyes részleteiben kimutatható: a torony illetve a hozzá tartozó DK-i homlokzati falszakasz; a mai szentély feletti tetőszék eltérő lefedése is egy korábbi, keletelt templomra utal. A templom alaprajzára némi támpontot ad az 1857 évi kataszteri felmérés térképe.

Szentvid vára a forrásokban 1270-től szerepel, amikor ura, Kőszegi Henrik átadta II. Ottokár cseh királynak. 1271-ben a várat V. István visszafoglalta, más, Ottokár kezére jutott várakkal együtt, 1273-ban azonban újra cseh kézre került. 1279-ben, Kőszegi Henrik fiainak osztozkodásakor Szentvid Miklós fiáé lesz. 1283–1284-ben IV. László sikertelenül ostromolta a várat. 1288-ban Wel nevű várnagya szerepel. 1289-ben Albert osztrák herceg foglalja el és rabolja ki a Kőszegi család ellenében. 1291-ben III. András és Albert osztrák herceg békéje nyomán más, kisebb várakkal együtt Szentvid lerombo-

Velem–Szentvid, a vár déli végének ásatási alaprajza (Fekete 1996 után)

lásáról is döntöttek, ami azonban csak részben történhetett meg. Egy 1374-es felsorolás szerint a vár tartozékait Rohonc várához csatolták.

A várban történt késő középkori tereprendezésre a 13. századi járósínten néhány helyen megfigyelt 15–16. századi planírozás utal. Részben a 13. századi toronyba ásva ebbe a periódusba keltezhető egy patkóalakú téglakemence valamint a kíséroterasz egy másik kemencéje illetve a fellegvár közvetlen környékének olyan létesítményei, mint a halastó, egy téglából épült őrház (?) illetve a várba vezető vízvezeték.

IRODALOM

Fekete Mária: Adatok Velem–Szentvid középkori történetéhez (A lelőhely régészeti kutatásának 100. évében). In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 53–69.

FELD ISTVÁN

PINKAÓVÁR (BURG, AUSZTRIA)

Szombathelytől nyugatra, közvetlenül a magyar határ mellett, a Pinka egy jellegzetes S-kanyarulatában található az egykori Magyar Királyság – s ma Burgenland, sőt egész Ausztria – egyik leglátványosabb, egykor legalább négy részre tagolódó korai erődítmény-együttese. A közel 600 m hosszúságú, észak felé enyhén ereszkedve kiszélesedő, átlag 270 m magasságú, délen alig 70, északon azonban már közel 250 m széles dombvonulat ideális lehetőségeket biztosított az erődítésre. A legkevésbé a nagykiterjedésű északi „elővár” (Vorbürg) ismert, közel négyszögű, nagyrészt körben magas sáncvonulattal övezett területét már részben elfoglalták a település háza. Mélyebb – ma már ugyancsak beépült – árok választja el a délre elterülő, mintegy 120×150 méteres „középső vártól” (Mittelwerk), melyet nyugat és kelet felől már a Pinka meredek lejtői védtek. Ez további északnyugati részen áll a románkori eredetű Szent András templom, itt, továbbá az északi és keleti részen különösen jó állapotban maradt meg a sánc. A további dél felé található – a folyó által szabályos U-alakban övezett – következő várrész, melyet számos árok- és sáncvonulat további kisebb részre tagol. Északkeleten egy kisméretű, négyzetes torony maradványai találhatók egy délről is árokkal védett kiemelkedésen, míg a gerinc legmagasabb, déli részét (Rückzugswerk) egy kettős árokkal-sáncsal övezett kerek torony foglalja el. Az utóbbival szemben, már a Pinka keleti oldalán egykor egy további, a meredek nyugati oldal kivételével ugyancsak árokkal-földfeltöltéssel védett erődítmény állt (Brückenkopf), mely azonban az újabb korban az itt működő kőbánya áldozatául esett.

Az okleveles források tanúsága szerint 1244-ben IV. Béla az Óvár nevű falut, ahol már a régi idők óta egy vár állt – *locum illum, qui dicitur Ovwar, ubi antiquitus castrum fuisse dicebatur* –, a Csem-nemzetségnek adományozta várépítési kötelezettséggel. Későbbi birtokosai is a nemzetségből származó Óváriak (Szarvaskendiek, Sibriek). 1379-ben Hollókő néven említenek itt egy várhelyet (*locus castris*). A 15. század elején *castrum*, 1443-tól *castellum* megnevezéssel tűnik fel. Engel Pál szerint pusztulása III. Frigyes vezére, Giskra János 1445. évi ostromával hozható kapcsolatba. Tartozékait később kétségtelenül a Baumkircherek szalonaki uradalmához csatolták, de magát a kastélyt még 1513-ban is említik.

Régészeti kutatásra eddig az északi várrészben nem került sor, jelentősebb próbaásatás is csak a „középső várban” folyt, itt 1952-ben H. Mitscha-Märheim, A. Ohrenberger, B. Saria több helyen átvágták a sáncot és ennek során a neolitikumtól a középkorig folyamatos lakottságot állapítottak meg. A minden bizonnyal bronzkori eredetű, eredetileg is többrészes erődítmény védővonalát megfigyeléseik szerint később egy faszerkezetű sáncsal erősítették meg. Bár ennek részleges kiégettségét még nem ismerték fel, korát a 9–10. századra helyezték. Megállapításaik szerint a 13. század elején vastag kőfal beépítésével fokozták védelmi szerepét. Eredményeiről 1954-ben a „Burgenländische Forschungen” egy külön, a pinkaóvári erődítésekkel foglalkozó kötetében tették közzé előzetes jelentést, de e munka terjedelmének legnagyobb részét Karl Ulbrich topográfiai, valamint Alfred Ratz – részben ugyan ma már túlhaladott – kiterjedt történeti és várépítészeti fejtegetései teszik ki. E kötet számára az egész erődítés-együttesről részletes geodéziai felmérés készült, mely azonban az ásatás szelvényeit nem tüntette fel.

1983-ban ugyancsak a „középső várban”, annak keleti szélén Karl Kaus egy 1 m széles, szárazon rakott kőfalat dokumentált, melyet kerámialeletek – így egy bordázott

*Pinkaóvár (Burg, Ausztria) erődítményegyüttesének 1951. évi felmérése
(K. Ulbrich és A. Ratz 1954 nyomán)*

peremű edény töredéke – véleménye szerint a 9. század végére – 10. század elejére kelteznek. Az erődítmények őskori és főként középkori topográfiájának valamint építéstörténetének megbízható felvázolása a kutatás mai állásánál még aligha lehetséges. De az eddig felmerült hipotézisek ellenőrzése – Bulcsú vezér központjának ide való loka-

lizálása, a középkori sáncvár határvédelmi szerepe, a Pinka keleti oldalán állt erősség azonosítása az 1244-ben említett „Tobolyvárral” vagy az északi várrész „Hollókóként” való értelmezése, a castellum elhelyezkedése – ugyancsak további (elsősorban régészeti) vizsgálatokat igényel.

IRODALOM:

- Karl Ulbrich–Alfred Ratz: Die Wehranlagen von Burg. Eine topographische, historische und burgenkundliche Untersuchung. *Burgenländische Forschungen*, Heft 25. Eisenstadt, 1954.
- Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977. 174.
- Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. I. Budapest, 1996. 387.
- Koppány Tibor: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999. 189.
- Kiss Gábor: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely, 2000. 11., 279.

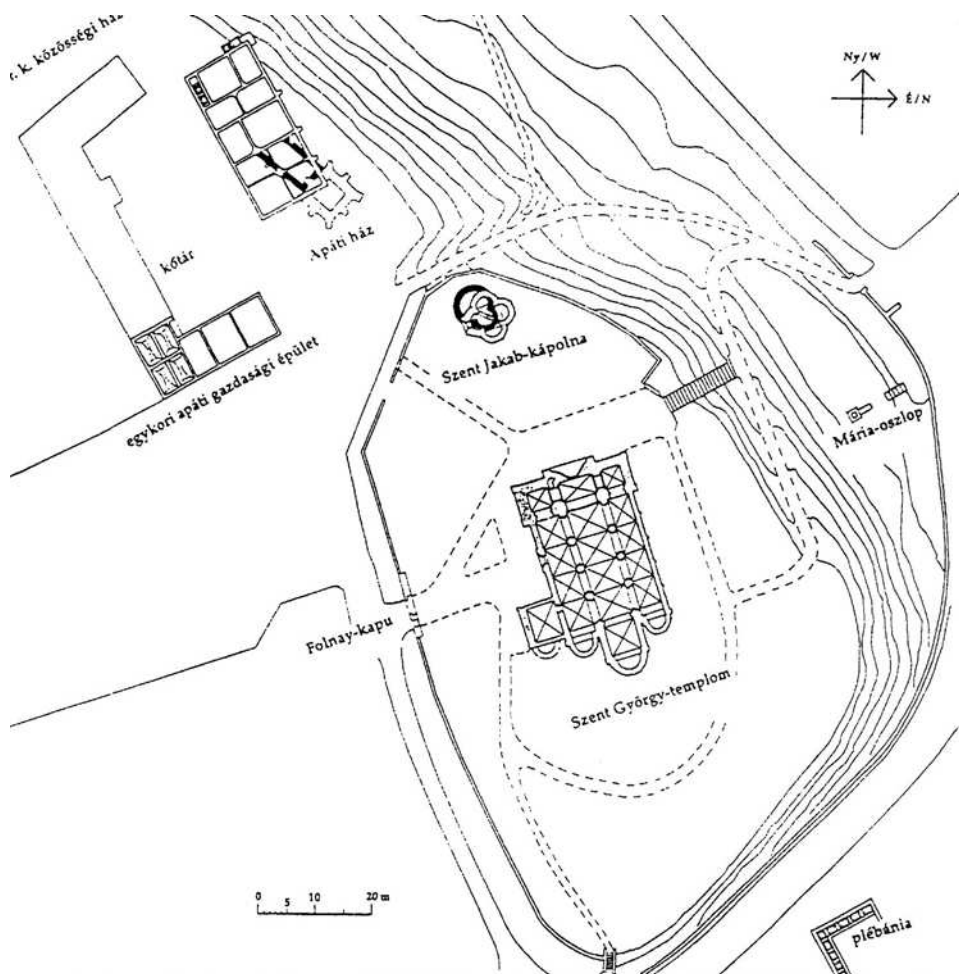
FELD ISTVÁN

A JÁKI FÖLDESÚRI LAKÓHELY

A településtől délre húzódó dombvonulat északnyugati részén, alig több mint 50 méterre a közismert késő román bencés apátsági templomtól, egyedülálló építészeti emlékek maradványait tárta fel 1992–1993-ban Valter Ilona. A jáki épületegyüttest már több éve kutató régész – miután igazolódott, hogy a bazilika előtt álló Szent Jakab kápolna egy korábbi, talán már a 11. században emelt rotunda maradványaira épült rá – helyreállítását megelőzően ásatást végzett az itt álló barokk apáti házban és annak környékén is. Ennek során az épület belsejében – annak tengelyétől eltérően, ugyanakkor lényegében megegyezően az említett rotunda tengelyével – egy, mintegy 15 m hosszú és 6 m széles, 1,5 m-es falvastagságú téglapépület változó magasságban megmaradt (alap)falrészleteire bukkant, melynek délnyugati záródását a barokk pince építése során megsemmisítették. A feltehetően csupán egyetlen térből álló épület egykor akár emeletes is lehetett – bejárata a déli oldalon volt valószínűsíthető. Az ásatási megfigyelések és a leletanyag alapján kutatója építését a 12. század elejére helyezte, továbbá megállapította, hogy 1200 körül átépítették, belső padlószintjét megemelték, majd hamarosan el is bontották.

Közvetlenül keleti fala mellé ugyanis egy 7×7 m külső méretű, sarkain átlósan, falai közepén derékszögben álló támpillérekkel erősített, 1,7-1,8 m-es falvastagságú, kőalapozáson ugyancsak téglából épített újabb épületet emeltek – mégpedig úgy, hogy a nyugati középső támpillér ráépült a korábbi ház visszabontott falára. Az így már az apáti házhoz kívül elhelyezkedő építményt – mely egyértelműen többszintes toronyként volt értelmezhető – a feltárt alapfalak modern felfalazásával be is lehetett mutatni, míg a korábbi épület kiterjedése csak a múzeumként helyreállított épület belsejében kerülhetett jelölésre.

Ják az Árpád-kori birtokos nemzetség névadójaként már igen korán birtokközpontként szolgálhatott, s így Valter Ilona jogosan tételezte fel, hogy a plébániatemplomként funkcionáló korai körtemplom közelében, a domboldal déli részén elterülő faluban akár egy fából készült földesúri lakóház is állhatott a 11. században. Ezt válthatta fel azután a feltárt, téglalap alaprajzú téglapépület, melyre a kutató a *palatium* megnevezés használatát javasolta. Itt lakhatott a nemzetség tagjai közül az 1221 előtt élt Jován vagy Iván, s talán

*A jáki templomdomb helyszínrajza a templomokkal és a földesúri lakóhellyel
(Valter 2004. után)*

ismeretlen nevű apja is. Az épület(maradvány) jelentősége abban áll, hogy ilyen korai földesúri lakóházat még alig ismerünk az országból.

Ez azonban ugyanígy vonatkozik az azt felváltó második épületre is, melynek építését az ásató régész a bencés apátság alapítójához, Jován fiához, az írott forrásokból 1215 és 1244 között ismert Jáki Nagy Mártonhoz, zalai és vasi ispánhoz kötötte. Méretei és főként alaprajza alapján jogosan nevezhető *lakótoronynak*, kérdés azonban, hogy tekintetjük-e egyúttal erődített épületnek, netalán várnak? Árok, palánk, kerítés, körítőfal vagy más erődítés ugyanis nem került elő, bár a közzétett dokumentáció szerint csak az apáti ház szűkebb környezetében került sor teljes feltárássra. Az északi oldalon ugyanakkor alig lett volna hely erődítésre, nyugaton a korábbi épület maradványait nem vágta át árok. Kelet felé, a rotunda, majd a mai Szent Jakab kápolna előtt csak egy természetes vízmosás húzódott.

Természetesen valószínűsíthető egy minimális kerítettség úgy az *udvarháznak*, *curiának* is nevezhető korai téglalapú épület, mint Márton ispán feltételezhető lakóhelye körül s ezen belül gazdasági épületekre is gondolhatunk. Az utóbbi esetben azonban nem kell feltétlenül a topográfiai helyzetüket vagy feltárt külső védővonalait tekintve egyértelműen várnak tartható, egyszerűbb, többségükben 13. századi erősségekre (az elterjedt nem túl szerencsés, sőt történelmietlen terminológia szerint kisvárakra/kis várakra) gondolnunk, melyek toronyméretei általában 10×10 m körül mozognak. Ismereteink jelenlegi fokán ugyanis még nem zárható ki, hogy a településeken belül, kegyúri templomok közelében is állhattak *toronyként megjelenő*, azonban nem különösen erősített, inkább udvarháznak tartható többszintes földesúri lakóhelyek. A terminológiának ugyanakkor nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítani, ahogy persze sokszor a formai egyezéseknek sem – a szabadbattyáni Kula-torony, a jáki épülettel való feltűnő alaprajzi hasonlósága ellenére csak a 16. században épülhetett.

A jáki földesúri lakóhely története a nemzetség itteni ágának 13. század végi kihalását követő időszakból nem ismert. Maradványait legkésőbb az apáti ház 1780 körüli építésekor bonthatták el.

IRODALOM

Valter Ilona: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Budapest, 2004. 69–78.

Valter Ilona: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2005. 537–564.

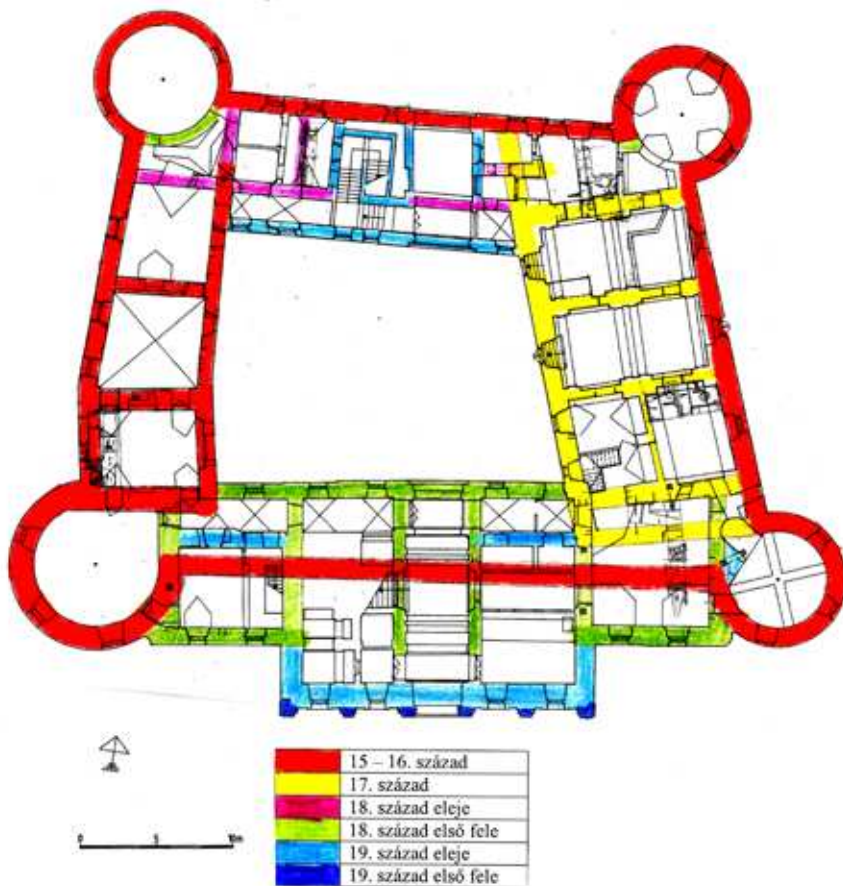
KOPPÁNY ANDRÁS–MENTÉNYI KLÁRA

A KÖRMENDI BATHYÁNY-KASTÉLY

A jelenleg elsősorban késő barokk–klasszicista megjelenésű kastélyegyüttes és a történetileg hozzá csatlakozó, nagy kiterjedésű angolpark számtalan perióduson keresztül alakult olyanná, amilyennek ma ismerjük. A késő középkorban emelt, négy saroktornyos főépületben a 15–20. század elejéig szinte folyamatosan építkeztek, de a 18. századi barokk melléképületeket – különböző mértékben – szintén több ízben átalakították. Ebből következik, hogy legtöbbször más-más korszakból fennmaradt részletekkel, téregységekkel, eltérő szintekkel és tegyük hozzá: építési gondolkodással találja magát szemben a kutató. Természetes tehát, hogy a helyszíni falkutató és régészeti feltáró munka során előkerülő, sokszor csupán véletlenszerűen fennmaradt töredék elemek értelmezéséhez a különböző gyűjteményekben őrzött képi és írott forrásanyag feldolgozása is nélkülözhetetlen.

A 2003–2004-ben végzett, sajnálatos módon egyelőre szünetelő kutatás elsődleges célja az volt, hogy minél gazdagabb ismeretanyagra támaszkodva képes legyen támpontokat nyújtani nem csupán egy építészeti helyreállításhoz, hanem egy olyan gondolati-szellemi megújuláshoz is, amely a gondos megőrzés mellett a műemlék tudományos megismerése által a mai igényeknek megfelelően, árnyaltan fogalmazza meg a hajdani uradalmi központ hasznosítási lehetőségeit.

Sajnálatos tény, hogy az egykor különlegesen gazdag berendezés a II. világháború alatt, az épület belső terei pedig stukkó- és festett díszítéseikkel, egykori padlóikkal és nyílászáróikkal együtt az 1960-as évek felújítása során jórészt megsemmisültek. Egyelőre a ré-

A körmendi kastély építési periódusai

gészeti feltárást, a falazatok különböző periódusainak, valamint a több ízben átalakított, festett, faragott részletek tudományos kutatását – elsősorban pénzügyi nehézségek miatt – csupán kis részben tudtuk elvégezni. Az együtteshez a főépületen kívül a növényházak, a déli őrségépületek, az istállómesteri és a másik uradalmi lakás, az istálló és a kocsiszín, a két nagyobb melléképület: a nyugati lovarda és a keleti levéltár tartozik. Távolabbról ide kapcsolódik még a parkban álló 19. század végi vadászház, az északi kerítésfal mellett álló épületek, a keleti növényház mellett létesült későbbi istálló és a kertet övező falak.

A főépület saroktoronyai, valamint a déli oldal kivételével körítőfalai is középkori eredetűek, és a II. emelet magasságáig állnak. Először az egyemeletes nyugati lakóépület épült meg a 15. század folyamán. Ehhez csatlakozott – eltérő járószintekkel és belső magasságokkal – a 16–17. században többször módosított északi és keleti szárny. Javarészt még feltáratlan pincék mélysége szintén változó volt. A déli szárny elődje a jelenlegitől

kissé eltérő alaprajzzal bírt. Lebontott helyén a mai épületrész csupán a 18. században jött létre, s készült el itt a nagy barokk kiépítés kastélyának főhomlokzata. Korábban a fő tengely a kelet-nyugati volt, itt helyezkedett el a később lebontott nyugati kaputorony, keleten pedig a park középvonalában álló obeliszkre néző ún. Sala Terrena. Az északnyugati saroktorony kápolnája barokk eredetű, mint ahogyan a teljes II. emelet reprezentatív lakószintje is. Az északi szárny belső folyosója az itt található lépcsőházzal együtt a 19. század elején épült. A timpanonos lezárású, oszlopos portikusz a 19. század közepéről származik. A jelenlegi ablakok kialakítása szintén 19. századi. A II. emelet egykori stukkódíszzei – a kápolnával és a nagyteremmel együtt – a 20. század első évtizedeiben, Batthyány-Strattmann László által készíttetett, neobarokk díszítések voltak, amelyek egy általa újonnan kialakított lakószint kialakításához tartoztak.

Az északi kapu két oldalán álló objektumok eredetileg a kastélyparkhoz tartozó növényházak (Orangerie) voltak. A ma álló, klasszicista utcai homlokzattal rendelkező épületek Franz Vojta tervei alapján – lebontott barokk előzményeken – 1802–1803-ban jöttek létre. Külső hasonlóságuk ellenére ma is álló utcai frontjuk más-más funkcióval bírt, mert míg a keleti oldalon a mindenkori kertész(ek) alapincézett lakóháza volt, nyugaton egy kisebb pince fölött kávéház kapott helyet. Egymás tükörképeiként a keleti illetve a nyugati oldalon egy-egy kisebb emeleti szakasszal is rendelkeztek, amelyek (különösen a keleti lakószobák) értékes és megőrzendő kifestést hordoznak. Az akkor még nem utca, hanem a belső majorság felé néző homlokzatok magas attikafal mögé rejtették a valóságos emeleti tereket illetve az udvarokat. Mindkét épület előtt hozzá közvetlenül kapcsolódó, egy légtérű, magas és különböző módon fűthető, fa szerkezetű üvegház állt, amely meghatározta az észak-déli fő tengelybe eső, kastély felőli képüket. A 19. század végén, az 1880-as években ezeket lebontották, a korábbi csatlakozó pontokon új kerítésfalat emeltek, s ezzel párhuzamosan építették fel a barokkos megjelenésű északi kaput is. A keleti belső terekben rekonstrukcióra méltó 20. század eleji díszítőfestések készültek.

A déli bejárat két oldalán található, egykori őrségépületek hátsó, alapincézett szakaszukban ma is őrzik kisebb, barokk előzményeiket, amelyek értékes – és részben bemutatatható – külső festés maradványait hordozzák. Egykor ároktetővel fedték őket, befelé nyíló, klasszicista oszlopos tornácuk fennmaradt.

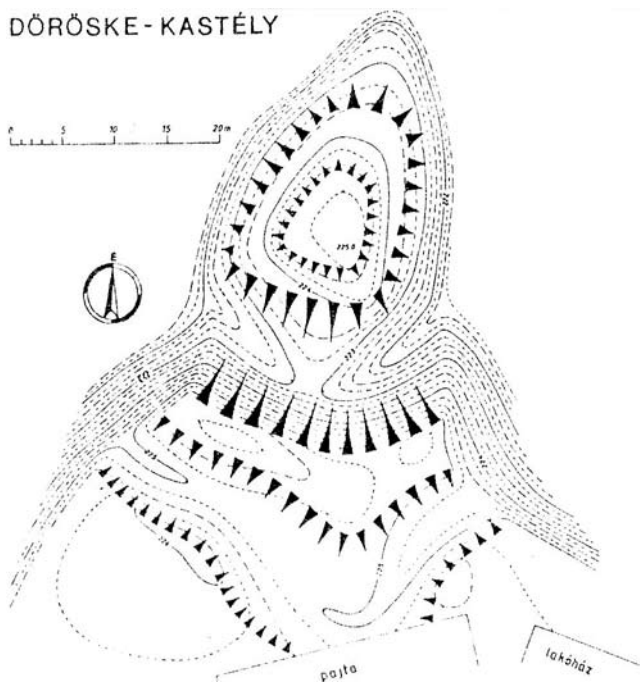
A keleti istállómesteri lak a 18. századi nagy barokk kiépítés idején a közvetlenül a főépület előtt kialakított istállóhoz és a kocsiszínhez teljesen hasonló tömegű és megjelenésű, földszintes épület volt. Erre a 19. század közepe táján építettek emeletet, viszont a mai tetőszerkezet a felmagasított párkányokkal már a 19. század végéről származik.

A régészeti feltárást és a falkutatást 2003 óta az Állami Műemlékhelyreállítási Központ munkatársai: Koppány András, Thúry László és Forgács Zita régészek, Simon Anna, Mentényi Klára és Borossay Katalin (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal) művészettörténészek, valamint Lángi József és Novák Judit restaurátorok végzik.

FELD ISTVÁN

DÖRÖSKE-KASTÉLY

Körmend és Vasvár között, a Rábától illetve a Herpenyőtől délre húzódó Hegyhát dombvidékén elterülő falu erődítményét a megye földrajzi neveit feldolgozó kötet alapján Dénes József fedezte fel és Hideg Attila mérte fel az 1990-es évek első felében.

A döröskei „Kastély” felmérése (Dénes 1995. után)

A Fő utca 6. számú magán telken található „Kastély” egy igen meredek lejtőkkel határolt domb északi sarkán helyezkedik el, három oldalról szinte támadhatatlan volt, dél felől kétszeres szárazárok védte illetve választotta el a domb további részétől. Az alig 12x12 m-es kiterjedésű platón már csupán téglatöredékek utaltak az egykor itt állt (torony?) épületre, további építményt a két déli árok közötti kiszélesedő területen tételezett fel kutatója.

Dénes József a tőle 400 m-re álló, Árpád-korinak tartott templom hasonló téglanyaga alapján építését az 1200 körüli időszakra helyezte, a magyarországi középkori kastélyokat feldolgozó Koppány Tibor viszont úgy vélte, a 15. század közepe előtt emeltette birtokközpontjaként a mintegy húsz, környékbeli falu részeit birtokló nádasdi Darabos család. Mindenesetre V. László 1453. évi új adományáról szóló oklevélben egy *locus castelli* szerepel, sőt, ennek 17. századi átirata szerint ekkor „*cum castro Dereske*” kapták a Darabosok. 1471-ben álló castellumként említik a családi osztozkodásról fennmaradt oklevélben, birtokosa, Darabos László németújvári várnagya volt. Koppány Tibor véleménye szerint Habsburg Miksa 1490. évi hadjárata során pusztulhatott el, Dénes József viszont még 16. századi használatáról is tud. Építéstörténetét csak régészeti feltárása tisztázhatja.

IRODALOM

- Dénes József: A döröskei „Kastély”. *Körmendi Figyelő*, 1995. október 18. 7–8.
 Koppány Tibor: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999. 137.

KISS GÁBOR – ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS

VASVÁR

a) A várossá fejlődés folyamata a 10–13. században

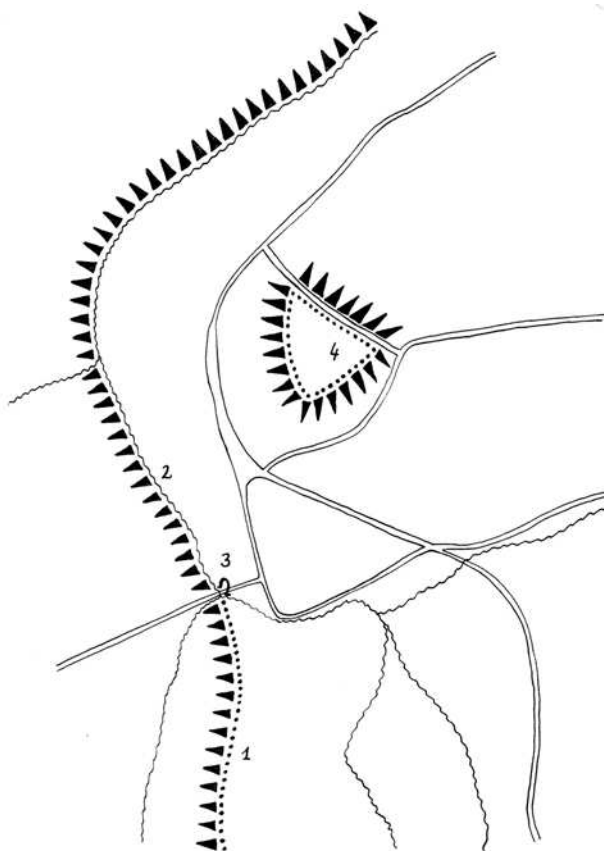
Vasvár várossá fejlődésének folyamatát szemléletesen ábrázolják a település 10–13. századi topográfiai változásai. Ezek a mozzanatok a következőképpen rekonstruálhatók:

1.) 955–1000. A magyar fejedelemség 955 utáni, nyugat felől való védekezési politikája jegyében ekkor építették ki a dunántúli gyepűrendszert. Ennek belső vonala, a „római sánc” volt, amely egy fontos – az ország szívéből Itáliába vezető – távolsági utat (*Katonák útja*) zárt le. A Rába-völgyhöz itt csatlakozó sánc és tartozékainak (*városkapu, halastavak*) felépítése alapvetően meghatározta a későbbi település alaprajzát. E természetes és mesterséges gyepűakadályok ellenőrzésére, azzal szerves egységben, már ebben az időben felépítették a sáncvárat (a későbbi *ispáni várat*) a stratégiailag arra legalkalmasabb magaslaton. Ennek védelmét a gyepűrendszer egészéhez hasonlóan az örök látták el.

2.) 1000–1118. A magyar államalapítás idején a már álló sáncvárat (ettől fogva *ispáni vár*) Szent István (997–1038) Vas vármegye központjául jelölte ki. A határvármegye központjának hely kiválasztását elsősorban az Itáliába vezető távolsági út (*Katonák útja*) és az annak ellenőrzését szolgáló gyepűlétesítmények helye, másodsorban pedig a helyi utak csomópontja befolyásolta. A korabeli megyeközpontokra jellemző objektumok helyét a topográfiai lehetőségekhez igazodva határozták meg. A főesperesi templom (*Szűz Mária-templom*) itt a királyi birtokban lévő *ispáni vár* belsejében épült fel. A várnépek plébániatemploma (*Szent Mihály-templom*) a körülötte lévő sírkerttel a medence egy másik dombnyelvére került. A vár és a plébániatemplom között vezető út mellett alakult ki a várnépeknek otthont adó *váralja-település* egy nagyobb pacterrel.

3.) 1118–1242. 1118-ban egy osztrák hadjárat alkalmával nagyobb pusztulás érte az *ispáni várat* és a települést. Ennek eredményeképpen topográfiai változások játszódtak le. A vasvári *társaskáptalan* ugyanis a 12. század közepén történt megalapításakor – nyilván a várban lévő főesperesi *Szűz Mária-templom* rossz állapota miatt – a *Szent Mihály-plébániatemplomot* kapta meg. Emiatt a plébánia működése és temetkezés a vár területén folyt tovább. A káptalan első jelentősebb – Vasvár területéből kihasított – birtokadományát III. Béla királytól (1172–1192) kapta. Ezen adomány és az ebből származó jövedelmek tették lehetővé a káptalan számára az új templom és a monostor felépítését, valamikor a 12. század végén. 1217-ben már földművelő *vendégnépei* is ennek környékén laktak, ami magában hordozta egy külön település létrejöttének lehetőségét. Vasvár az 1240-es évekre az átmenő forgalom vámolásából és a környék vastermeléséből gazdaságilag megerősödött és elindult a városiasodás útján. Ezt a folyamatot szemléletesen jelzi, hogy ebben az időben Szent Domonkos kolduló szerzetesrendje királyi támogatással elhatározta, rendházat épít itt. Ennek valóra váltására aztán csak az 1250–1260-as években került sor. További jelentős változás, hogy a korábbi gyepűvonal („római sánc”) szerepe lassan megszűnt és a továbbiakban már csak mint terepalakulat befolyásolta a kialakuló birtokhatárokat.

4.) 1242–1294. Noha úgy hitték, hogy a vasvári *ispáni vár* képes lesz ellenállni a tatároknak, 1242-ben mind a vár, mind a *váralja-település* elpusztult. Előbbit már újjá sem építették (a benne álló *Szűz Mária-templom* ezt követően hosszú ideig romos), az utób-

A későbbi Vasvár területe a 10. század második felének határvédelemi rendszerében.

(Tervezte: Kiss Gábor és Zágorhidi Czigány Balázs, rajzolta: Kiss Gábor)

- 1.) „Római sánc”; 2.) Felduzzasztott patak völgye, (a későbbi halastavak helye); 3.) Gyepűkapu (a későbbi városkapu); 4.) Sáncvár (a későbbi ispáni sáncvár).

bi területét pedig 1254 előtt a *társaskáptalan* szerezte meg magának. Ebből és a monostor alatti településből lett a későbbiekben *Szentmihályfalva*. (Ez a fordulat indítja el a 13. század folyamán a települést a feldarabolódás útján.) Még ugyancsak IV. Béla (1235–1270) idején egy másik vasvári birtokrész is magánkézre jutott. Ez a későbbi – első tulajdonosa, a birtokán erődített kúriát építő *Sechtinus* után *Zsidóföldé*-nek nevezett – terület, amelyet 1276 után a Kőszegi család telepített be *vendégnépekkel*. 1294-ben ez a terület is a *társaskáptalan* tulajdonába került. A kialakult harmadik rész királyi tulajdonban maradt. Ennek az addig beépítetlen területnek a benépesítéséhez szintén *vendégnépeket* hoztak, akik 1276-ban már itt laktak. A Kőszegiek és a király küzdelme során az 1270-es években háborús pusztulásokat szenvedett településüknek 1279-ben IV. (Kun) László (1272–1290) adott kiváltságot. Ez alapján Vasvár ezen részét a későbbiekben *királyi városnak* nevezték.

b) Vasvár középkori topográfiája

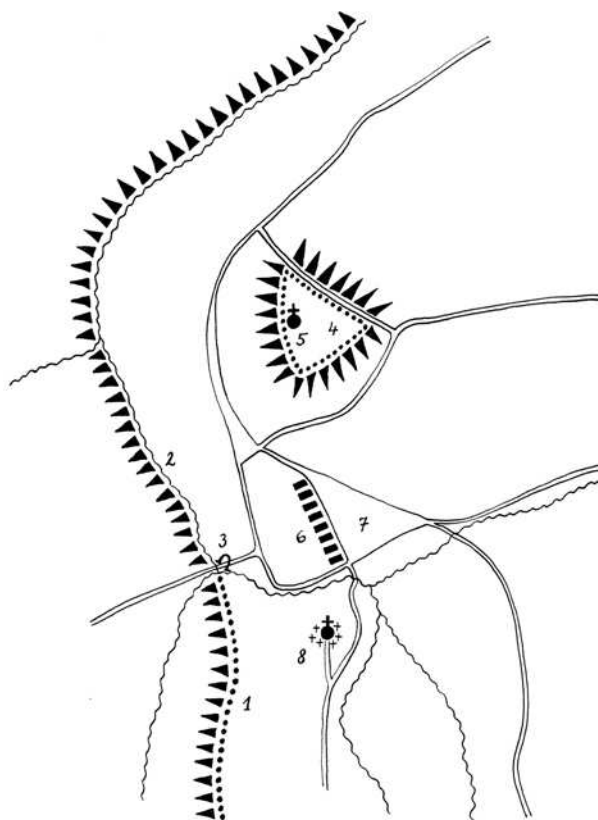
A domonkosok Szent Kereszt-temploma és kolostora

A *Szent Domonkos-rendi* szerzetesek vasvári kolostorát a rendi hagyomány szerint IV. Béla alapította. Erre, lehet, hogy már a tatárjárást megelőzően sor került, hiszen a hely egy Itáliába vezető fontos út – a *Katonák útja* – közelében feküdt. A domonkosok meglepedése a korabeli település városiasodását és gazdasági erejét is jelzi, hiszen lakossága ekkor már képes volt a koldulásból élő szerzetesek eltartására. A vasvári domonkosok első említése 1254-ből való, amikor a király kert létesítése céljából birtokcsere útján egy

földdarabot ajándékozott a kolostornak. Ebből az adományból tűnik ki, hogy a kertet (és korábban a kolostor területét is) ekkor a *vasvári káptalan* birtokában lévő *váralja-település* területéből szakították ki. Maga a váralja település szélén álló rendház az 1250–1260-as években épült fel. A Szent Kereszt tiszteletére szentelt temploma nagyméretű, egyhajós, nyitott fedélszékes, késő román stílusú épület volt. Bélietes kapuja észak felől nyílt, négyzet alakú, keresztboltozatos, falfestményekkel díszített szentélyét a hajótól szentélyrekesztő építmény (ún. *lettner*) választotta el. Tornya a koldulórendi szabályoknak megfelelően a szentély mellett (ebben az esetben annak északi oldalán) kapott helyet. Mivel a templom a megyeszékhelyen állt, rossz idő esetén – annak nagy méreteiből következően – valószínűleg itt tarthatták a megyegyűléseket. A templom déli oldalán épült fel a rendház négyzet alaprajzú, kétszintes épülete. A később (a török időkben) elpusztult keleti szárnyban kaphatott helyet a sekrestye mellett, pl. a káptalanterem. A déli épületszárny földszintjén a konyha mellett raktárak sorakoztak, emeletén többek közt lakószobák voltak. A nyugati szárny emelete a szerzetesek keresztfolyosón át megközelíthető hálótermeit, földszintje pedig a munkahelyiségeket foglalta magában. Vízet a kolostorudvaron álló kútból merítettek, a konyhakerti növények a nyugatra fekvő kolostorkertben teremtek, ennek végében pedig a patak vizéből felduzzasztott tó a böjtök idejére halakat szolgáltatott. A szinte túlméretezettnek is nevezhető épületegyüttest a középkor folyamán alig modernizálták, jelentősebb átalakítására soha nem került pénz, ami egyben a neki helyet adó város hanyatlását is tükrözi. 1340-ben a rendházat állítólag 22 szerzetes lakta. A fokozódó török veszélytől tartva 1557-ben lakói elhagyták, ekkor a város földesura, a Gersei Pethő család vette birtokba. 1597-ben a Rába őrizetére rendelt katonaság szállásolta be magát az épületbe. 1644 után Ákosházi Sárkány János egerszegi főkapitány és dunántúli vicegenerális kezére került, aki „*foltoztatta*” falait és délnyugati sarkán új bástyát (az ún. Sárkány-tornyot) építtetett. A kolostor romos épületeit aztán az 1684 után visszatérő domonkosok már az új barokk stílusban építtették újjá. A templom és a rendház középkori állapotának rekonstruálásához kiválóan használható Sigismundus Ferrari olasz dominikánus (1589–1646) 1636 augusztusában kelt szemléletes leírása, továbbá a domonkosokat visszatelepítő Széchenyi György győri püspök (1558–1685) megbízásából 1678-ban készült részletes összeírás. Az ezekben leírtakat – legalább is részben – a kolostor 1985–1986. évi régészeti és műemléki kutatása tette kézzelfoghatóvá.

Halastavak

Az *Árokhegyen* végződő „*római sánc*” folytatásában, a későbbi *városkaputól* északra a nyugat-keleti irányú átjárást a *Csipkés- és Bél-patakok* tavakká duzzasztott vizével akadályozták meg, amelyek a völgy alját így mocsarassá tették. Jó példa ez a megoldás a magyarság 10. századi eredetű, de még a későbbi évszázadokban is használt, a természetes akadályokat képező vizekre alapuló védekezésére. A gyeprü hosszanti sánca (mint mesterséges akadály) e mocsaras tavak összeköttetésével csatlakozott a szeszélyesen meanderező és gyakran kiöntő Rába vizenyős árteréhez, amely tovább északra felé, mint természetes akadály állta útját a hivatlan betolakodóknak. A védvonal elavulásával e tavakat, mint egyszerű halastavakat használták. 1217-ben „*a város kapujának kijáratánál, a Szentgotthárdra vezető út mellett*” említett meg a határjárás egy halastavat. A 18. századi térképek az említett szakaszon két, gátakkal felduzzasztott halastavat ábrázolnak. A déli alighanem a domonkosok *Szent Kereszt-kolostorának* kertjéhez tartozott. Az északi halastó zsilipjén kifolyó víztömeg valószínűleg már a középkor óta egy malmot

Vasvár megyeközpont szerepe
a 11. századi határvédelemben
(Tervezte: Kiss Gábor és Zágorhidi Czigány Balázs,
rajzolta: Kiss Gábor)

- 1.) „Római sánc”; 2.) Felduzzasztott patak völgye, (a későbbi halastavak helye); 3.) Gyepűkapu (a későbbi városkapu);
- 4.) Ispáni sánctvár; 5.) Szűz Mária főesperesi templom;
- 6.) Váralja-település; 7.) A váralja-település piactere;
- 8.) Szent Mihály plébániatemplom).

lőle ispáni vár. Eddig az időpontig védelmét, az egész gyepűhöz hasonlóan, az örök látták el. A várban állt a *Szűz Mária* (avagy Nagyboldogasszony) *titulusú főesperesi templom* és ugyanitt kapott helyet az *ispán* és az *esperes házán*, továbbá a *börtönön* kívül az a *vas-* (1226) és *sóraktár* (1233) is, amelyek meglétére későbbi forrásadatok utalnak. *Ispánjáról* 1108 óta maradtak fenn adatok.

1118-ban, a III. Lipót osztrák örgróf (1096–1136) és a cseh Borzsivoj herceg (†1124) által vezetett had elfoglalta és felégette a „*várat, amelyet vasnak hívnak*”. Ekkor a vár épületei is komoly károkat szenvedhettek. Több mint egy évszázad múlva azonban ismét jó karban volt, hiszen 1242. február 2-án még azt gondolták róla, hogy képes lesz ellenállni a tatároknak. Ám ez nem így történt. A későbbi topográfiai adatok alapján a vár ekkor

hajtott. Nem tudjuk, hogy ezt a malmot hagyta-e birtokosa a *Szűz Mária-templom* renoválására valamikor az 1290-es években. Lehet, hogy e tó tulajdonosa lakott a tó fölött magasodó dombon épült, és mára teljességgel elpusztult erődtített kúriában.

Ispáni vár

A megyeszékhelynek nevet adó ispáni vár a Rába magaspartjának legmagasabb földnyelvén (azaz a mai temető területén) helyezkedhetett el. A várat őrző katonaság számára innen jó kilátás nyílt az alatt elterülő Rába-völgyre, melynek szemmel tartása stratégiai fontossággal bírt. A korabeli várakhoz hasonlóan nyilván fából ácsolt és földdel kitöltött sáncai egy háromszög alakú és több mint két hektár nagyságú területet övezhettek. Eredetileg a vasi Hegyhátat lezáró gyepű-létesítmények északi végének ellenőrzésére, a védelmi rendszer tartozékaként építették fel, azokkal bizonyosan egy időben, még az ezredfordulót megelőzően. Csak ez után, a 11. század elejétől vált a vármegye központjává és lett be-

teljesen hasznavehetetlenné vált és területe eladományozásra került. Így elképzelhető, hogy 1276-ban – legalább is részben – már a majdani *Zsidóföldé*hez tartozott. Temploma pedig az események után még fél évszázad múltán is romokban állt.

„Katonák útja”

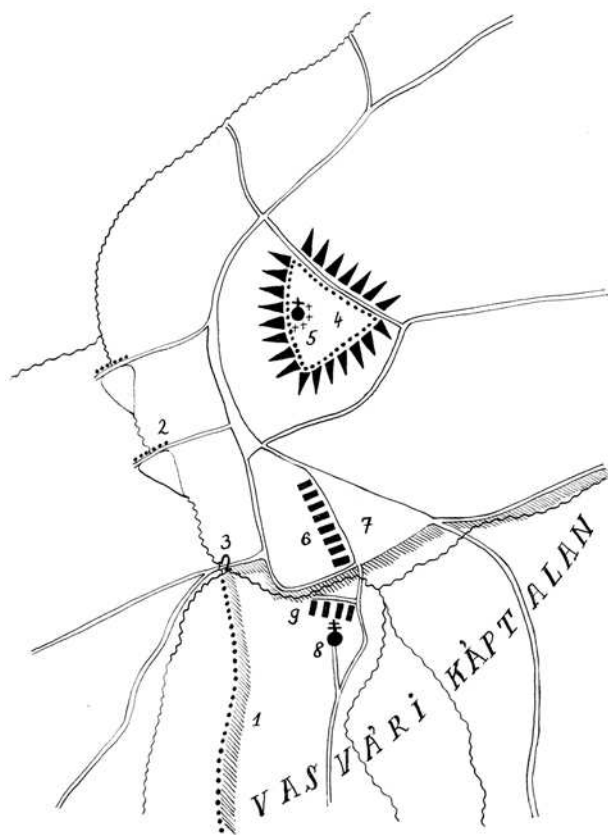
A 13. századtól „*Közép út*”-nak vagy „*Olasz út*”-nak, később „*Mura út*”-nak nevezett távolsági útvonal a Hegyhát vízválasztóján haladt, ahol több kilométer hosszú szakaszai máig megvannak. A középkori magyar királyság központját kötötte össze (részben az antik Borostyánkő-út nyomvonalán) Észak-Itáliával. 1515-től adatolható újabb nevét elsősorban a 14. század folyamán lezajlott gyakori hadvonulások után kapta. Már a kalandozó magyarok használták itáliai hadjárataik alkalmával. Több délnyugat felől érkezett támadás rajta keresztül érte az országot. Olyan híres személységek vonultak rajta hadaikkal, mint III. Henrik német császár (1059–1056) 1051-ben, II. István magyar király (1116–1131) 1117-ben, III. (Babenbergi) Kegeyes) Lipót osztrák örgróf (1096–1136) és Borzsivoj cseh herceg (†1124) 1118-ban, I. Nagy Lajos magyar király (1342–1382) 1347-ben, Toldi Miklós hadvezér 1353-ban és 1365-ben, stb. Noha az út elsősorban katonai célokra létesült, kereskedelem szintén bonyolódott rajta, hiszen marhákat éppen úgy hajtottak rajta, mint ahogy itáliai exportcikkeket is szekereztek. Azon a ponton, ahol az út a „*római sánc*”-on áthaladt, nyíltott a „*Vaskapu*”.

Királyi város

A tatárjárás követően, a *Zsidóföldre* birtok és a *társaskáptalan* kezére jutott *váralja-település*ből létrejött *Szentmihályfalva* területének kiválása után Vasvár királyi város egy addig feltehetően lakatlanul álló szabad területen épült fel. Ez a középkori határjárások és az újkori birtokviszonyok alapján kirajzolódó terület korábban – vagyis az *ispáni vár* 1242. évi pusztulása előtt – semmi esetre sem lehetett beépítve, hiszen az a vár eredményes védelmét nagyban gátolta volna. A 13. század második felében bizonyosan sor került új betelepítésre, hiszen vasvári *vendégnépekről* már 1276-ban szó esett. Mivel pedig 1291-ben, III. András (1290–1301) korában „*a vár alján lakó királyi vendégnépek*”-et említenek, a telepítés eszerint királyi akaratból történt. A *váralja* kifejezés ekkor már a kialakuló királyi várost jelölte, amelynek IV. (Kun) László (1272–1290) adott kiváltságot. A létrejött királyi város központjában – amint arról az 1404/1414. évi városi oklevél tudósít – az *Újlakra vezető* (azaz a *Szentgotthárd–Pápac* közötti) út vonalán létrejött piactér volt található. Itt volt a piactér kútja is, amely egészen a 20. századig megvolt.

Préposti lak

Kezdetben a vasvári *társaskáptalan* kanonokjai a *Szent Mihály-templom* melletti monostor épületében, mintegy szerzetesi közösség, együtt éltek. A 13. század végétől kezdve azonban már külön házakat szereztek vagy építtettek és azokban laktak. Talán ebben az időben készülhetett el a prépost új megerősített kúriája is a monostor dombja alatt, a piactérré vezető út keleti oldalán, a *Csipkés-patak* partján, ahol a patakba becsatlakozó két kis ér felduzzasztásával egy kis halastavat is létrehozhattak. Az 1952-ben történt részleges régészeti kutatás legfontosabb leletei a kúria egykori díszes cserépkályháinak szemétre szórt darabjai. A megtalált alakos kályhacsempék két korszakból, a 15. század első felé-

A vasvári káptalan birtokszerzése 1242 előtt.
(Tervezte: Kiss Gábor és Zágorhidi Czigány Balázs,
rajzolta: Kiss Gábor)

- 1.) „Római sánc”; 2.) Felduzzasztott halastavak;
- 3.) Városkapu; 4.) Ispáni sáncvár; 5.) Szűz Mária plébániatemplom a temetővel; 6.) Váralja-település;
- 7.) A váralja-település piactere; 8.) A vasvári káptalan Szent Mihály-temploma és monostora; 9.) A vasvári káptalan földműveseinek monostor alatti települése.

vesszőből font mellvéd és az egymástól rendszeres távolságra épített fátornyok fokozták az őrség biztonságát. A sánc belső (keleti) oldalán található sáncút az utánpótlás szállítását tette lehetővé. A védelmi vonalat az idő múlásával többször javítani kellett, ellenséges pusztítás után egyes szakaszait pedig újjáépíteni. Védelmét az őrök (azaz a gyepű őrei) látták el. A rendelkezésre álló történeti adatok alapján a védművet többször is használni kellett. Először III. Henrik német császár (1059–1056) 1051. évi hadjárata, majd 1118-ban III. (Babenbergi Kegyes) Lipót osztrák őrgróf (1096–1136) és a Borzsivoj cseh herceg (†1124) támadása alkalmával. Az utóbbi esetben az erődítmény meg is állította az idegenek előrenyomulását. Nagyjából a 13. századig lehetett katonai használatban, utána felhagyták és a későbbi írott forrásokban (pl. 1327, 1334) már csak „árok”-ként tűnik fel. Mint jól látható és azonosítható földrajzi tereptárgy ezután is

ből, illetve a 16. század elejéről származnak. Ezek szerint a kúria korábbi kályháit 50-70 évi használat után mindig egy újabbal váltották fel.

„Római sánc”

A magyar fejedelemség szállásterületét nyugatról védő gyepű belső vonalának egyik elemét képezte a Vasi-Hegyhátat, annak egyik legkeskenyebb pontján átszelő és azt elzáró hosszanti sánc. Átjáró mindössze egyetlen egy volt rajta, a „Katonák útja” vonalában nyíló „Vaskapu”. A 8 km hosszú sáncvonal építésére valamikor a 10. század második felében, a magyar kalandozásokot lezáró 955. évi augsburgi vereség után került sor. Létrehozásához (az árok kiásásához, a töltés elkészítéséhez, stb.) mintegy 150 000 m³ földet kellett megmozgatni, a boronaszervezetű sánc megácsolásához pedig kb. 15 000 m³ fát megmunkálni. A vonal fő védelmi elemét az előtte (nyugatról) futó árok és a töltésen épített függőleges falú, földdel kitöltött, várfalszerű fasánc képezte. Ez utóbbin a

földbirtokok, illetve települések határát képezte, csakúgy, mint már 1217-ben, amikor a vasvári *társaskáptalan* birtokhatáraként leírták. Régisége miatt a 18. századi térképeken „római sánc” névvel tűnik fel. Az építmény már Rómer Flóris (1815–1889) érdeklődését felkeltette, de alaposabb régészeti vizsgálatára csak jóval később (1959/1960, 1985) került sor.

„*Sechtinus vára*”

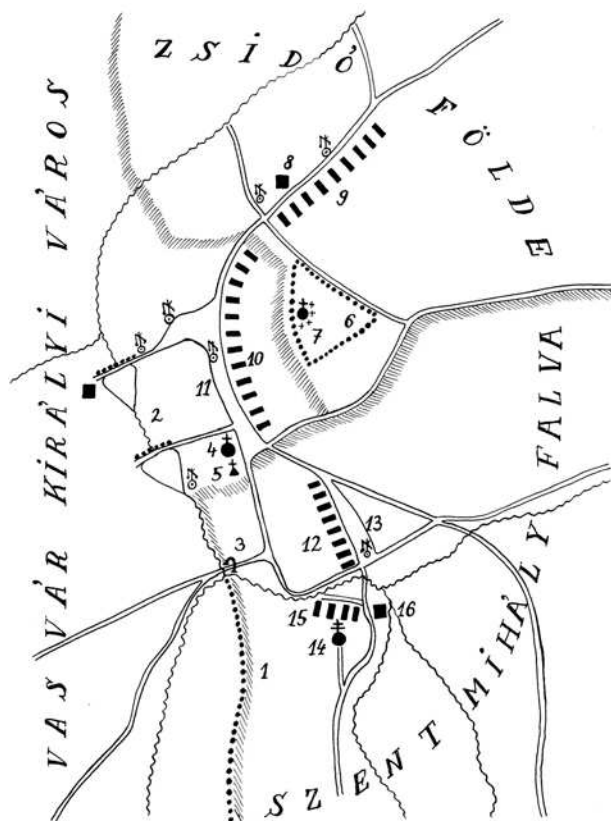
A várat egy *Sechtinus* nevű zsidó ember építette a valószínűleg IV. Béla királytól (1235–1270) kapott (és később róla *Zsidóföld*nek elnevezett) birtokán, 1276 előtt. Maga a kisméretű, régészetiileg máig kutatatlan vár, vagy inkább erődített kúria – a korabeli párhuzamok alapján – egy lakótornyot és annak tartozékait foglalhatta magában. Helyét Vasvár 1741-ből származó térképe pontosan jelzi. A vár tehát egykor az *ispáni vár* maradványainak lábánál, a Rába magaspartjának kiugró dombnyúlványán állt, a *Szentgotthárd–Pápac közötti út* közvetlen szomszédságában. A vár dombjának lábánál található, ma is használatban lévő igen régi kút (*Zsidókút*) alighanem egykor hozzá tartozott. A várat nyilván új tulajdonosaik, a Kőszegiek is használták, ám 1339-ben az építmény már biztosan nem áll, mert egy határper során helyét, mint „*kastélyhely*”-t említik. Közélemben lehetett még az ugyanekkor említett „*zsidótemető*” is.

Szent Erzsébet kápolna

1334-ben a zalai káptalan határjáró oklevele említi a Szent Erzsébet-kápolnát. A *Szent Domonkos-rend* visszatelepítésén fáradozó olasz Sigismundus Ferrari (1589–1646) 1636 augusztusában szintén leírta: „*A kolostor kerítésén belül, nem messze a többi épülettől – mintegy visszavonulás céljára – egy kis szentély és kisebb építmények állnak.*” Helyét pontosan jelzi a város 1741-ben készült térképe is, amely szerint alaprajza kör alakú volt. Ennek ellenére – lévén az épület az 1207 és 1231 között élt és 1235-ben szentté avatott Árpád-házi Szent Erzsébet, II. András magyar király (1205–1235) leányának – a vasvári domonkos kolostort alapító IV. Béla király (1235–1270) hűgának – tiszteletére emelték, nem lehet korábbi a 13. századnál. A párhuzamok alapján valószínű, hogy a Vasváron megtelepedő domonkosok ezt az egyházi épületet kapták meg elsőként és emellé építettek fel aztán templomukat és kolostorukat. A kápolnát 18. század folyamán lebontották. Alaposabb régészeti feltárása még várat magára.

Szent Mihály-templom

A vasvári völgy egy beljebb fekvő földnyelvéen épült fel a település *plébániatemploma*, a Szent Mihály templom. Körülötte helyezkedett el a sírkert. Amikor a 12. század közepe táján sor került a *társaskáptalan* király általi megalapítására, annak helyéül a Szent Mihály templomot jelölték ki. (Írásos adat ugyan minderről csak 1217-ben szól először.) A plébánia ekkor a várban álló Szűz Mária templomba költözött és a dombon később nagy-szabású építkezés vette kezdetét. Ezeket a munkálatokat alighanem III. Béla (1172–1192) adománya tette lehetővé, amit káptalan „*szegénysége miatt*” tett. Valószínűleg még a 12. század vége előtt elkészült a káptalan nagyméretű, háromhajós, toronypárral ékes homlokzatú román stílusú temploma, amely kinézetre leginkább a még álló lébényi templomra hasonlíthatott. Ennek déli oldalán a papi testület kolostorszerű háza állt, ami alapján az

Vasvár királyi város feldarabolódása
a 13. század második felében.

(Tervezte: Kiss Gábor és Zágorhidi Czigány Balázs,
rajzolta: Kiss Gábor)

- 1.) „Római sánc”; 2.) Felduzzasztott halastavak;
- 3.) Városkapu; 4.) A domonkosok Szent Kereszt-temploma és kolostora; 5.) Szent Erzsébet-kápolna; 6.) Az ispáni sáncvár maradványai; 7.) Szűz Mária-templom (plébániatemplom) a temetővel; 8.) „Sechtinus vára”; 9.) Zsidófölde 10.) Vasvár királyi város; 11.) Vasvár piactere; 12.) Szentmihályfalva;
- 13.) Szentmihályfalva piactere; 14.) A vasvári káptalan Szent Mihály-temploma és monostora; 15.) Szentmihályfalva monostor alatti része; 16.) Préposti lak.

más néven Kisköves-hegy alatti részt), ahol a vasvári *társaskáptalan* földművelő *vendégnépeinek* (*hospeseinek*) házai álltak, még név nélkül említette a káptalani birtokokat összeíró oklevél. Amikor 1242 után a társaskáptalannak sikerült megszereznie az ispáni várhoz tartozó korábbi *váralja-település* területét – és azt saját *vendégnépeivel* újratelepíteni – alakult ki a későbbi település területe a Csapkés-patak két oldalán. A településrész végleges elkülönülése csak a 14. század elején következett be. Ekkortól használatos a Szentmihályfalva név, amelyet az 1334. évi határjárás kapcsán említenek először. A

épületegyüttest „*monostor*”-nak nevezték. Ebben az épületben nemcsak a kanonokok laktak, hanem itt működött a káptalani iskola és legalább az 1220-as évek óta a *hiteleshely*. Hogy a tatárok vasvári pusztításai vagy a későbbi háborúságok okoztak-e kárt ezekben az épületekben, azt nem tudjuk, de 1291-ben Kőszegi Miklós nádor és János felgyújtatta a káptalan németek által megszállt monostorát, amikor azok behatoltak a templomba. A csata hevében keletkezett a tűzvészben ekkor a káptalan több adománylevele elpusztult és más oklevelek is elégtek. A templomot ezután rövidesen kijavították és az épület a középkor folyamán még egyéb, már gótikus stílusú modernizáláson esett át. A török időkben, amikor erődítményként használták, erősen megrongálódott és a 18. század második felében a város házainak felépítéséhez szinte az utolsó köig elhordták. Maradványait 1948-ban Járdányi Paulovics István tárta fel.

Szentmihályfalva

A település valamikor a 13. század elejétől veszi kezdetét. 1217-ben, a Szent Mihály-templom környékét, (vagyis a mai Szentmihály-domb vagy

település elnevezése a jellegzetes 13. századi eredetű névtípusok közül való. Jelentése önmagáért beszél: a Szent Mihály-egyházhoz tartozó falu.

Szűz Mária-templom (vagy Nagyboldogasszony-templom)

Az ispáni várban álló Szűz Mária-templom eredetileg a győri püspökség Vas megyei részének egyházi igazgatását végző *főesperes* egyháza volt. Az 1118. évi események következtében olyannyira megsérült, hogy amikor a 12. század közepe táján sor került a *társaskáptalan* megalapítására – amelynek *prépostja* egyben a főesperesi feladatokat is ellátta – annak számára a *Szent Mihály-templomot* jelölték ki. Ily módon a két templom eredeti funkciója felcserélődött és a vártemplom *plébániatemplom*má vált. Ettől az időtől kezdtek temetkezni köréje. A tatárjárás idejére renoválhatták, de ekkor a várral együtt újra komoly károkat szenvedett. Később, az 1270-es években, IV. (Kun) László (1272–1290) és a Köszegek, vagy 1289–1291 között, Albert osztrák herceg és a Köszeziek, illetve később III. András király (1290–1301) közötti háborúskodások során újra megsérült. A 13. század végén ugyanis egy *Chende* nevű vasvári polgár végrendeletében malmát (illetve ennek jövedelmét) a templom romjainak újjáépítésére hagyta. 1362-ben a város a még mindig romos (vagy újból azzá vált) templomot már alapjaiból akarta újra felépíteni. E költségek fedezésére a malmot is eladták. Az akkor elkészült új épület falait a ma álló temetői (*diósi*) templom rejtí, amely hivatalosan máig a város plébániatemploma.

Váralja-település

Az *ispáni vár* és a plébániatemplom (azaz a *Szent Mihály-templom*) közötti, arra alkalmas területen, a várat a templommal összekötő út mentén jött létre a 11. század folyamán a váralja-település (a *suburbium*). A domborzati viszonyok és a csak jóval később adatolható telekszerkezet alapján valószínűnek látszik, hogy először csak a nevezett út nyugati oldalán alakult ki a szabályos teleksor. Az út keleti oldala kezdetben nagy teret (piacteret) alkothattott. Az idő múltával ez az újabb telekosztások nyomán egyre jobban beépült, és a tér az út vonalában kisebb piactérré szűkült, déli végében egy kúttal (melynek pontos korát ugyan nem ismerjük). Mindez azonban csak valamikor a 13. század folyamán következett be. A váralja-települést északon az oszkói út völgybe lefutó nyomvonala határolta, nyugat felől a gyepterülettől kapcsolódó, felduzzasztott tavak (*halastavak*) és a *városkapu*. Déli oldalon a másik Oszkóba vezető út és a mellette folyó (mai nevén) Csipkés-patak alkotta a határt, mígnem keletről az Egervárra menő út. Ezt a szőben forgó területet nevezték 1217-ben *civitas*nak, ahol a vasvári várnépek laktak. Annak ellenére, hogy régészeti feltárás ez idáig még nem történt, ez lehet Vasvár területének legrégebbi lakott része. Minden bizonnyal 1242-ben a települést a tatárok földig rombolták, és ez a tény adott lehetőséget arra, hogy a vasvári *társaskáptalan* rövidesen birtokai közé sorolhassa. Elfoglalásának ténye az 1217. és 1334. évi határjárás, továbbá az 1254-es oklevél adatainak összevetéséből következik.

Városkapu

Vasvár kapuját (városkapuját) a Szent Mihály-egyház javait összeíró 1217-ben kelt oklevél említi. Helye a ma *Csipkés-* és *Bél-patak*nak nevezett vizek összefolyásánál volt, ott, ahol a Szentgotthárdra vezető út a délről (a mai Árokhegyre) érkező „*római sánc*” és

az észak felé futó patakok vizéből felduzzasztott tavak (*halastavak*) közötti keskeny részen áthaladt. A kapu eredetileg tehát ennek a *gyepű* vonalnak egyik védelmi eleme volt. Funkciója hasonló volt a kb. 3,5 kilométerre, délre található *Vaskapuhoz*, ám jelentősége – helyénél fogva – annál kisebb lehetett, mivel csak helyi utat zárt el. Az előtte (a nyugati oldalon) lévő természetes árokban a patakok vize folyt, két oldalával pedig a *gyepű* már említett létesítményeire támaszkodott. Ez a kapu határolta nyugat felől a belső (azaz keleti) oldalán idő közben létrejött *váralja-települést* és ennek egyetlen ebbe az irányba futó útja, szintén rajta vezetett keresztül. Vasvár 1741. évi térképe a *városkapu* helyét már nyugatabbra jelzi, így idővel tehát (talán még a középkor folyamán) a régi kaput kijebb helyezték.

„Vaskapu”

A „római sánc” és a „katonák útja” találkozási pontjában a sáncon egy keskeny, tornyokkal megerősített kapu nyílt. Előtte, a sánc árján fahíd vezetett keresztül és a védelem növelése érdekében itt útmegtörést is alkalmaztak. Maga a kapu ellenőrzési pont, esetleg vámszedőhely is volt. Neve mindenesetre erődítetttségére utal. Miután 1985-ben régészetiileg megkutatták, 2001-ben rekonstruált szerkezetét eredeti nagyságában helyre állították.

Zsidófölde

A lakatlan birtoktestet talán IV. Béla király (1235–1270) adományozta vagy adta hasznosbérbe egy *Sechtinus* nevű zsidó embernek, hogy ott magának várat („*Sechtinus vára*”) építsen. 1276-ban IV. Kun László (1272–1290) azt Kőszegi Miklósnak adományozta. 1294-ben ő, mint nádor már Zsidófölde faluként adományozta tovább a vasvári *társaskáptalannak*, amely így annak egyre növekvő birtoktestét gyarapította. Valószínűnek látszik tehát, hogy a birtokot a Kőszegiek telepítették be jobbággyokkal. A *Zsidófölde* név első ismert birtokosára, a nevezett *Sechtinus*ra, illetve az ő nemzetiségére utal. Szintén alighanem őtöle nyerte nevét a Rába árterében fekvő „*Setény árka*” nevű hely is, amely mint határpont szerepel Zsidófölde és Vasvár királyi város határvonalán, egy 1416-ban kelt oklevélben. A 13. század végi jobbággyfalu telkei „*Sechtinus vára*” közelében, *Szentgotthárd–Pápac közötti út* túlsó (délnyugati) oldalán sorakoztak. Erről tanúskodik néhány korabeli, a házak építésekor elásott áldozati edény. A település lakói ebben az időben vízért minden bizonynyal a vár alatti kútra (a *Zsidókútra*) jártak. Egy 2001-ben napvilágot látott véletlen lelet alapján tudni, hogy a 15. századra a település háza az említett út két oldalán már messze északkelet felé elhúzódtak, ami a lélekszám növekedéséről árulkodik.

IRODALOM

- Dénes József: A vasvári ispáni vár helye. *Vasi Szemle*, 45. (1991) 362–371.
- Iványi Béla: A középkori Vasvár. Vasvár, 1992.
- Járdányi-Paulovics István: A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948. évben. Debrecen, 1949.
- Kádár Zoltán: A vasvári középkori kályhacsempék művészet- és művelődéstörténeti jelentősége. *Művészettörténeti Értesítő*, 2. (1953) 69–77.
- Kiss Gábor–Tóth Endre: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához. I. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1987. 101–137.
- Kiss Gábor–Zágorhidi Czigány Balázs: Szabolcs – Sopron – Vasvár. Topográfiai megfigyelések és történeti adatok az Árpád-kori Vasvárról. *Soproni Szemle*, 55. (2001) 4. 355–360.
- Kiss Gábor: Topográfiai megfigyelések Vas vármegye kora Árpád-kori központjaiban. In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tudományos konferencia, Tatabánya, 2001. július 30–31. Szerk. Kisné Cseh Julianna. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek, 6. Tatabánya, 2002. 255–272.
- Németh Péter: Civitas et suburbium. Adatok Sopron korai várostörténetéhez. *Soproni Szemle*, 35. (1981) 50–58.
- Sill Ferenc: Vasvár településtörténetének vázlata a 18. századig. In: Vas megye múltjából. Szerk. Horváth Ferenc. Levéltári Évkönyv, 2. Szombathely, 1982. 3–32.
- Sill Ferenc: Vasvár története a középkorban (896–1578). *Vasi Szemle*, 39. (1985) 60–87.
- Sill Aba Ferenc: A vasvári káptalan. In: Fejezetek Vasvár történelméből. Szerk. Pusztay János. *Documenta Savariensia*, 2. Szombathely, 2001. 33–61.
- Sill Aba Ferenc: A Vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977). Szombathely, 1977. 173–242.
- Szántóné Balázs Edit: Az első középkori zsidó település Vas megyében. Adatok a 13. századi vasvári zsidó hitközségről. *Vasi Szemle*, 46. (1992) 422–424.
- Valter Ilona: Vasvár. Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994. 721.
- Zágorhidi Czigány Balázs: Vasvár város középkori oklevelei és pecsétje. *Lapok Vasvár történetéből*, 5. Panniculus, C/26 (1993) 6.
- Zágorhidi Czigány Balázs: A vasvári Nagyboldogasszony-templom építéstörténetéhez. *Vasi Honismereti Közlemények*, 1994/2 62–64.
- Zágorhidi Czigány Balázs: Vasvár város privilégiumlevele. *Savaria*, 22. (1992–1995/1) 7–13.
- Zágorhidi Czigány Balázs: Újabb adat Vasvár középkori zsidóságának történetéhez. *Vasi Szemle*, 49. (1995) 79–81.
- Zágorhidi Czigány Balázs: Az Árpád-kori Vasvár topográfiája. *Vasi Szemle*, 50. (1996) 389–397.
- Zágorhidi Czigány Balázs: Vas vármegye történelmi székhelye: Vasvár. In: Fejezetek Vasvár történelméből. Szerk.: Pusztay János. *Documenta Savariensia*, 2. Szombathely, 2001. 63–82.

KISS GÁBOR

SORKIFALUD–ZALAK

Az Árpád-kori vár a mai Sorkifalud község által magába olvasztott egykori Taródháza nyugati határában található. A még soha fel nem szántott ösgyepen ma is jól látszó vár-helyet – amelynek kör alakú árkat az eltérő színű növényzet még jobban hangsúlyozza – a helybeliek „Csikófuttató”-nak nevezik. Várunk a Sorok árterének déli szélén, a patak egyik régi mellékága által öntözött, mocsaras réten állt, kb. 100 méterre a gáttal halastónak felduzzasztott Csikorgó-értől (a középkori Fűzvölgyétől), amelynek vízmennyiségével vészhelyzetben környéke könnyedén elárasztható volt. A közelben, a Sorok déli oldalán, a domboldalon futó út mellett terült el Zalak falu, amelynek lakossága a várat terményeivel ellátta és azt karban tartotta.

Az 1987 és 1992 között végzett ásatások megfigyelései nyomán a kb. 20 méter belső és kb. 40 méter külső átmérőjű várat a következő módon építették fel és annak kinézete az alábbi lehetett:

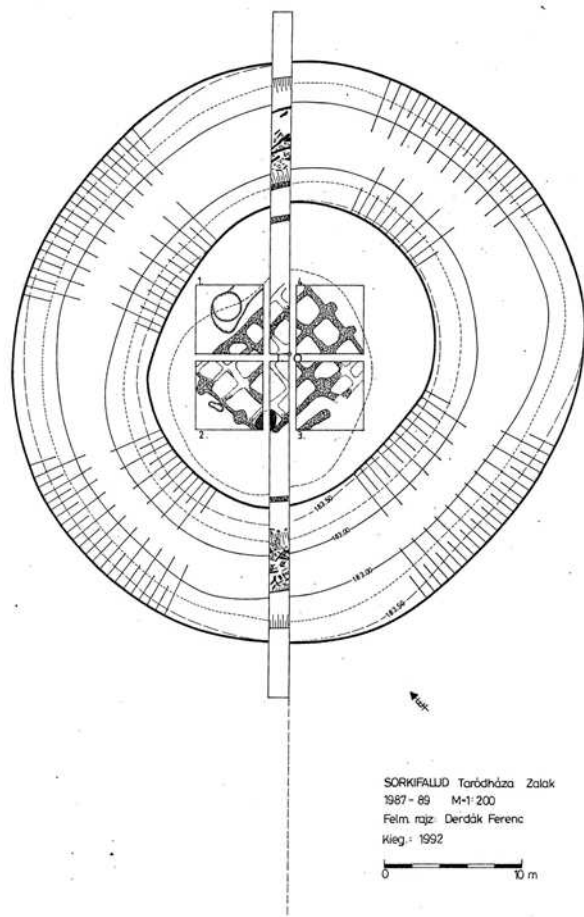
Miután az arra alkalmas területen kijelölték a vár helyét, annak közepére a természetes humusz fölé nagyobb mennyiségű kavicsot hordtak a szomszédos domboldalból, a központi épület jobb megalapozására, mintegy fél méter vastagságban. Ezek után körben kiásták a mintegy 2 m mély, lapos aljú árkot. Ezzel a mélységgel egyben a talajvíz szintje alá jutottak és így az árokban jáv a legszárazabb időben is jó félméteres víz állott. Az árokból kikerült agyagos föld javarészevel felmagasították a belső területet, de jutott a kiásott földből az árok külső oldalára is, ahol kisebb töltést emeltek belőle. Amikor készen voltak a vár belső területének egyengetésével és tömörítésével, kezdődött el a már kitermelt és odaszállított faanyagból (tölgyfa) az épületek megácsolása.

A vár közepére egy 9x10 méteres, pontosan Ny-K-i tájolású, fából ácsolt tornyot építettek, amelynek rácyszerűen összeillesztett talpgerendázatát annak kereszteződési- és végpontjai alá tett – a szomszédos római villából odahurcolt – csatári kövekkel, téglá- és tetőfedő cserép darabokkal alapozták meg. Ám a szokásoknak megfelelően, ezt megelőzően nem feledkeztek el a gödörbe tett építési áldozat bemutatásáról sem (fejjel lefele fordított agyagfazék alá tett baromfi).

A várárok belső oldalát egy gyűrűszerű, belül szükségképpen kisebb helyiségekre osztott, szintén fából ácsolt épület kerítette, amelynek külső oldala képezte magát a várfalat. Ennek déli oldalán nyílt a kapu, a várárkon átívelő híddal.

A vár központi épülete a néprajzból ismert zömökebb szoknyás haranglábakhoz lehetett hasonló, amely legalább három- vagy négy szintes volt. Oldalait deszkákkal borították, tetejét pedig faszindellyel fedték, amelyet vasszegekkel erősítettek fel. A torony bejárata annak déli oldalának közepén, a kapuval szemben nyílt. Földszintjének délnyugati sarkában pedig egy kemence állt.

Zalak birtok neve egy feltehetőleg 1238-ra keltező oklevélben tűnik fel először, a korábban eladományozott várföldek visszavétele kapcsán. Ekkor egy zalaki birtokrész jutott vissza a várjobbágyok kezére. Zalak neve 1256-ban is szerepel, amikor is az ovadi várjobbágyok a Lapsán fekvő földjükből 160 holdat eladtak a Herman nemzetségbeli Dés comesnek. 1269-ben pedig IV. Béla a Herman nemzetségbeli Kazó fia Körmendi Dés comesnek adományozta Zalakot, mert az a király parancsára Körmenden tornyot építtetett. Ezért megkapta az „*egykor a vasvári ispáni várhoz tartozó, de üres és lakatlan Zalak földet*”. Dés comes nem sokáig használhatta a birtokot, mert 1278-ban már

A zalaki vár kutatási alaprajza

az ugyancsak Herman nembeli Bertalan fiai, Márton és Balduin eladták Zalak birtok egy részét, nevezetesen „a Nagy úton lévő Nagy kapu közelében található Zalakon levő várhelyet annak régi sáncaival és árkaival, 10 márkáért Rubinus alvajdának, Herman comes fiának”.

A vár tehát az 1278-as esztendő már nem érte meg, hiszen ekkor csupán még felismerhető régi sáncairól és árkaikról esett szó. Valószínű azonban hogy már 1269-ben sem állt.

A várat leletanyaga alapján valamikor a 13. század első felében építették. Ennek ellenére, hogy faépületeinek élettartama akár több száz év is lehetett volna, mégis alig fél évszázadnyi intenzív használat után módszeresen lebontották és annak minden használható anyagát elszállították. A területen néhány véletlenül elvesztett tárgyon (IV. Béla (1235–1270) szlávón dénárja, II. Cseh Ottokár (1251–1276) bécsi veretű dénárja, ölomsúly, stb.) kívül jobbra semmi egyéb nem maradt, mint a hasznavehetetlen szemét, edénycserepek, kihúzkodott szögek, törött vas szerszámok (pl. sarló), különféle vasalatok, vesszőjüket vesztett számszerjnyílhegyek, stb.

Nyilván a zalaki várföld eladományozása, annak idegen kézre jutása indokolta, hogy a várat lebontsák, fatornyát pedig esetleg más helyen, más célra építsék fel újra. Valószínű, hogy a vasvári ispáni vár alá tartozó zalaki vár eredetileg szerepet játszott a közelben futó római kori eredetű, észak-déli irányú utak ellenőrzésében, amint arra az 1278. évi oklevél „*nagy kapu*” említése is utal. Ezen funkcióját azonban a tatárjárás után elveszítette, hiszen ekkorra már hadászatiilag is elavultnak számított.

IRODALOM

- Kiss Gábor–Tóth Endre: Sorkifalud–Zalak Árpád-kori vára. (Die arpadenzeitliche Burg in Sorkifalud–Zalak.) In: *Castrum Bene*, 1989. Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 198–202.
- Kiss Gábor–Tóth Endre: Zalak Árpád-kori vára. *Vasi Honismereti Közlemények*, 1990/1-2. 79–89.
- Kiss Gábor: A 13. századi zalaki vár fatornya. Adatok a Nyugat-Dunántúl Árpád-kori faépítészetéhez. (Der Holzturm der Zalaker Burg aus dem 13. Jahrhundert. Daten zum Holzbau der Arpadenzeit in Westtransdanubien.) In: *Nyugat-Dunántúl népi építésze-te*. (A Velemben, 1995. május 29–31-én megrendezett konferencia anyaga.) Szerk. Cseri Miklós. Szentendre–Szombathely, 1995. 211–218.

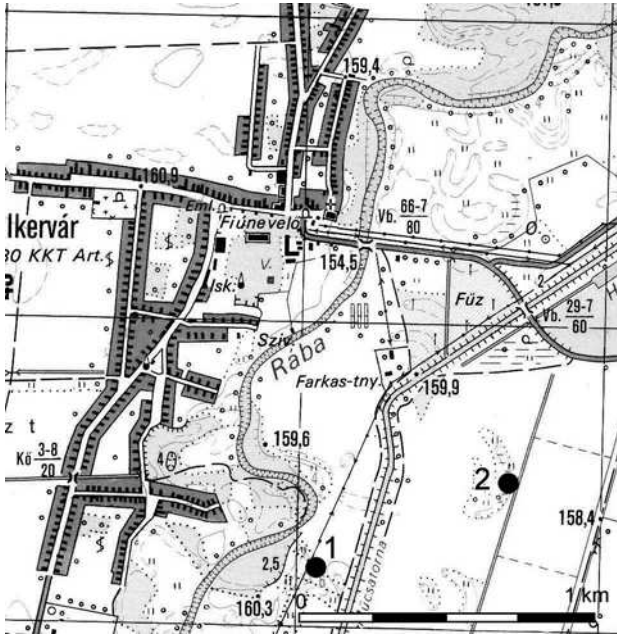
FELD ISTVÁN

IKERVÁR

A település központjában található Batthyány-kastélytól mintegy 1,2 km-re, a Rába és a Herpenyő, illetve a Múcsatorna közötti, részben nádassal borított árterületen emelkedik a (korábban tévesen Pókadomb néven is említett) Rózsadomb, egy 162 m tszf. magasságú, 4–6 m magas, rendkívül szabályos, csonkakúp formát mutató, akáccal benőtt földhalom, melynek felső átmérője 17×19 méterre tehető. Platója keleti felében egy 2×3 m-es gödör figyelhető meg. Körben az egykori folyómeder övezi, mesterséges árkot csak délkeleti részén tételeznek fel.

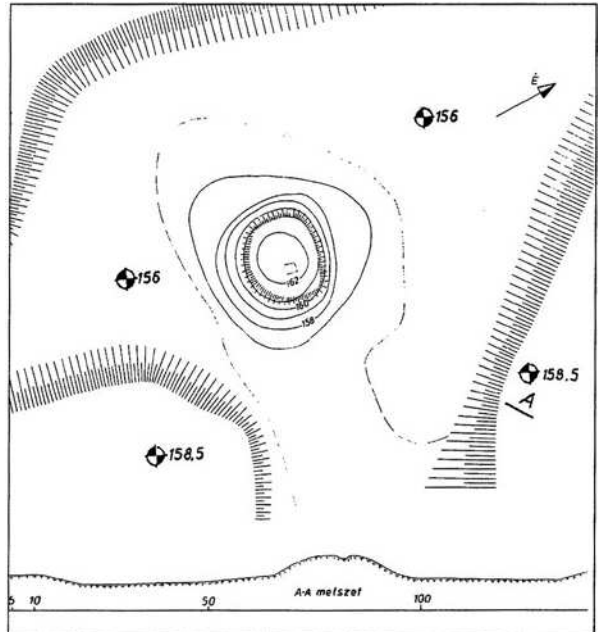
Tőle keletre mintegy 1 km-re, már a Múcsatorna keleti oldalán, a Herpenyő bal partján állt az 1960-as években földmunkák során teljesen elhordott Fazékdomb, melynek jellege, mérete a visszaemlékezések szerint a Rózsadombéval egyezhetett meg. Bontása során állítólag elszenesedett falmaradványok, vörösre égett föld mutatkoztak, de nagymennyiségű tégláról is tudomásunk van. Helyén egy árok nyomai még kivehetőek.

A Rózsadombot 1984-ben mérte fel Dénes József, Nováki Gyula és Sándorfi György. Az utóbbi kutató azonosította a két, motténak, azaz földhalomvárnak meghatározott építményt a magyar krónikákban az 1073. évi események kapcsán említett *geminum castellummal*, amely az Ikervár megnevezés latin megfelelője. Ebben az évben itt töltötte volna a karácsonyi ünnepeket Salamon király. Ez lett azután Dénes József „király motékra” vonatkozó elméletének egyik sarokköve – eszerint a korai Árpád-kor királyi udvarhelyeinek szinte minden esetben szerves tartozéka lett volna egy földhalomvár. Arra vonatkozóan azonban a kutató még nem fogalmazott meg elképzelést, hogyan működtek, pontosan mire lettek volna használatosak a mocsaras ártérben elhelyezkedő, kis alapterületű ikervári építmények s miképp kapcsolódtak volna a Rába átkelőhelyénél feltételezett

*Ikervár helyszínrajza: 1. Rózsadomb, 2. a Fazékdomb helye
(Dénes József meghatározásai)*

egyébként Battyhány Lajos miniszterelnök tanácskozási körében is nevezi – egykor körülötte hattyúk úszkáltak. A korábbi topográfiai térképeken közelében az „Angolkert” megnevezés található. Kétségtelen, hogy mesterséges földhalmokat úgy nálunk, mint Európa más országaiban számos, főként 19. századi kastély tájképi parkjában emeltek, így a Rózsadomb építési idejét csak egy ásatás tisztázhatja. Kiss és Zágordhidi a korai erősséget inkább a Rába nyugati magaspártjára, a templom vagy a kastély közelébe valószínűsíti, s a névből nem következtetnek feltétlenül két, különálló erősségre.

Ikervár-Rózsadomb felmérése (Sándorfi 1986 után)

udvarhely esetleges további létesítményeihez.

Kiss Gábor és Zágordhidi Czigány Balázs viszont – miközben nem vonják kétségbe a 11. századi „Ikervár” egykori létét a Rába gázlójánál – úgy vélik, hogy a helyi hagyományban megőrződött két várhely közül a Herpenyő melletti Pókadomb természetes eredetű, erődítésnyomok nélkül, míg a már elhordott s valóban motténak tartható Fazékdomb inkább a 13. századra lenne helyezhető. A ma is meglévő Róka- vagy Rózsadombot ugyanakkor a Batthyány-kastély parkjának egyik 18–19. századi építményeként értelmezik, melyen egykor esőházikó állt. A hagyomány szerint – mely

IRODALOM

- Sándorfi György: Három korai magyar motte. *Műemlékvédelem*, 1986/1. 2–3.
- Dénes József: Földhalomvárak az Árpádok királyi udvarhelyein. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest, 2004. 124–125.
- Kiss Gábor: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely, 2000. 82–83., 278–279.

P. HAJMÁSI ERIKA

A SÁRVÁRI VÁR VÉDELMI RENDSZERE A LEGÚJABB KUTATÁSOK ALAPJÁN

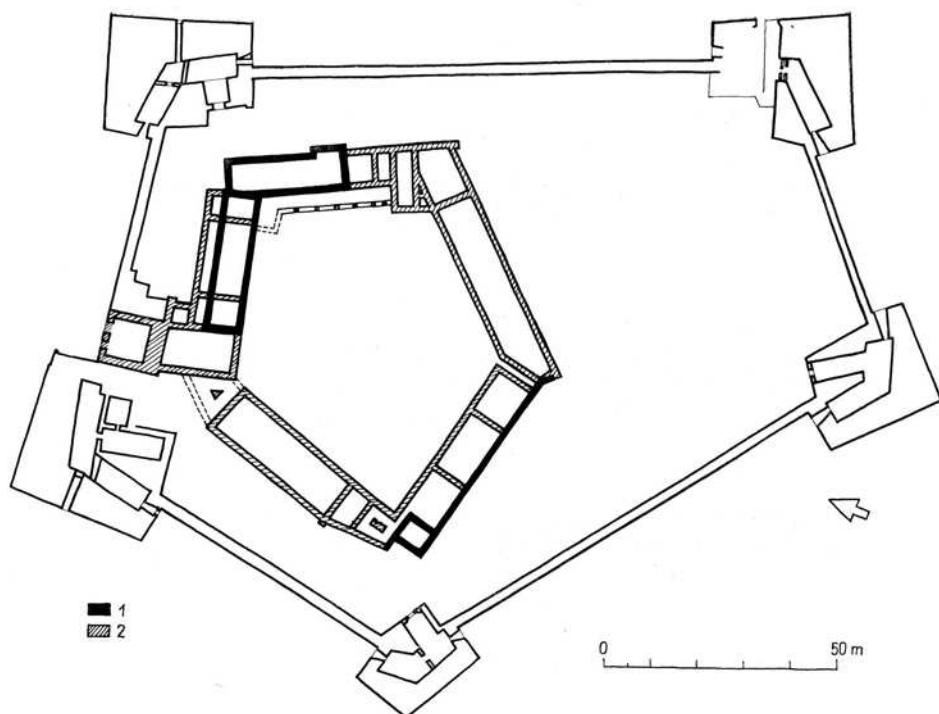
A vár építési korszakai

A sárvári vár a 13. században épülhetett, 1327-ben a király szerezte meg a Kőszegiektől, a 14. század végétől – megszakításokkal – a Kanizsai család birtokolta. A 16. században felesége, a fiúsított Kanizsai Orsolya révén a nádori tisztségre is jutó Nádasdy Tamás birtokába jutott, hozzá köthető a ma álló erődvonal kiépítésének megkezdése. A kiépítést fia és unokája folytatta, Nádasdy Tamás országbíró ugyanakkor tovább építtette a palotaszárnyakat is. A török kor után elsősorban a Szilyek építkeztek itt.

A vár védművei

A sárvári vár 3 egységből, a vizesárból, a külső védműből és a palotából áll. A 2005-ben megkezdett felújítás a külső védőmű 5 bástyáját és az azokat összekapcsoló kötőgátfalakat (cortinákat) érintette. A bástyák külső felülete tégl- és kőfalazat. A belsejükben kialakított ágyúkamra egy-egy „V” vagy „L” alprajzú, dongaboltozatos helyiség, melynek mindkét végén kilövőnyílás van. A kötőgátfalak mellé földet halmoztak, melyet egy azokkal párhuzamosan futó további fal támasztott a palota felőli oldalon. Ezt a földet a 19. században elhordták a fal mellől, hogy ezzel a külső és a belső várfal között nagyobb területet nyerjenek és azt a vizesárok feltöltésére használták fel. A török veszély elmúltával ideig-óráig még megpróbálták a bástyákat hasznosítani, ezekről azonban kiderült, hogy hosszabb emberi tartózkodásra alkalmatlanok. A bennük kialakított vízelvezető csatornák és vízelnyelők a korábbi tapasztalatok és a hadmérnökök tudásának ékes bizonyítékai. Tárólásra sem igazán alkalmasak, mivel a hidegebb időben a befolyó víz jégcsapként bizonyítja, hogy bort vagy sajtot hosszabban nem tarthattak itt. A sárvári vár bástyái mind különböző méretűek, de egymástól kevésbé eltérő formával, belsejükben öt különböző méretű ágyúkamrával. Leírásukat, a bennük tett megfigyeléseket északnyugatról dél felé körbehaladva adjuk:

1. bástya: Eredetileg vörös kavicsos agyagot dögöltek bele padozatként. A fakalodarendszer, mely a padozat alatt is megvolt, a magas talajvíz megszűnésével erős korhadásnak indult. Falai alatt cölöpök voltak leverve. A kazamaták belsejében a teherhárító ívek megroppantak, mivel a várárok vízének lecsapolásával a cölöpök teteje kikerülve a vízből elkorhadt, így az ívek különböző mértékben megereszkedtek, különböző módon

*A sárvári vár alaprajza Pámer N. és Tóth M. 1975. után
(1: 13-14. századi épületrészek, 2: 17. századi épületrészek, a bástyás védőöv 1615-ből)*

mozdítva magukkal a falakat. Bástyatorkában később osztófalat építettek, ezzel a dongaboltozat önhordó szerkezetét szüntették meg. A korábbi lépcső pofafalát sikerült ebben a bástyában a víznyelővel és a vízlevezető csatornával együtt megtalálni, ezek bemutatásra kerülnek. A bástyában többször tároltak zöldséget és érlelték a vadhúst, keleti, később kialakított helyisége börtönként is szolgálhatott.

2. bástya: A megtalált eredeti vörös kavicsos padozatot és a 18. századi lépcsőt lehetett rekonstruálni. Itt kerültek tanulmányi raktár jelleggel elhelyezésre a várban megtalált faragott gótikus és reneszánsz kövek, terrakotta idomtégla.

3. bástya: Itt a változó méretű és formájú téglákból álló téglapadozat mellett egymásba illesztett homokkövekből álló, 2,3×2,7 m nagyságú, a bástya vízesárok sarka felé lejtő padozat került elő, melybe három, a lefolyást segítő vajatot véstek. Funkciójára vonatkozóan csak feltételezéseink vannak. Belőle, többek között boltozatába a hozzáépített ún. galambházba vezető ajtókat vágtak, melyek jelentős statikai problémákat okoztak. A helyreállítás során befalazásra kerültek, a bővítménybe új földemek és nyílászárókat építettek.

4. bástya: 1906-ban a bástyába kaput vágtak, hogy a gazdasági udvar forgalmát a palotaszárnyal közös kaputól eltereljék. A csatornázások átgondolatlansága miatt a későbbiekben a bástyafal alaptestét is átvágták, így észak és dél irányban is elmozdulnak a falak. A bástyatorok elbontásra került, miként az észak-déli irányú ágyúkamra. Csak a nyugat-keleti irányú ágyúkamra maradt meg, melyben a vízfolyást segítő járatot építet-

tek. E bástyában négy elfalazott lőrés is előkerült, melyek láthatóak lettek a helyreállítást követően.

5. bástya: Új padozatába vörös kavicsos agyag lett bedöngölve, hogy hasonlítson az eredetihez. Vízfolyást segítő csatornájának „folyókája” feltárássra került.

IRODALOM

Pámer Nóra–Tóth Melinda: Sárvár. In: Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975. 227–235.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

FÜLÖP ANDRÁS– KOPPÁNY ANDRÁS	Építési technológia és természetes sziklafelszín a magyarországi várakban	5
PUSZTAI TAMÁS	A keleméri Mohosvár. Egy 13–14. században használt vár kutatásának lehetőségei	39
MORDOVIN MAXIM	Késő középkori udvarház Zalavár–Récéskúton	65
SARUSI KISS BÉLA	Murány történeti szerepe a kezdetektől a 17. századig	77

KÖNYVISMERTETÉSEK

HORVÁTH RICHÁRD	Koppány Tibor: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyarországi kastélyépítés történetéből	105
GÁL-MLAKÁR VIKTOR	Sárközy Sebestyén: A középkori Torna megye településtopográfiája	107

BESZÁMOLÓ

TEREI GYÖRGY	Motte – Turmhügelburg – Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus. Tudományos konferencia Holleneggben (Ausztria) 2006. október 8-11.	111
--------------	---	-----

KUTATÁSI JELENTÉSEK

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS	Cserépvár 2006–2007. évi kutatása	117
LÁSZLÓ CSABA– RÁCZ MIKLÓS	A cseszneki vár 2006. évi kutatása	119
SIMON ZOLTÁN	A regéci vár kutatásának eddigi eredményei	121
FELD ISTVÁN	A solymári vár 2006. évi ásatása	127
ELEKI NÁNDOR– FELD ISTVÁN	Várgesztes–Kisvár 2006. évi ásatása	130

VÁRAK VAS MEGYÉBEN

B. BENKHARD LILLA – MENTÉNYI KLÁRA	Kőszeg városfalai és városi vára	137
FELD ISTVÁN	Kőszeg–Óház	147
SKRIBA PÉTER	Velem–Szentvid Árpád-kori vára	150
FELD ISTVÁN	Pinkaóvár (Burg, Ausztria)	153
FELD ISTVÁN	A jáki földesúri lakóhely	155
KOPPÁNY ANDRÁS – MENTÉNYI KLÁRA	A körmendi Batthyány-kastély	157
FELD ISTVÁN	Döröske–Kastély	159
KISS GÁBOR – ZÁGOR- HIDI CZIGÁNY BALÁZS	Vasvár	161
KISS GÁBOR	Sorkifalud–Zalak	172
FELD ISTVÁN	Ikervár	174
P. HAJMÁSI ERIKA	A sárvári vár védelmi rendszere a legújabb kutatások alapján	176